

UNIVERZITET U SARAJEVU -
PRIRODNO-MATEMATIČKI FAKULTET

AIDA **KORJENIĆ**, AMINA **SIVAC**, AMRA **BANDA**,
AMRA **ČAUŠEVIĆ**, BORIS **AVDIĆ**, EDIN **HRELJA**,
NUSRET **DREŠKOVIĆ**, RANKO **MIRIĆ**

TURIZAM BOSNE I HERCEGOVINE

Sarajevo, 2025.

Naziv monografije

Turizam Bosne i Hercegovine

Autorice i autori

Aida Korjenić, Amina Sivac, Amra Banda, Amra Čaušević, Boris Avdić,
Edin Hrelja, Nusret Drešković, Ranko Mirić

Glavna urednica

Amra Banda

Recenzenti

Prof.dr. Almir Peštek

Prof.dr. Simon Kerma

Lektor

Biljana Stojanović, dipl. bibliotekar

Grafički dizajn naslovne stranice

Amina Sivac

Izdavač

Univerzitet u Sarajevu – Prirodno-matematički fakultet

ISBN 978-9926-594-06-0

CIP zapis dostupan u COBISS sistemu Nacionalne i univerzitetske
biblioteke BiH pod ID brojem 69894918

Štamparija: Coron's d.o.o.

Tiraž: 100 primjeraka

TURIZAM BOSNE I HERCEGOVINE
-NAUČNA MONOGRAFIJA –

Sarajevo, 2025.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	5
UVOD.....	7
1. GEOGRAFSKE ODLIKE BOSNE I HERCEGOVINE.....	12
2. RAZVOJ TURIZMA U BOSNI I HERCEGOVINI	25
3. TURISTIČKO PLANIRANJE U BOSNI I HERCEGOVINI	47
4. TURISTIČKE REGIJE BOSNE I HERCEGOVINE.....	71
5. TURISTIČKI TRENDovi U BOSNI I HERCEGOVINI.....	90
5. PLANINSKI TURIZAM.....	116
6. TURIZAM ZASNOVAN NA VODNIM RESURSIMA.....	129
7. EKOTURIZAM I TURIZAM ZAŠTIĆENIH PODRUČJA	147
8. AVANTURISTIČKI TURIZAM.....	166
9. SPELEOLOŠKI TURIZAM.....	183
10. URBANI TURIZAM.....	199
11. RURALNI TURIZAM	222
12. VJERSKI TURIZAM	233
13. TURIZAM MANIFESTACIJA	243
14. POPIS LITERATURE I IZVORA	260
15. PRILOZI	283
Biografije autorica i autora	286
Izvodi iz recenzija	290

PREDGOVOR

Turizam je u savremenom dobu postao jedan od najdinamičnijih i najznačajnijih sektora ekonomskog razvoja, sa velikim potencijalom za unapređenje kvaliteta života, jačanje lokalnih zajednica i međunarodnu prepoznatljivost prostora. U kontekstu Bosne i Hercegovine, turizam sve više dobija na značaju kao sredstvo diversifikacije razvoja i afirmacije regionalnih potencijala.

Ova knjiga nastala je iz potrebe da se turistički potencijal Bosne i Hercegovine sagleda na cjelovit i interdisciplinaran način – kroz prizmu geografskih odlika, kulturne i prirodne raznolikosti, institucionalnog okvira i aktuelnih trendova koji oblikuju turizam kao kompleksnu društveno-ekonomsku pojavu.

Bosna i Hercegovina, sa svojom bogatom prirodnom i kulturno-historijskom baštinom, posjeduje izuzetne predispozicije za razvoj različitih oblika turizma. Planinski masivi, rijeke, jezera, zaštićena prirodna područja, duhovna i kulturna raznolikost, autentična ruralna naselja, brojni festivali i manifestacije čine ovu zemlju atraktivnom destinacijom na turističkoj mapi regije i Evrope. Ipak, ostvarenje tog potencijala zahtijeva pažljivo planiranje, održivo korištenje resursa i usklađivanje sa savremenim trendovima i standardima.

Knjiga je strukturirana u četrnaest poglavlja, od kojih svako obrađuje specifičan aspekt turističkog sektora u Bosni i Hercegovini. Uvodna poglavlja doprinose temeljnom razumijevanju geografskih odlika i historijskog razvoja turizma, kao i institucionalnog i planskog okvira. Slijede poglavlja u kojima se razmatraju koncepti turističkih regija i aktuelni trendovi koji usmjeravaju budući razvoj sektora. Posebna pažnja posvećena je različitim vrstama turizma koje su već prisutne ili imaju potencijal za dalji razvoj u zemlji. Planinski turizam, turizam zasnovan na vodnim resursima, ekoturizam, avanturistički i speleološki turizam, urbani i ruralni turizam, vjerski turizam te turizam manifestacija predstavljaju segmente koji su detaljno analizirani kroz posebna poglavlja.

Ova knjiga prvenstveno je namijenjena studentima geografije, s ciljem da im pruži teorijska i praktična znanja o turizmu Bosne i Hercegovine. Kroz analizu različitih oblika turizma i njihovog razvoja, studenti će steći uvid u mogućnosti planiranja, upravljanja i promocije turističkih destinacija. Osim studentima, knjiga može biti koristan resurs i stručnjacima iz oblasti turizma, planiranja i razvoja, istraživačima, donosiocima odluka, te svima onima koji žele dublje razumjeti turistički potencijal Bosne i Hercegovine, kao i njegove prostorne i razvojne dimenzije.

Zahvaljujemo se recenzentima, prof. dr. Almiru Pešteku i prof. dr. Simonu Kermi, na njihovim dragocjenim sugestijama koje su značajno doprinijele kvalitetu ovog izdanja.

Vjerujemo da će ova knjiga doprinijeti boljem razumijevanju turizma u Bosni i Hercegovini, unapređenju stručnog i akademskog znanja, te potaknuti nova istraživanja i inicijative usmjerene ka održivom turističkom razvoju.

Autorice i autori

Sarajevo, april 2025.

UVOD

Turizam je brzo rastuća ekonomska djelatnost, kako na globalnom, tako i na nivou Bosne i Hercegovine. Budući da trendovi u ovoj oblasti zavise od velikog broja faktora, evidentno je da postoji potreba za multidisciplinarnim pristupom u proučavanju turističkih fenomena. Ekonomisti se bave uticajem turizma na prihode, radna mjesta, strane investicije, kao i doprinos rastu ukupnog bruto društvenog proizvoda. U okviru sociologije, fokus se stavlja na društvene efekte turizma, a na njoj srodnim poljima kulturoloških studija se posebno analizaju različiti aspekti kulturne interakcije između turista i lokalnog stanovništva.

U kreaciju turističkih strategija su involvirani i psiholozi, kao i stručnjaci za marketing i menadžment, a sve u cilju poboljšanja turističke ponude, kao i povećanja nivoa valorizacije potencijala u ovoj oblasti. Pored toga, razvoju turizma se pristupa i iz okolišne perspektive, kako bi se postigla ravnoteža između ekonomskih benefita i zaštite prirodnih, ali i kulturnih resursa.

Geografija je fundamentalna nauka za proučavanje turizma, između ostalog i zato što obuhvata istraživanja iz različitih oblasti koje imaju direktan uticaj na razvoj ovog sektora. Ona proučava prirodne resurse i kulturno-historijske vrijednosti određenog područja, kao osnovu sadašnjih i budućih turističkih kretanja. U okviru svojih istraživanja omogućava evaluaciju potencijala turističkih destinacija, a također se bavi i pitanjima uticaja turizma na okoliš, ali i na ekonomski prosperitet stanovništva lokalne zajednice, potom sagledavajući i kontekst viših regionalnih nivoa, uključujući i globalni.

Osnovne komponente istraživanja u okviru fizičke geografije postavljaju temelje za razumijevanje prirodnog okruženja u kojem se nalaze turističke destinacije. Istovremeno, istraživanja u društvenoj geografiji su dovela do diverzifikacije pristupa turizmu i otkrila kako se putovanja uklapaju u svakodnevni život ljudi i druge aspekte društvenog razvoja.

Geografska struka, s obzirom na svoje interdisciplinarno razumijevanje prostora i društvenih procesa, ima značajan potencijal za donošenje cjelovitih zaključaka o dosadašnjim i budućim tendencijama u oblasti turizma, i to iz dva osnovna razloga.

Prvi se odnosi na činjenicu da svi turistički motivi predstavljaju neki od elemenata geografskog prostora, koji su u neposrednoj vezi sa ostalim komponentama prostornih sistema na različitim regionalnim nivoima. Drugi razlog leži u interdisciplinarnoj prirodi geografske nauke, koja putem inovativnih naučnih metoda integriše spoznaje sa različitim istraživačkih polja, sa potencijalom da im dodijeli potpuno novi kontekst.

Dakle, osnovni predmet interesa geografije u pogledu turizma je njegova prostorna dimenzija (Jović i Popović, 2008). Geografski prostor predstavlja osnovni turistički resurs, ali i medij u kojem se turizam odvija. Turizam osim toga aktivno transformiše prostor, kako u pozitivnom, tako i u negativnom pogledu. Negativno djelovanje turizma u transformaciji prostora vezuje se prvenstveno za razvoj masovnog turizma, ali i tendenciju njegovog daljeg turističkog rasta preko nivoa optimalne kapacitiranosti destinacije.

Međutim, turizam se ne posmatra samo kao konzumiranje geoprostora, već i kao proces kroz koji turisti razvijaju osjećaj pripadnosti na odabranoj destinaciji. On uključuje kretanje i aktivnosti ljudi na različitim destinacijama i lokalitetima, pri čemu se i karakteristike mjesta i lični identiteti formiraju kroz odnose koji se ostvaraju prilikom ovih putovanja. Jedan od aspekata naučnog pristupa geografije u turizmu je i traganje za odgovorima kako društveni, kulturni, ekonomski i demografski faktori mijenjaju prirodni pejzaž i stvaraju nove ili izmijenjene pejzaže.

U savremenoj literaturi je istaknuto da se turizam sastoji od mjesta turističkog porijekla ili turističkih područja koja stvaraju turističke destinacije, odnosno mjesta turističke ponude, te veza između mjesta porijekla i odredišta, što uključuje transportne rute, poslovne odnose i motivaciju putnika. Pri tome, treba naglasiti i značaj geografije u primjeni kartografske tehnologije i GIS-a, uz čiju pomoć se stiču vještine i znanja o kartama, kao i prostornoj orijentaciji (Kumar i dr., 2022).

Kako bi se ponuda selektivnih oblika turizma razvijala na odgovarajući način, potrebno je na osnovu valorizacije atrakcijske osnove i trenutnog stepena razvijenosti turističke ponude utvrditi koja područja mogu razvijati određeni oblik turizma, odnosno turistički proizvod, od čijeg kvaliteta će zavisiti razvoj i afirmacija pojedinih turističkih destinacija.

U okviru geografije se razvila se i posebna naučna disciplina – turistička geografija, koja se bavi proučavanjem prostornih aspekata turizma kao privrednog sektora, ali i društvene i kulturne djelatnosti. Može se reći da u turističkoj geografiji dominira niz suštinski važnih tema koje se odnose na lokalitet, mjesto, ljudske i kulturne karakteristike, te aktivnosti i kretanje ljudi u turizmu. Ona se također bavi trendovima u turizmu od zemalja porijekla do destinacija, na koje, između ostalog, snažno utiču ekonomski i politički faktori.

Turistička geografija pruža naučni pristup i alate za analizu i upravljanje prirodnim i kulturnim okruženjem turističkih destinacija. Razumijevanjem ovih aspekata, zaposleni u turističkom sektoru i donosioci odluka mogu razviti održive strategije koje čuvaju lokalne resurse, zaštititi lokalne zajednice i ekosisteme, te poboljšati turističko iskustvo. Prema tome, turistička geografija, ali i geografija u cjelini imaju veoma značajnu ulogu, ne samo u daljem razvoju turizma, kreiranju turističkih proizvoda i usluga, te poslovanju turističkih privrednih subjekata, nego i u rješavanju problema koji se pojavljuju u oblasti upravljanja u turizmu.

Geografski kriteriji mogu biti iskorišteni i prilikom razlikovanja tipova turizma, što je korisno u pogledu postavljanja diferenciranih ciljeva turističkog razvoja. Diverzifikacija turizma podrazumijeva širenje turističke ponude, kako bi se zadovoljile različite potrebe i interesovanja turista, te osigurao održivi razvoj većeg broja raznolikih destinacija. Tradicionalni oblici masovnog i sezonskog turizma se dopunjavaju specijaliziranim vrstama poput ruralnog, avanturističkog i ekološkog turizma.

Time se privlače različite ciljne grupe posjetilaca i smanjuju nepoželjni efekti sezonskih dispariteta. Tako npr. razvoj ruralnog turizma potencijalno može doprinijeti revitalizaciji sela, dok zdravstveni i *wellness* oblici turizma podstiču produžetak prosječnog boravka turista na određenoj destinaciji. Diverzifikacija također doprinosi očuvanju prirodnih i kulturnih atrakcija kao kulturnih resursa, jer smanjuje pritisak na najposjećenije destinacije.

Geografske odlike Bosne i Hercegovine predstavljaju osnovu za razvoj turizma, istovremeno oblikujući njegov pravac razvoja i potencijal. Bogata prirodna raznolikost, od planinskih masiva Dinarida do riječnih dolina Une, Drine i Neretve, pruža izvanredne uslove za razvoj različitih oblika turizma, od masovnih, do selektivnih.

Planine, nacionalni parkovi i druga zaštićena područja privlače ljubitelje prirode i ekoturizma, dok kulturno-historijsko naslijeđe pruža osnovu turističke ponude u gradovima. Ostaci srednjovjekovne, osmanske, austrougarske i moderne arhitekture, kao što su Stari most u Mostaru, Bašćaršija u Sarajevu i kutlurni spomenici Jajca, privlače posjetioce zainteresovane za kulturni i edukativni turizam.

Multikulturalizam i tradicija zajedničkog života različitih naroda reflektuju se u autentičnim običajima, gastronomiji i lokalnim festivalima, čime se pružaju prilike za sticanje jedinstvenih iskustava kod posjetioca. Međutim, u kontekstu Bosne i Hercegovine postoje i vrlo izraziti regionalni dispariteti u nivou prepoznatljivosti turističkih destinacija, a samim tim i ekonomskoj valorizaciji istih.

Sarajevo i pojedine destinacije u Hercegovini bilježe znatno veći turistički promet u odnosu na ostatak zemlje, zbog čega je neophodno staviti veći naglasak na promociju turističkih potencijala izvan standardnih turističkih ruta, a ključnu ulogu u tome može imati isključivo geografski pristup.

Istraživanja koja proučavaju transformaciju prostora uslijed razvoja masovnog turizma u Bosni i Hercegovini skoro da i nema, pa se postavlja pitanje kakav turizam razvijamo, odnosno trebamo planski razvijati.

U našoj zemlji je izražen nesklad između bogate turističke atrakcijske osnove i nedovoljno iskorištenih pozitivnih efekata turizma. Ovaj evidentan nedostatak je značajnim dijelom rezultat izostanka sistemskog i strateškog pristupa turističkom razvoju. Prirodna i kulturno - historijska atrakcijska osnova omogućava razvoj selektivnih oblika turizma, odnosno diverzifikaciju ponude i razvoj turističkog tržišta.

Razvoj selektivnih oblika turizma podrazumijeva razvoj novih turističkih proizvoda i privlačenje turista različitih profila, koristeći komparativne prednosti atrakcijske osnove, što bi omogućilo dugoročni održivi razvoj turizma Bosne i Hercegovine. Vođeni tom mišlju, autori ove knjige turističkim sadržajima Bosne i Hercegovine pristupaju na analitički način, kako bi pored dobro valorizovanih turističkih grana i destinacija ukazali i na još uvijek nedovoljno iskorištene potencijale koji leže u različitim vrstama prostornih sadržaja, bilo da su one prirodnog ili kulturnog tipa.

1. GEOGRAFSKE ODLIKE BOSNE I HERCEGOVINE

Bosna i Hercegovina je država u Jugoistočnoj Evropi, smještena u zapadnom dijelu Balkanskog poluostrva. Porijeklo imena Bosna nije u potpunosti razjašnjeno, iako postoje različite teorije, od kojih se većina veže za ime rijeke Bosne. Prvi put se spominje u 10. stoljeću, u djelu bizantskog cara Konstantina VII Porfirogeneta „De Administrando Imperio“. Naziv Hercegovina dolazi od titule Stjepana Vukčića Kosače, srednjovjekovnog feudalnog vladara, koji se nazvao hercegom od Svetog Save (Avdić i dr., 2023).

Iako Bosna i Hercegovina kao prostorne cjeline imaju različite historijske i geografske karakteristike, danas one predstavljaju ravnopravne regije u okviru naziva države. Ukupna površina državne teritorije iznosi 51 129 km². Graniči s Hrvatskom na sjeveru, zapadu i jugu, Srbijom na istoku i Crnom Gorom na jugoistoku (karta 1.).

Prirodni objekti kao što su rijeke i planine čine veći dio njenih granica. Bosna i Hercegovina ima jednu od najkraćih morskih obala na svijetu, sa samo 24 kilometra dužine u sektoru Neumskog zaljeva i Malostonskog kanala, gdje izlazi na Jadransko more. Na geografskoj karti država ima oblik koji se često poredi s pravouglim trouglom, čija se hipotenuza pruža u smjeru sjeverozapad – jugoistok. Ovaj geografski motiv je simbolično prenesen i na izgled državne zastave.

Ocjena geografskog položaja Bosne i Hercegovine je kompleksna i zavisi od konteksta. Na osnovu geografske širine (između 42° i 46° N), ova zemlja se svrstava u umjereni klimatski pojas, što je povoljno sa aspekta društvenog razvoja. Geografska dužina (između 15° i 20° E) implicira pripadnost srednjoevropskoj vremenskoj zoni, koja obuhvata većinu država ovog kontinenta. Regionalni položaj unutar Jugoistočne Evrope, odnosno Zapadnog Balkana postavlja brojne ekonomske i političke izazove pred Bosnu i Hercegovinu, ali istovremeno pruža i brojne mogućnosti.

Karta 1. Geografski položaj Bosne i Hercegovine

Izvor: GIS Centar Odsjeka za geografiju Univerziteta u Sarajevu - Prirodno-matematičkog fakulteta, kartografska obrada A. Sivac.

U turističkom pogledu, geografska pozicija je relativno povoljna sa aspekta samog smještaja na evropskom kontinentu, kao i djelomične pripadnosti Mediteranu, kao jednom od najposjećenijih dijelova svijeta. Ipak, činjenica da ova država obimom turističke privrede zaostaje za većinom drugih evropskih zemalja se može pripisati različitim društvenim faktorima, o čemu će biti riječi u nastavku teksta. Sa druge strane, rast broja stranih turista ukazuje na mogućnost bolje pozicioniranosti Bosne i Hercegovine na turističkoj karti Evrope u budućnosti.

Prirodne odlike Bosne i Hercegovine

Geološka prošlost Bosne i Hercegovine je izrazito kompleksna, što se odrazilo na njenu raznoliku petrografsku, geotektonsku i geomorfološku strukturu. Najstarije stijene potiču iz paleozojske ere i raspoređene su u tri glavne zone: srednjobosansku (uključujući Vranicu i okolna gorja), drinsku i sansku. Paleozojske formacije uključuju magmatske, sedimentne i metamorfne stijene, pri čemu su za srednjobosansku zonu posebno karakteristične metamorfne stijene poput škriljaca, zbog čega se taj dio često naziva škriljavim gorjem. Veći dio reljefa Bosne i Hercegovine se sastoji od mezozojskih stijena, dominantno karbonatnog tipa kao što su krečnjaci i dolomiti.

Ove stijene su nastale sedimentacijom na dnu Tetis okeana, a kasnije su tokom alpske orogeneze izdignute u planinski vijenac Dinarida. Trijaski krečnjaci, koji su stariji i kompaktniji, razlikuju se od mlađih jurskih i krednih krečnjaka, koji su omogućili razvoj specifičnog reljefa poznatog kao holokarst, pretežno prisutnog u vanjskim Dinaridima. Kenozojski sedimenti su rasprostranjeni u peripanonskom dijelu zemlje, kao i u kotlinama velikih rijeka i sinklinalama vanjskih Dinarida. Oni čine veliki dio ravničarskog pejzaža Bosne i Hercegovine, naglašavajući raznolikost njenog geološkog sastava (Operta, 2017).

Ukupno gledano, diverzitet geoloških formacija koji odlikuje ovu zemlju je dobra osnova za razvoj različitih vidova geoturizma. Posebno vrijedi izdvojiti da se u dinarskom kršu mogu pronaći jedinstveni pejzaži, koji bi mogli biti značajan motiv za avanturistički orijentisane turiste.

Sa prosječnom nadmorskom visinom od 625 metara, Bosna i Hercegovina spada među hipsometrijski više zemlje Evrope. Njen reljef karakterizira brdsko-planinska struktura, koja je dinamično raščlanjena dolinama i kotlinama. Cjelokupni morfostrukturni sklop pripada dinarskom planinskom sistemu, koji se pruža pravcem sjeverozapad – jugoistok. Dinaridi su dio sredozemne zone alpskog pojasa, koja je i danas tektonski aktivna, posebno u seizmičkom pogledu.

Najviši vrhovi ovog sistema se nalaze u jugoistočnom dijelu Bosne i Hercegovine, gdje se na granici s Crnom Gorom uzdiže i najviši vrh države Maglić (2386 metara). U ovom području se nalaze i druge planine koje dostižu visine od preko 2000 metara, kao što su Volujak, Zelengora, Lelija, Treskavica, Bjelašnica, Vranica, Prenj i Čvrsnica. Idući prema sjeverozapadu, Dinaridi postaju nešto niži, prelazeći u planinska bila zapadne Bosne, poput Cincara, Dinare, Šatora i Grmeča.

Između ovih planina smještena su polja u kršu: Livanjsko, Duvanjsko, Kupreško, Glamočko i dr. Južnije od najvišeg dijela Dinarida nalaze se sredogorske Rudine, dok se dalje prema krajnjem jugu prostiru niske Humine. Prema sjeveru, planinsko-kotlinski reljef se postepeno spušta u Panonsku niziju. Ovdje su smještene najveće nizije Bosne i Hercegovine – Semberija, Posavina i Lijeve polje, koje prate tok rijeke Save.

Ova raznovrsnost reljefa čini Bosnu i Hercegovinu jedinstvenim prostorom sa izrazito kompleksnim geografskim osobinama. Iako je veći dio stanovništva i ljudskih djelatnosti koncentrisan u nizijskim i dolinskim područjima, zapravo planinski ambijent Bosne i Hercegovine predstavlja najistaknutiji geomorfološki motiv u razvoju turizma. Iako praktično sve bosanskohercegovačke planine posjeduju veliki potencijal za privlačenje turista različitih profila, tek nekoliko ih ima adekvatnu infrastrukturu za razvoj masovnog turizma.

Ipak, kako se planine mogu posmatrati i kao riznica prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine, ovo su područja čijoj je zaštiti naročito važno posvetiti dodatnu pažnju, te usmjeravati turistički razvoj prema ekološki prihvatljivim praksama. Sa druge strane, mnogobrojne podzemne geomorfološke formacije, kao što su pećine i jame, pružaju veliku mogućnost za razvoj speleološkog turizma.

Geografski položaj Bosne i Hercegovine smješta ovu zemlju na prelaz između sjeverne suptropske i sjeverne umjerene klimatske zone. Približno jedna trećina teritorije pripada suptropskoj, dok dvije trećine ulaze u umjerenu zonu. Reljef, kao klimatski faktor koji također ima veliku važnost, značajno doprinosi raznolikosti klime ovog područja. Nadmorska visina terena, pravac pružanja planinskih lanaca, raščlanjenost i ekspozicija stvaraju specifične klimatske uslove.

S povećanjem nadmorske visine, godišnja količina padavina se generalno povećava, dok prosječna temperatura zraka opada. Najtopliji dijelovi zemlje su jadransko priobalje i niska Hercegovina, dok najhladniji klimatski uslovi vladaju na visokim planinskim vrhovima. Najveće količine padavina zabilježene su na hercegovačkim planinama (Orjen, Čvrsnica i Prenj), dok su najsušniji krajevi Posavina i Semberija na sjeveroistoku.

Na osnovu klimatskih elemenata, u Bosni i Hercegovini se razlikuju tri osnovna klimatska tipa. Najrasprostranjenija je umjereno topla i vlažna klima (Cf), koja obuhvata sjeverni dio zemlje, protežući se dolinama rijeka dublje u unutrašnjost. Ova klima se često naziva i umjerenokontinentalnom. U nižim dijelovima Hercegovine prevladava sredozemna klima (Cs), koju karakterišu suha i topla ljeta, te kišovite i blage zime (Drešković i Mirić, 2017). Na nadmorskim visinama iznad 900 metara dominira borealna ili planinska klima (Df), obilježena hladnim zimama i svježim ljetima. Umjerenost klimatskih prilika čini Bosnu i Hercegovinu generalno povoljnom za turizam, s tim da su ipak vrlo jasno izražena sezonska kolebanja u broju posjetilaca turističkih destinacija.

Ljetni mjeseci obično predstavljaju vrhunac turističkog prometa, s tim da se optimalne vrijednosti klimatskih parametara za ljudske aktivnosti odnose na rani jesenji period, što znači da postoji mogućnost poboljšanja turističke ponude u ovom periodu. Zimski mjeseci predstavljaju glavnu sezonu za turističku aktivnost na planinama, ali zbog aerozagađenja predstavljaju veliki problem u kotlinskim gradovima. U budućem planiranju turističkih aktivnosti je neophodno uzeti u obzir i klimatske promjene, koje se sve češće manifestiraju kroz pojavu vremenskih ekstrema, poput toplotnih talasa, dugotrajnih suša, ali i obilnih padavina u kratkom vremenskom roku.

Voda se može smatrati najvećim prirodnim resursom Bosne i Hercegovine. Riječni sistem ove zemlje je vrlo razgranat, što se posebno odnosi na sliv Crnog mora, koji obuhvata veći dio teritorije. Sve rijeke ovog sliva su istovremeno i dio bazena Save i Dunava. Rijeka Sava čini sjevernu granicu države i prima vode Une, Vrbasa, Bosne, Drine i drugih manjih rijeka koje teku prema sjeveru. Rijeka Drina, u svom srednjem i donjem toku, također čini dio državne granice. Sa dužinom od 346 kilometara, Drina predstavlja najdužu rijeku Bosne i Hercegovine. Rijeka Bosna ima izuzetan značaj za cijelu državu, budući da je njena dolina mjesto nastanka i okosnica njenog kasnijeg društvenog razvoja. Rijeka s najvećim ukupnim padom je Vrbas, dok je Una poznata po relativno visokom nivou ekološke očuvanosti.

Južni dio zemlje (cijela Hercegovina i jugozapadni dijelovi Bosne) pripada slivu Jadranskog mora. Iako ovo područje prima više padavina, površinska hidrološka mreža je znatno manje razvijena nego u slivu Crnog mora. To je rezultat krškog terena, gdje je sistem pukotina uslovio nastanak podzemnih hidrografskih sistema. Neretva predstavlja jedinu rijeku ovog područja sa vodotokom koji se u potpunosti nalazi na topografskoj površini. Njen sliv praktično definiše obuhvat Hercegovine kao regije. Bosna i Hercegovina također posjeduje veliki broj prirodnih i vještačkih jezera.

U grupi prirodnih jezera, koja su uglavnom mala po površini, brojčano dominiraju planinska (obično glacijalna) jezera, poput Boračkog, Šatorskog i Prokoškog jezera. Vještačka jezera su veća i najčešće kreirana za potrebe proizvodnje električne energije. Najvažnija među njima su: Buško, Bilećko, Jablaničko, Ramsko, Modračko i dr.

Vodni resursi imaju veliki značaj i u turizmu. Obim primorskog turizma ima kontinuiran trend porasta, iako neumsko priobalje ima ograničene kapacitete. Mnoge rijeke i jezera također imaju turističku vrijednost, kao sa ambijentalnog, tako i sportsko-rekreativnog aspekta. Bosnu i Hercegovinu karakteriše i bogatstvo termomineralnih izvora, koji predstavljaju osnovu za zdravstveni, odnosno banjski turizam.

Geografski položaj i uticaj umjerenih klimata na ovom području su usloveli dominaciju smeđih šumskih tala u pedološkoj strukturi Bosne i Hercegovine. Međutim, raznolikost geološke podloge je dovela do diferencijacije nekoliko tipova tla. Najrasprostranjeniji među njima su kalkokambisol i distrični kambisol. Prvi tip se javlja na krečnjačko-dolomitnoj podlozi, dok se drugi formira na kiselim stijenama. Ove dvije vrste tla zajedno obuhvataju 60 do 70% zemljišta Bosne i Hercegovine i uglavnom su prisutne u brdsko-planinskim predjelima. Pored ovih, u različitim dijelovima zemlje se mogu pronaći i mnogi drugi automorfni tipovi tla čija je prostorna zastupljenost manja, poput litosola, regosola, crvenice, kalkomelanosola, rendzine, luvisola, podzola i vertisola.

U nižim područjima, gdje se voda zadržava duži vremenski period, javljaju se hidromorfni tipovi tla. Najrasprostranjeniji među njima je pseudoglej, dok su aluvijalna tla najznačajnija za poljoprivredu. Tresetna tla, koja imaju poseban ekološki značaj, javljaju se u močvarama Hutovog blata i Livanjskog polja. Pedološki resursi se inače rijetko razmatraju u okviru turizma, ali predstavljaju ključni abiotički faktor za biodiverzitet, naročito floristički.

Sve prethodno navedene geografske karakteristike uticale su na formiranje specifičnih biogeografskih obilježja Bosne i Hercegovine, koja se ogledaju u velikom biodiverzitetu. S obzirom na florističke osobenosti, može se reći da ovo područje predstavlja zonu kontakta i prožimanja eurosibirske i mediteranske florističke regije, a u manjoj mjeri su prisutni i elementi irano-turanske regije. Registrovano je ukupno 3700 vrsta cvjetnica, kao i nekoliko stotina drugih biljaka i gljiva. Među njima su i endemične vrste, poput čuvenog bosanskog ljiljana (*Lilium bosniacum*) i Pančičeve omorike (*Picea omorika*).

Geografski faktori su najjasnije uticali na distribuciju vegetacije. Oko polovine teritorije Bosne i Hercegovine je prekriveno šumama, što ovu zemlju svrstava među evropske zemlje s najvećim šumskim bogatstvom. Šumska vegetacija se jasno diferencira prema hipsometrijskim zonama.

U nižim predjelima su najzastupljenije hrastove šume (lužnjak, kitnjak, medunac itd.), koje su međutim tokom vremena znatno reducirane. U zoni iznad 600 metara dobro su očuvane bukove šume, dok na višim nadmorskim visinama dominiraju crnogorice. U nižim predjelima Hercegovine karakteristična je vegetacija mediteranske makije. Visok stepen biodiverziteta odnosi se i na životinjski svijet, koji je također bogat i raznovrstan.

U skladu sa navedenim, ekoturizam se nameće kao jedan od najperspektivnijih selektivnih oblika turizma u Bosni i Hercegovini, obzirom na to da se u budućnosti očekuje širenje mreže zaštićenih područja, u čijem je fokusu očuvanje prirodnih ekosistema. Takva praksa je u skladu sa razvijanjem održivog turizma, koji teži očuvanju prirodnog naslijeđa i promociji ekološki prihvatljivih praksi.

Društvene odlike Bosne i Hercegovine

Tragovi ljudskih naselja na području Bosne i Hercegovine mogu se pratiti, uz manje prekide, još od perioda paleolita, dok organizacija teritorije na političkom nivou datira još iz vremena Ilira.

Prva bosanska država pojavila se u srednjem vijeku, na prostoru gdje su se susretali uticaji Bizanta, Ugarske i drugih susjednih zemalja. Srednjovjekovna Bosna se formirala oko gornjeg toka rijeke Bosne (današnja Sarajevsko-zenička kotlina), a tokom narednih stoljeća postepeno se širila, obuhvatajući regije poput Usore, Soli, Donjih Krajeva, Podrinja, Završja, Huma, te u drugoj polovini 14. stoljeća i značajnog dijela Primorja. Slabljenje ove države dovelo je do njenog pada pod osmansku vlast u 15. stoljeću.

Iako se teritorijalna organizacija Osmanskog Carstva mijenjala tokom stoljeća, Bosna je zadržala svoje ime i generalnu prostornu cjelovitost. Današnja državna granica se gotovo u potpunosti podudara sa onom koja je utvrđena Berlinskim kongresom 1878. godine (uz manje kasnije korekcije), kada je Austrougarska preuzela upravu nad ovim područjem i po prvi put uvela složeni naziv – Bosna i Hercegovina, koji se od tada koristi.

Burni događaji 20. stoljeća su odredili savremeni politički i geografski razvoj Bosne i Hercegovine. Ona je prošla kroz nekoliko faza – od specijalnog statusa unutar Austrougarske Monarhije, preko uloge u pokretanju Prvog svjetskog rata, urušavanja njenog teritorijalnog integriteta unutar Kraljevine Jugoslavije, obnove teritorijalne cjelovitosti odlukama ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a tokom Drugog svjetskog rata, na osnovu čega je postala jedna od šest republika FNR/SFR Jugoslavije, sve do proglašenja nezavisnosti 1992. godine, rata koji je uslijedio i potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma 1995. godine (Gekić i dr., 2022).

Jasno je da je geografski prostor Bosne i Hercegovine prošao dug put kroz različite historijske periode i okolnosti, iz kojih su ostali brojni spomenici kulture. Bogato historijsko naslijeđe Bosne i Hercegovine u velikoj mjeri doprinosi razvoju turizma, privlačeći posjetioce zainteresovane za kulturne spomenike, kao što su srednjovjekovne utvrde, te osmanska, austrougarska i modernija arhitektura. Također, raznovrsni historijski slojevi pružaju osnovu za razvoj kulturnog i edukativnog turizma, čime se dodatno obogaćuje turistička ponuda zemlje.

Dejtonski mirovni sporazum je okončao četverogodišnji rat u Bosni i Hercegovini. Njime su uspostavljeni novi Ustav i teritorijalni ustroj koji se smatra izuzetno složenim. Ta složenost proizlazi iz međuetničkih tenzija, različitih političkih interesa, te posljedica ratnih događaja. Najviši nivo teritorijalne organizacije čine entiteti – Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska.

Federacija BiH obuhvata centralne, južne i zapadne dijelove zemlje, dok je Republika Srpska podijeljena na sjeverni i istočni dio. Međuentitetska linija razgraničenja nije formirana prema geografskim principima funkcionalnosti, pa su mnoge općine, pa čak i naselja ostali podijeljeni. Kasnije je Brčko Distrikt izdvojen iz entitetske strukture, kao strateški značajno područje na sjeveroistoku zemlje. Može se reći da je teritorijalna organizacija države asimetrična, s obzirom na to da je Federacija BiH podijeljena na kantone, što nije slučaj s Republikom Srpskom.

Federaciju BiH čini deset kantona, koji se značajno razlikuju po površini i broju stanovnika. To su: Unsko-sanski, Posavski, Tuzlanski, Zeničko-dobojski, Bosansko-podrinjski, Srednjobosanski, Hercegovačko-neretvanski, Zapadno-hercegovački, Sarajevo i Kanton 10. Političko-teritorijalna struktura na lokalnom nivou se ogleda u postojanju 143 općine, od kojih su neke dobile zvanični status grada. Kompleksno administrativno uređenje i političke okolnosti onemogućavaju kreiranje jedinstvene strategije razvoja i promocije turizma na nivou cijele Bosne i Hercegovine, te se tim pitanjem bave niži nivoi vlasti. Pored toga, kontinuirane političke tenzije onemogućavaju značajno poboljšanje međunarodnog imidža ove države, što zasigurno ima uticaj i na obim turističkog prometa, kako unutrašnjeg, tako i vanjskog.

Prema službenim rezultatima popisa stanovništva iz 2013. godine, može se reći da u Bosni i Hercegovini živi oko 3,5 miliona stanovnika. Jasno je da su ratna dešavanja ostavila katastrofalne posljedice na demografsku sliku ove zemlje, s obzirom na manjak od skoro milion stanovnika u poređenju s 1991. godinom. Iako je Bosna i Hercegovina kroz historiju tradicionalno bila područje emigracije, tokom 20. stoljeća je zabilježen intenzivan demografski porast, koji je dostigao rekordnih 4,4 miliona stanovnika u 1991. godini. Međutim, uticaj demografske tranzicije bio je evidentan još i tada, jer je rast usporavao čak i prije rata. Posljednja faza demografske tranzicije desila se paralelno s ratnim dešavanjima, a u novije vrijeme zabilježen je negativan prirodni priraštaj, zajedno sa starenjem populacije.

U tom pogledu, situacija u Federaciji Bosne i Hercegovine je nešto povoljnija nego u Republici Srpskoj. Prosječna gustina naseljenosti je manja od 70 stanovnika/km². Međutim, postoje značajne prostorne varijacije. Gusto su naseljena nizijska područja na sjeveru, kao i veće riječne doline (posebno sarajevsko-zenička regija u dolini rijeke Bosne), dok se područja Gornjeg i Srednjeg Podrinja, Istočne Hercegovine i Zapadne Bosne odlikuju znatno rjeđom koncentracijom stanovništva (Nezirović, 2022). Kada je riječ o demografskim strukturama, iz političkih razloga najveća pažnja se posvećuje etničkom sastavu, gdje dominiraju tri konstitutivna naroda: Bošnjaci (50,1%), Srbi (30,8%) i Hrvati (15,4%).

Veza stanovništva i turizma je najočiglednija u oblasti kulture, budući da je ona jedan od generalno najvažnijih turističkih motiva. Multikulturni karakter Bosne i Hercegovine je dobro prepoznat i izvan njenih granica, a simbolika spoja Istoka i Zapada predstavlja najveći marketinški adut za privlačenje još većeg broja stranih posjetilaca.

Struktura naselja u Bosni i Hercegovini obuhvata oko 6000 naseljenih mjesta, od kojih 105 ima urbani karakter prema zvaničnoj klasifikaciji. To se praktično odnosi na sva sjedišta općina koje su postojale 1991. godine. Ostala su uglavnom ruralna naselja, od kojih su neka dobila prelazni ili mješoviti karakter zahvaljujući rastu broja stanovnika, prostornom širenju, izgradnji infrastrukture ili sticanju novih funkcija (poput sjedišta novonastalih općina). Većina gradova u Bosni i Hercegovini se odlikuje jedinstvenom urbanom strukturom i arhitekturom, koja je nastala kao kombinacija nekoliko stilova, među kojima su najizraženiji orijentalni, srednjoevropski, socijalistički i moderni stil.

Sa oko 350 hiljada stanovnika (2013. godine), Sarajevo je najveći i glavni grad Bosne i Hercegovine (sl. 1.). Iako je u posljednjim decenijama došlo do značajne promjene u sastavu stanovništva i općeg pada broja stanovnika, Sarajevo je zadržalo status simbola multikulturalizma u ovom dijelu Evrope.

Sl. 1. Panorama Sarajeva (pogled sa Žute tabije)

Foto: A. Sivic, 2024.

Banja Luka, s oko 150 hiljada stanovnika, drugi je najveći grad u zemlji i glavni de facto administrativni, ekonomski, obrazovni i kulturni centar entiteta Republika Srpska. Ostali značajni gradovi su Tuzla i Zenica, koji predstavljaju važna industrijska središta, te Mostar, koji je glavni urbani centar regije Hercegovine. Sa druge strane, Bosna i Hercegovina se među evropskim zemljama ističe po visokom procentu stanovništva koje živi u ruralnim područjima (58% prema podacima iz 2013. godine). Međutim, većina sela je pogođena intenzivnom depopulacijom, a mnoga su u potpunosti napuštena (Avdić i Avdić, 2023). Zbog veće koncentracije kulturno-historijskih i zabavnih sadržaja, gradovi jesu jezgre masovnog turizma u Bosni i Hercegovini, ali obzirom na brojnost seoskih naselja, evidentno je da veliki potencijal leži i u ruralnom turizmu.

Zbog toga je u novije vrijeme i izražen trend povećanja broja etno sela i drugih destinacija koje pripadaju ovom tipu turističke djelatnosti, gdje se pored prirodnog okruženja naglasak stavlja i na lokalnu gastronomsku ponudu.

Prema gotovo svim relevantnim pokazateljima, Bosna i Hercegovina spada među ekonomski najslabije razvijene zemlje Evrope. Postoji više uzroka takvog stanja, među kojima se posebno ističu posljedice rata, ali i proces ekonomske tranzicije kroz koji je prošla, slično kao i druge zemlje bivšeg socijalističkog bloka. Tokom socijalističkog perioda, njen ekonomski razvoj je bio zasnovan na industriji i rudarstvu, ali su privatizacija i uspostavljanje tržišne ekonomije rezultirali masovnom deindustrijalizacijom. Kao posljedica, pojavila se enormna nezaposlenost, čije su zvanične stope dugo vremena bile među najvišima u svijetu.

Iako značajno smanjena u kapacitetu, industrija i dalje zauzima važnu ulogu u domaćoj ekonomiji. Posebno se to odnosi na metalurgiju, koja se temelji na eksploataciji rudno-mineralnih sirovina, od kojih su najvažnije ugalj i boksit. Veliki značaj domaće ekonomije leži u energetsom sektoru, budući da je električna energija jedan od najvažnijih izvoznih proizvoda ove države. Glavnina električne energije se proizvodi u termoelektranama i velikim hidroelektranama, ali se u skladu sa zelenom tranzicijom sve veći naglasak stavlja na solarne i vjetroelektrane. Poljoprivredni potencijali su generalno slabo iskorišteni.

Ravnice na sjeveru posebno su pogodne za ratarstvo, brdsko-planinski dijelovi za voćarstvo i stočarstvo, a Hercegovina za uzgoj mediteranskog voća, duhana i vinove loze. Tercijarni sektor danas dominira u kreiranju BDP-a i zapošljavanju radne snage, a trendovi ukazuju na njegov dalji rast na račun proizvodnih aktivnosti. Iako je ovakav trend karakterističan za većinu razvijenih zemalja, Bosna i Hercegovina kao negativnu posledicu bilježi znatno veću vrijednost uvoza u odnosu na izvoz. Glavni infrastrukturni projekt u zemlji je izgradnja autoputa na evropskom koridoru Vc kroz doline rijeka Bosne i Neretve. Njegov cilj je smanjenje saobraćajne izolacije zemlje u odnosu na glavne evropske transportne rute (Gekić i dr., 2015). Izgradnja saobraćajne infrastrukture je od naročito velikog značaja za razvoj turizma.

2. RAZVOJ TURIZMA U BOSNI I HERCEGOVINI

Periodizacija razvoja turizma u svijetu pa i u Bosni i Hercegovini, bila je tema istraživanja brojnih autora. U zavisnosti od kriterija izdvajaju se različite podjele i određivanje faza razvoja turizma.

Podjela koja se zasnivala na problemima ekonomskog i/ili prostornog razvoja uz korištenje različitih modela razvoja (i rasta), primjenjivala je najčešće jedan od više mogućih kriterija. Prema Čavlek (1998), ovakav pristup rijetko je davao cjelovitu ocjenu problema određivanja postanka turizma a mišljenja autora su se uveliko razlikovala. Načelo primjene kriterija vremena u određivanju faza razvoja turizma u svojim istraživanjima koristili su najčešće teoretičari turizma, pri čemu su se utvrđene faze razvoja turizma razlikovale u određivanju njihovog početka i kraja.

Butler (1980) je razvio model životnog ciklusa turističke destinacije (eng. *Tourism Area Life Cycle Model – TALC*), koji se smatra osnovnom teorijskom podlogom za savremena istraživanja i analize turizma. Ovaj model pokazuje kako se turističke destinacije razvijaju tokom određenog razdoblja, a zasniva se na ostvarenom broju turističkih dolazaka. Model se sastoji od pet specifičnih razvojnih faza, a šesta, posljednja faza nudi nekoliko alternativnih mogućnosti razvoja. Prema Butlerovim životnim ciklusima razvoja turističke destinacije izdvajaju se: faza istraživanja (turističke destinacije započinju svoj turistički razvoj tako da su „pronađene” od strane turista), faza uključivanja i faza razvoja nakon kojih dolazi do faze konsolidacije i faze stagnacije. Šesta faza predviđa niz od pet mogućih scenarija koji se uklapaju između potpunog pomlađivanja ili regeneracije i potpunog pada turizma.

Prva putovanja iz zadovoljstva se javljaju još u antičko doba, putovanja motivirana sportskim događajima ili putovanja u lječilišna mjesta, kao što je to slučaj u antičkoj Grčkoj i starom Rimu. Iako ova putovanja nemaju većinu obilježja koja bi ih odredila kao turistička, imaju veliki značaj kao epoha u predturističkoj fazi razvoja turizma.

Predturističku fazu razvoja turizma, Gee i Fayos – Sola (1997) su podjelili u četiri epohe: rano (prve civilizacije, Grčka, Rim, Azija), srednje doba (od 5. do 14. stoljeća - hodočašća, istraživanja), doba renesanse (od 14. do 17. stoljeća – edukacijska putovanja) i industrijsku revoluciju (od 1750. do 1850. godine – razvoj gradova i industrije). Period od 1850. godine označili su kao fazu modernog, masovnog turizma.

Freyer (1998), smatra da treba razlikovati pojavu putovanja od pojave turizma i da se o turističkim putovanjima ne može govoriti prije prve polovine 19. stoljeća. S tim u vezi, period i razvoj putovanja do 1850. godine svrstao je u pretfazu razvoja turizma. Razvoj turizma podjelio je u tri faze vodeći se kriterijima stepena razvijenosti saobraćajnih sredstava, motiva putovanja i učesnicima. Autor ističe da se motivacije putovanja u pretfazi razvoja turizma mogu se naći u nomadstvu, hodočasništvu, ratovima, otkrićima i obrazovanju. U *početnoj fazi* razvoja turizma (1850.-1914. godina) turistička putovanja organiziraju se zbog odmora, u *razvojnoj fazi* (1914.-1945. godina) motivirajući faktor čine liječenje, odmor i trgovina, dok u su *visokoj fazi* (od 1945. godine) obnavljanje, odmor i slobodno vrijeme motivacija za turistička putovanja.

S obzirom na to da svaki razvoj implicira određene promjene, potrebno je i u slučaju razvoja turizma pronaći događaje koji su u prošlosti obilježili početak i kraj određenog razdoblja (Čavlek i dr., 2011). Na taj način moguće je odrediti faze dosadašnjeg razvoja turizma i u Bosni i Hercegovini.

Analizirajući razvoj turizma na odabranim planinskim područjima Bosne i Hercegovine, Bjelašnici i Igmanu, Banda i Opačić (2017), izdvojili su šest perioda. Razvoj turizma prema ovim autorima počinje od 1878. godine, odnosno od dolaska Austro – Ugarske na područje Bosne i Hercegovine. Drugi period karakteriše razdoblje između dva svjetska rata, a treći, period nakon Drugog svjetskog rata. Kao posebnu fazu razvoja izdvajaju period od Zimskih olimpijskih igara 1984. godine do 1992. godine, odnosno raspada SFRJ. Period od 1996. do 2000. godine karakteriše poslijeratna obnova turizma a od 2000. godine savremeni period u razvoju turizma.

U daljim istraživanjima, Banda (2020), razvoj turizma na planinskom području Bosne i Hercegovine dijeli u pet faza, što se može primijeniti i na prostor čitave države:

- I faza – od 1878. do 1939. godine - od dolaska Austro - Ugarske do početka Drugog svjetskog rata;
- II faza – od 1945. do 1984. godine - od kraja Drugog svjetskog rata do održavanja Zimskih olimpijskih igara u Bosni i Hercegovini;
- III faza – od 1985. do 1992. godine - od 1985. godine do početka agresije na Bosnu i Hercegovinu;
- IV faza – od 1996. do 2000. godine – period poslijeratne obnove;
- V faza – od 2001. godine - savremeni period u razvoju turizma.

Pored već navedenih faza razvoja turizma, može se izdvojiti i period prije 1878. godine, odnosno prije dolaska Austro – Ugarske na područje Bosne i Hercegovine. Navedeni period se može označiti kao predturistička faza u kojoj se, između ostalog, odvijaju putovanja s ciljem istraživanja, upoznavanja, hodočašća i liječenja, što upućuje na zaključak da putovanja koja imaju turistički karakter na teritoriji Bosne i Hercegovine imaju dugu tradiciju.

Faze razvoja turizma

Predturistička faza

Iako ova razvojna faza ne posjeduje sva obilježja koja bi je determinisala kao turističku, ona predstavlja značajnu odrednicu kao epoha u predturističkoj fazi razvoja turizma.

Prve pseudoturističke migracije na tlu Bosne i Hercegovine se mogu pratiti od vremena Rimljana, koji su ustanovili i izgradili preko 150 rimskih vila (od kojih je 50 temeljno istraženo). Značajan broj ovih objekata je bio vezan za termalne izvore na prostoru današnje države (npr. *Aqua S.* – *Ilidža*, *Domavia*, *Srebrenica*). Ilidža se nalazila na važnoj rimskoj saobraćajnici i bila je banjsko naselje i upravni centar za okolna područja, a ne naselje trgovinskog ili proizvođačkog karaktera (Pašalić, 1960).

Kad je riječ o rimskom liječenju, jedan od osnovnih tretmana podrazumijevao je upravo prepoznavanje i korištenje prirodnih resursa, dakle ljekovitih voda, termalnih izvora, ljekovitog bilja i slično (Busuladžić, 2018). Ostaci brojnih rimskih ladanjskih kuća (tzv. *villa rustica*) na našem području potvrđuju da su Rimljani putovali u ove krajeve radi odmora, liječenja ili povremenog boravka. Obzirom na smještaj uz tadašnje važnije komunikacije, veliki broj trgovaca (najviše Grka) je također povremeno boravio u današnjim prostorima Bosne i Hercegovine. Kolonizacija rimskih vojnih veterana na Sarajevskom polju počela je sredinom 2. stoljeća, u vrijeme vladavine Marka Aurelija i Lucija Vera, ili najkasnije početkom 3. stoljeća, tokom vlade Karakale i Gete. Kroz Sarajevsko polje prolazila je jedna od glavnih komunikacija, koja je antičke Argentarije povezivala sa Salonom – upravnim centrom na obali. Na teritoriji srednje Bosne zabilježen je veliki broj manjih ili srednjih vila rustika s upravnim objektima (Škegro, 1991).

Srebrenički kraj, posebno njegov dio neposredno uz Drinu, spadao je među najnaseljenije krajeve naše zemlje u rimskom periodu. To je bila najgušće nastanjena teritorija na Drini. Već od kraja 1. stoljeća n. e. srednje Podrinje imalo je lijepo uređene gradske centre i ovdje su bili razmješteni stalni garnizoni. Rudnici srebra i dobre komunikacije, koje su ga vezale sa susjednim oblastima, doprinijeli su razvoju ovog kraja (Pašalić, 1960).

U Domaviji se, u 3. stoljeću n. e., nalazila carska prokuratorska uprava za sve rudnike provincija Dalmacije i Panonije. Izdvojeno iz samog naselja na desnoj obali Saske rijeke nalazile su se terme. Sastojale su se od 45 većih i manjih odaja, podijeljenih na muško i žensko odjeljenje po ugledu na pompejske terme (Imamović, 2002).

Polovinom 10. stoljeća Bosna postaje samostalna oblast. U doba bosanskih banova i kraljeva promet robe je uglavnom išao preko Dubrovnika, Trogira i Budima. Razlozi putovanja u tim vremenima su bili trgovinski, zdravstveni i vjerski, te u pojedinim slučajevima i kulturološki. Sve do pada pod tursku upravu u drugoj polovini 15. stoljeća, u srednjovjekovnoj bosanskoj državi su se odvijali dinamični procesi uglavnom trgovinskih i vjerskih putovanja.

Usmjerenost ka Dubrovniku je bila logična sa aspekta uspostavljanja stalnih ekonomskih, prije svega trgovačkih veza, koje su se djelimično odrazile i na kulturološke aspekte. Jedan od primjera takvih relacija je primjer bosanske vlastele Pavlovića, koji su na svome dvoru imali takozvane zabavljače, koji su uveseljavali i zabavljali dvor prigodom raznih svečanosti. Običaj je bio da dvorovi svoje zabavljače ustupe jedni drugima za važna zbivanja, praznike ili svadbe. Tako su i zabavljači s Pavlovićeva dvora gostovali u Dubrovniku, kao na primjer za dan sv. Vlaha, i tada bi ih dubrovačka vlada nagradila novcem, tkaninama i drugim poklonima. Ti su zabavljači bili frulaši, trubači, lantari, dobošari, žongleri, lakrdijaši, pjevači (Kovačević-Kojić, 2003).

Drugi vrlo važan aspekt putovanja je bio vjerskog karaktera, jer je srednjovjekovna Bosna bila prostor različitih interesnih uticaja. Ta putovanja su imala često misionarski karakter, ali i djelimično diplomatske motive.

Najduži period predturističke faze je vezan za uspostavu Osmanske vlasti na prostoru naše države (1463 – 1878). Razvojem naseobinske mreže, putnih komunikacija i intenzivnom uspostavom trgovačkih veza, razvijaju se pretpostavke za putovanja sa različitim motivima. Posebno mjesto u motivaciji tih putovanja zauzimaju putopisi, kao specifičan vid upečatljivih pisanih dokumenata deskriptivnog karaktera, koji su predstavljali vrlo važne litaraturne izvore o tadašnjim društveno-ekonomskim, kulturološkim te djelimično i geografskim odlikama zemlje.

Od 1499. do 1874. godine, kroz današnju Bosnu i Hercegovinu, proputovalo je više stranih i naših putnika koji su o svome putu vodili dnevnike ili su napisali putopise. U tim spisima ima dragocjenih podataka za historičara, geografa, etnografa itd.

Prvi putopisac koji je ostavio pisani trag o svom putovanju kroz našu zemlju je Ritter Harf. On je 1499. godine u svom dnevniku zabilježio utiske o predjelima koje je posjetio (današnji prostori Trebinja, Foče, Zenice i dr). Djelo putopisca Benedikta Kuripešića poznato pod naslovom „Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530“, je jedan od najstarijih putopisa po Balkanu u 16. stoljeću, a najstariji je putopis kroz Bosnu u osmansko doba.

Vrijednost i značaj ovog rukopisa je velika. On je vrlo važan izvor i dragocjen prilog za etnografiju, folklor, sociologiju, topografiju, orografiju i hidrografiju pojedinih balkanskih zemalja. Veći dio putopisa se odnosi na Bosnu, prema turskoj teritorijalnoj podjeli (od Une do Mitrovice).

Neposredno nakon toga, u svojstvu člana mletačkog poslanstva koje je bilo u diplomatskoj misiji u Carigradu, Benedeto Lamberti je 1534. godine detaljno opisao svoje putovanje kroz Bosnu. Mletački poslanik Katarino Zeno 1550. godine prošao je dolinom rijeke Ržav i impresioniran ljepotom Dobruna naveo da se radi o nepristupačnoj tvrđavi gdje se jasno ističu četiri manja utvrđenja. U svom putopisu također spominje ispiranje zlata u dolini rijeke Lašve. Za svog boravka u Sarajevu, navodi da je to varoš puna vrtova i dobrih voćnjaka sa kućama od kamena i zemlje, sa mnogo džamija i karavan-saraja. Posebno je bio oduševljen vrtovima koje po ljepoti poredi sa ovim u Padovi.

Sejhatnama (putopis) glasovitog turskog putopisca Evlije Čelebije jedan je od rijetkih putopisa i opisa zemalja ove regije iz 17. stoljeća. Evlija Čelebija u svom opsežnom i deset debelih svezaka dugom putopisu pruža brojne dragocjene informacije o zemljama i narodima gotovo svih pokrajina tadašnjeg prostranog Osmanskog Carstva na više kontinenata, a naročito o Evropi i zemljama ove regije. Zbog takve opsežnosti, kritičari smatraju da nadmašuje sve ostale putopise (TRT, 2023). U petom i šestom svezku su dati detaljni opisi sa ingenioznim zapažanjem o tadašnjim društvenim, ekonomskim, kulturološkim i geografskim odlikama Bosanskog elajeta.

Od engleskih putnika 16. i 17. stoljeća koji su ostavili zapise o Bosni i Hercegovini izdvajaju se: Henri Ostel (Henry Austel), Henri Blant (Henry Blount), Foks (Fox) i Piter Mandi (Peter Mundy). Pjer Laskalopje (Pierre Lescalopier), Luj Žedan (Louis Gédoyne), Pule (Poullet) i Kikle (Quiclet) samo su neki od francuskih putnika koji su, na putu za Carigrad, prošli i kroz Bosnu i Hercegovinu (Popović, 2019).

Tokom 19. stoljeća, naročito u drugoj polovini koja je bila obilježena slabljenjem Osmanskog carstva na ovim prostorima, intenzivirani su procesi detaljnijih i obuhvatnijih pisanih dokumenata (putopisi, izvještaji, članci, knjige) kroz koje se formiraju različite informacije o geografskoj, društvenoj i kulturno-historijskoj stvarnosti. Johan Roskivic (1868.) tokom svog 15-mjesečnog boravka i istraživanja, objavljuje studiju o Bosni. Roskiviceva knjiga je bez sumnje predstavljala najuspjelije i najobimnije djelo cijele austrijske putopisne literature i nauke o Bosni i Hercegovini prije okupacije 1878 (Ekmečić, 1977).

U svojim opsežnim izvještajima, putopisima i knjigama, engleski arheolog A. Evans (1875.) i ruski etnograf i lingvista A. Gilferding (1857), najpoznatiji naučnici iz ovog perioda koji su istraživali prostore naše države, dali su veliki doprinos upoznavanju njenih prirodnih i društvenih karakteristika. A.P. Ibri i D. Mekenzi, engleske istraživačice i dobrotvorke, nakon višegodišnjih putovanja, objavile su knjigu „Putovanja kroz Slavonske provincije europskog dijela Turske“ 1866. godine.

Sa približavanjem austrougarske okupacije Bosne, intenzivirali su se procesi istraživanja prostora naše zemlje, naročito od strane različitih stručnjaka i naučnika koji su imali zadatak utvrditi prirodne i društvene resurse. S toga se može zaključiti, da su obzirom na vrijeme početka i intenzitet razvoja faze turizma na prostoru Bosne i Hercegovine u austrougarskom periodu, bila formirana određena predznanja kao kvalitetan temelj za njegov ubrzani razvoj.

I faza - od dolaska Austro-Ugarske do početka Drugog svjetskog rata

Dolaskom Austro - Ugarske monarhije u Bosni i Hercegovini nastupa novi period u turističkoj aktivnosti: osnivaju se turističke organizacije, planinarska društva i kuće, profesionalne službe, organizovane su i prve turističke ekskurzije ili proputovanja kao i odlazak na hodočašća, a turizam postaje komercijalna djelatnost.

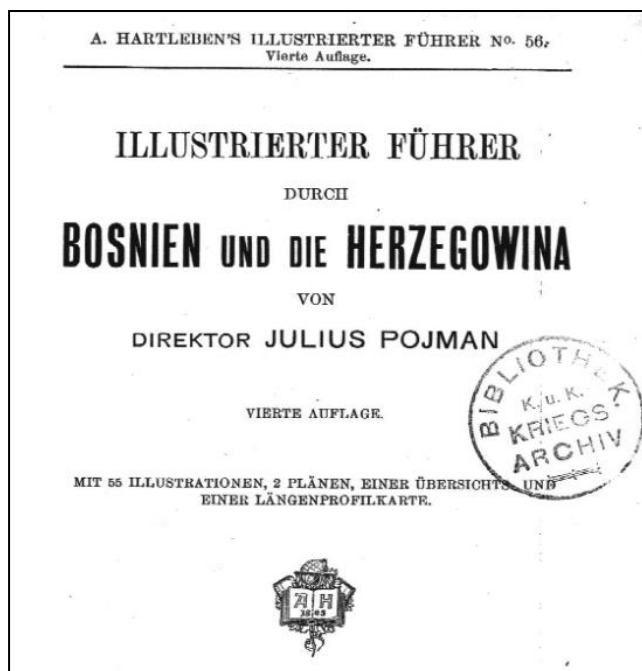
Dolazi do promjena i u ugostiteljskoj djelatnosti, širi se mreža ugostiteljskih objekata ali se i usavršava zakonodavstvo koje reguliše poslove ove oblasti. Prvi hoteli za smještaj posjetitelja, u vrijeme Austro – Ugarske monarhije u Bosni i Hercegovini, bile su kuće adaptirane za tu svrhu. Sa povećanim brojem turista stvara se potreba za gradnju novih hotela kao što su: „Evropa“, „Austrija“, „Keiserkrone“, „Royal“, „Radetzky“, „Central“ i dr. Prema Kadušić i dr. (2018), tek se od 1878. godine može govoriti o turizmu kao društveno-ekonomskoj pojavi koja ima obilježja turističke privrede.

U ovom periodu, vrše se ulaganja u razvoj saobraćajne infrastrukture, grade se planinarski objekti, izdaju planinarsko – turistički vodiči i časopisi uglavnom na njemačkom jeziku. Prvi turistički vodič kroz Bosnu i Hercegovinu objavila je 1898. godine turistička agencija Thomas Cook & Sons Company iz Londona, koja je organizovala i prva značajnija turistička putovanja kroz Bosnu i Hercegovinu.

Također, Bosna i Hercegovina i Sarajevo bili su domaćini velikih i masovnih međunarodnih naučnih skupova. Između ostalih, učesnici Međunarodnog botaničkog kongresa izveli su 1905. godine ekskurziju po Bosni i Hercegovini (JLZ, 1983). Za organizaciju i propagandu turizma, te povećanje turističkog prometa u Bosni i Hercegovini u ovom periodu posebno je zaslužan Julius Pojman, tadašnji referent za turizam Vlade za Bosnu i Hercegovinu.

Pojman je organizovao putovanja po Bosni i Hercegovini, obučavao vodiče, priređivao posjete kulturno-historijskim spomenicima i prezentirao bosanskohercegovačke folklorne vrijednosti.

Šehić (2011) ističe da je Pojman od 1903. do 1913. godine objavio četiri turistička vodiča o Bosni i Hercegovini (sl. 2.). Također, držeći predavanja u nizu gradova Monarhije i ostalim evropskim centrima skrenuo je pažnju na ljepote Bosne i Hercegovine, a broj turista povećao se u znatnoj mjeri.

Sl. 2. Naslovna stranica Ilustriranog vodiča kroz Bosnu i Hercegovinu iz 1913. godine
Izvor: Šehić, 2011.

Planinarska društva postaju, u prvoj fazi razvoj turizma, nosioci rekreacijske ponude i organizatori prvih rekreacijsko-turističkih kretanja. Počeci razvoja planinarstva vežu se i za istraživanja botaničara, kao što je to slučaj na planini Vlašić 1882. godine (Banda, 2020). Osniva se Planinarska organizacija u BiH a zatim i prvi turistički klub u Bosni i Hercegovini (*Bosnisch-herzegovinischer Touristen Verein in Sarajevo*) 1892. godine. Od 1894. počelo je djelovati drugo osnovano turističko udruženje Kružok Kluba čeških turista (Šehić, 2011).

Turistički klub BiH radio je na izgradnji planinarskih objekata, markiranju planinarskih staza i puteva, organiziranju izleta u prirodu i općenito promociji planinarstva (stga.ba). Grade se planinarske kuće na Trebeviću, Jahorini, Bjelašnici, zatim Treskavici, Prenju i Čvrsnici. Novoosnovana društva planinara svojim aktivnostima doprinose stvaranju značajne zbirke planinarskih karata, fotografija i literature o bosanskohercegovačkim planinama.

Prema Kranjčević (2012), Hrvatsko planinarsko društvo Bjelašnica iz Sarajeva, je 1908. i 1909. godine izdalo knjigu Bosna i Hercegovina sa 136 slika koristeći pojmove „turizam“, „turistički interes (potražnja)“, „znanstveno turistički pisci“. Prva rekreativna upotreba skija zabilježena je na Igmanu 1911. godine, u organizaciji članova Turističkog kluba Somogji.

Pred početak Prvog svjetskog rata, u Sarajevu je bilo 13 hotela i adaptiranih hanova sa 621 ležajem i 1.182 zaposlena, a na Ilidži 5 hotela sa 171 posteljom. U ostalim većim bosanskohercegovačkim gradovima, naročito onim koji su imali garnizone, gradili su se hoteli, veći restorani i drugi ugostiteljski objekti (JLZ, 1983).

Tradicionalna putovanja vezana za korištenje termomineralnih izvora, u Bosni i Hercegovini su egzistirala još od predturističke faze razvoja turizma. I u ovoj, I fazi, banjsko – lječilišni turizam predstavlja jedan od značajnijih turističkih vidova iskorištavanja prostora. Sam početak koncipiranog upravljanja i korištenja ljekovitih izvora u Bosni i Hercegovini započinje 1895. godine kad su izgrađeni i prvi smještajni i lječilišni objekti (Operta i Hyseni, 2013).

Od 15, danas registrovanih banja u kojima se provode usluge zdravstvenog turizma, većina ih je bila u funkciji sa izgrađenim banjaskim i smještajnim objektima u prvoj fazi razvoja turizma. Banja Ilidža kod Sarajeva je još u periodu od 1878. do 1918. godine imala izgrađeno i uređeno termalno kupalište, kompleks hotela i niz privatnih vila, uređene saobraćajnice i zasađeno zelenilo. Termalna izvorišta su činila osnovu zdravstvenog i rekreacionog turizma, a prema dostupnim podacima, na Ilidži je postojala banjaska zgrada sa dva bazena pokrivena kubetima i dva hana za stanovanje (Kellner, 1895).

Terapeutska vrijednost banje "Ilidža" u Gradačcu poznata je više od 150 godina a prvi banjaski objekt sagrađen je 1882. godine. Danas se tu nalazi savremeni Centar za fizikalnu medicinu, rehabilitaciju i banjasko liječenje "Ilidža", izgrađen 1980. godine. S hidrogeološkim vrijednostima fojničkog područja veoma rano upoznati su i Rimljani, ali ozbiljnije naučne analize termalne vode datiraju iz 1888. godine.

O prvim improviziranim objektima banje Reumal u Fojnici, u kojima se obavljao zdravstveni tretman, govore putopisci i geolozi iz 1890. godine. Gradnja novog objekta 1948. godine imala je namjeru razvoja banjskog turizma kao specifične oblasti privredne djelatnosti. Međutim, značajnija ekspanzija gradnje savremenih banjskih i smještajnih objekata datira s kraja šezdesetih godina prošlog stoljeća. Još su Stari Rimljani koristili termalnu vodu Banje Slatina, o čemu svjedoče brojna arheološka nalazišta u slatinskom vrelu.

Pred kraj turske vladavine banja je bila u privatnom vlasništvu i u ponudi je imala smještajne kapacitete, tzv. "Turski paviljon" sa 16 soba. Značajnije korištenje banje počinje sa dolaskom Austro - Ugarske, kada su urađena prva naučna istraživanja termalne vode Banje, 1888. godine. U narednom periodu grade se i prvi hoteli a 1909. počinje izgradnja "Folksbada" - Narodnog kupatila sa dva bazena i posebnim svlačionicama i ulazima za žene i muškarce.

Iako je korištenje i ljekovitost vode koja izvire u neposrednoj blizini Slane banje na obroncima Majevice, poznata je više od deset stoljeća, njena zvanična ispitivanja počela su 1887. godine a upotreba 1908. godine. Gradnja objekta lječilišta „Slana banja“ završena je početkom 1913. Lječilište „Slana banja“ nije prestajalo sa radom ni u periodu Prvog i Drugog svjetskog rata.

Od 1919. godine obavljena su istraživanja i analize ljekovitosti vode Banje Vrućice kod Teslića. Nakon toga pristupilo se izgradnji objekata i uređenju banje prema savremenim evropskim mjerilima, a 1928. godine u okviru banje otvoren je i hotel. Prva naučna istraživanja ljekovitosti vode banje Laktaši započela je Austro – Ugarska nakon 1878. godine, a prvi natkriveni bazen izgrađen je 1931. godine.

U periodu do kraja Prvog svjetskog rata dominiraju turističko - rekreativna kretanja u ljetnoj sezoni. Rekreativna kretanja i boravak u planinama bili su popularni u ovom periodu uzimajući u obzir da su cijene boravka u planinarskim kućama, jednostavno opremljenim najnužnijim posuđem i zajedničkim ležajevima, bile po pravilu vrlo niske, dok su članovi planinarskih društava prilikom prevoza željeznicom imali značajne povlastice (Banda i Opačić, 2017).

Nakon Prvog svjetskog rata zabilježeni su počeci rekreativno - turističkih kretanja u zimskoj sezoni koje karakteriše organizovanje „skijaške (smučarske) partije“ kao vrste masovnijeg skijanja na planinama. U tom periodu počinje i organizacija manifestacije „Bjelašnički dani“ u okviru koje su održavana i ski-natjecanja. Planinari - rekreativci su pohodili planinske masive u blizini Sarajeva i Travnika, te se ova područja prva uključuju u organizaciju rekreativnih i turističkih posjeta. Karakteristično za ovaj period je začajan broj izleta na Bjelašnici i Igmanu u organizaciji planinarskih društava, u kojima učestvuje veliki broj planinara, rekreativaca i drugih izletnika.

Godine 1921. se pri Ministarstvu trgovine i industrije u tadašnjoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca osniva Odsjek za promet stranaca. Navedeno ministarstvo daje odobrenje 1923. godine za osnivanje prve turističke agencije „Društvo za promet putnika i turista - Putnik“, na području bivše države (Krejić, Milićević, 2018). Jedan od ureda agencije bio je smješten i u Sarajevu, a između ostalog cilj društva bio je da: putnicima i turistima daje besplatne informacije; sastavlja putne programe, izlete i poučna putovanja; prodaje vozne isprave u zemlji i inostranstvu za željeznicu, parobrode, avione i automobile i sl.

Banda (2020) navodi da pred Drugi svjetski rat, veliki grupni izleti u planinskim područjima iščezavaju, a češći su izleti manjih grupa, te nerijetko pojedinaca. Za popularizovanje ovih rekreacijsko - turističkih kretanja koriste se dnevne i periodične novine koje oglašavaju izlete, otvaranje planinarskih domova i sl. Na Jahorini je 1926. godine izgrađena zgrada Doma armije sa 80 ležajeva, te sve više rekreativaca boravi na planini u ljetnom periodu. Izgradnja i održavanje planinarskih objekata na Bjelašnici, Igmanu i Jahorini predstavljala je osnovu za početak razvoja skijanja i skijaškog turizma. Prvo zvanično takmičenje na Velikom polju na Igmanu, utrka skijaša na 30 km održano je 1930. godine (Mihić, 1987). Prema Mastilo (1983), prva planinarska kuća na Vlašiću je sagrađena 1932. godine, na ovaj način i Vlašić je bio spreman da prihvati prve rekreativce skijaše.

Turizam i ugostiteljstvo Bosne i Hercegovine su se, između dva svjetska rata, sporo razvijali, te su zadržali skoro istu strukturu i organizaciju. Smještajne kapacitete činili su pretežno manji hoteli nižih kategorija, prenoćišta, pansioni i hanovi. Osnovno obilježje je mnogo malih radnji za prodaju pića i napitaka.

II faza – od kraja Drugog svjetskog rata do održavanja Zimskih olimpijskih igara 1984. godine

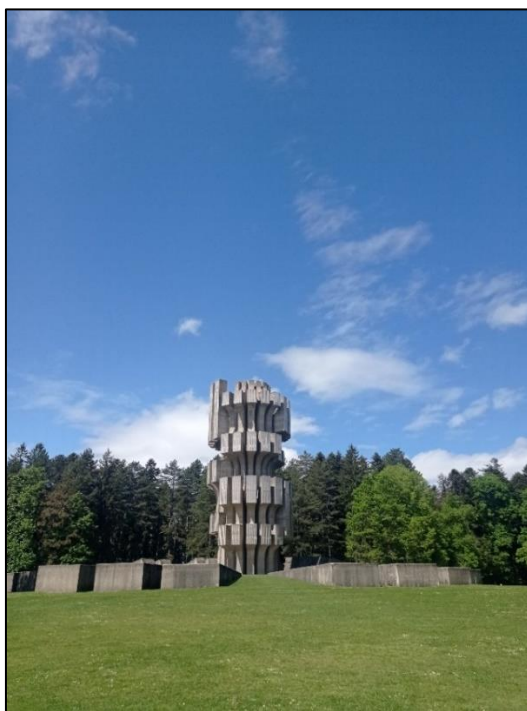
Međunarodni turizam našao se u naglom porastu nakon Drugog svjetskog rata. Rast ove industrije nakon rata može se povezati s povećanjem bogatstva, poboljšanja u dostupnosti i saobraćaju, više slobodnog vremena, razvoja proizvoda i inovacija, poboljšanja u tehnologiji, promjena u stilu života i modi, te povećanoj svijesti o nekim mjestima na svijetu. Svaki od tih faktora bio je potreban i odgovoran za brzi rast turizma koji je danas najveća industrija na svijetu zapošljavajući, u turističkom sektoru, približno jednu trećinu svjetske populacije (UK Essays, 2017). Plaćeni godišnji odmor je omogućio odvajanje radnog vremena od slobodnog vremena, te se slobodno vrijeme počelo koristiti za putovanja.

Period nakon Drugog svjetskog rata obilježen je značajnijim razvojem turizma i u Bosni i Hercegovini. Iako su planinarske kuće i domovi kao nosioci turističkog razvoja u prethodnom periodu tokom Drugog svjetskog rata uništeni, nakon prestanka ratnih sukoba dolazi do njihove obnove. Na planinama se ponovo markiraju staze, postavljanju orijentacione table i putokazi, grade ugostiteljski objekti i uspinjače.

Prema Mihić (1984), od 1948. do 1973. godine kroz planinarske kuće i domove na Bjelašnici je prošlo blizu 430.000 posjetilaca, koji su u 207 kreveta ostvarili 337.000 noćenja. U narednom desetogodišnjem periodu, do 1982., u planinarskim kućama i domovima na Bjelašnici i Igmanu se stalno povećavao broj turista i noćenja. Broj turista na ovim planinama iznosio je 111.681, a ostvareno je 75.028 noćenja (Banda, 2020 prema podacima HPD Bjelašnica).

Krajem 60-ih godina prošlog stoljeća potaknuta su značajnija speleološka istraživanja. Razvoj turizma u pećinama na području republika bivše SFR Jugoslavije, inicirao je slična nastojanja u Bosni i Hercegovini. Bijambarska pećina kod Olova i pećina Vjetrenica u Popovom polju bili su prvi podzemni krški oblici reljefa koji su se uključili u turističku ponudu. Pored njih Titova pećina kod Drvara pretvorena je u muzej i imala veći značaj kao kulturno – historijski spomenik vezan za tradicije Drugog svjetskog rata. Kao takva jedna je imala je stalnu posjetu i odgovarajući rast i razvoj sa pozitivnim efektima na lokalnu zajednicu.

Godine 1962. osniva se Nacionalni park (NP) Sutjeska a 1967. i Kozara. U centralnom dijelu NP Kozara, osniva se 1972. memorijalni kompleks kojeg čine spomenik (sl. 3.), memorijalni zid i muzej. Organizovane i samostalne posjete nacionalnim parkovima doprinijele su razvoju i unapređenju turizma kao i stvaranju povoljnih uslova za odmor i rekreaciju.

Sl. 3. Spomenik Revoluciji na Kozari

Foto: A. Banda, 2024.

U cijeloj Bosni i Hercegovini grade se hoteli viših kategorija, moteli, pansioni i drugi savremeni ugostiteljski objekti, dolazi do razvoja i modernizacije saobraćaja, kao i pojave masovnog turizma. Prihodi od ugostiteljstva i turizma se sve više povećavaju, što utiče na ukupne prihode i poboljšanje života lokalnog stanovništva.

Grade se kulturno – sportski centri, čime su stvoreni uslovi za organizaciju sportskih takmičenja i kulturnih događaja. Godine 1971. u Sarajevu održana je najveća izložba organizovana na području Jugoslavije „Umjetnost na tlu Jugoslavije od prahistorije do danas“, posebno značajna sa aspekta turističke valorizacije kulture i kulturnih elemenata. Nakon tri godine, u Sarajevu počinje sa radom i „Internacionalna turistička berza (Divović, 2023).

Geografski položaj Bosne i Hercegovine i njeni prirodni uslovi bili su osnova za razvoj tranzitnog ali i brojnih drugih vrsta turizma. Posebno značenje imala je organizacija masovnih skijaških takmičenja, posebno na Bjelašnici i Igmanu. U to vrijeme Jahorina poprima odlike pravog zimskog centra, čemu doprinosi razvoj vertikalnog transporta i smještajnih kapaciteta uz početak neplanske gradnje vikend objekata. Prva žičara na Jahorini je sagrađena 1952. godine, a sljedeća 1965. godine. Ukupna dužina skijaških staza je iznosila 3.660 metara (Banda, 2020).

Do 1976. godine, na Jahorini su postojale tri skijaške staze verifikovane od tadašnje Svjetske skijaške federacije. Stoga je i prihvaćena kandidatura Sarajeva za domaćina XIV Zimskih olimpijskih igara 1984. godine, jer su Jahorina, Bjelašnica i Igman imale izuzetne uslove za organizaciju takmičenja u svim skijaškim disciplinama (Kadušić i dr., 2018). Početkom i polovinom 80-tih godina prošlog stoljeća u znatnoj mjeri se mijenja pejzaž olimpijskih planina, te povećava njihova privredna važnost zahvaljujući Zimskim olimpijskim igrama koje su postale pokretač razvoja zimske turističke ponude u Bosni i Hercegovini.

U drugoj polovini prošlog stoljeća u Bosni i Hercegovini dolazi do razvoja i kupališnog turizma s izrazito naglašenom sezonalnošću. Na pretežno strmom području između Jadranske magistrale i morske obale, grade se prvi turistički smještajni objekti (hoteli i odmarališta) i kuće/stanovi za odmor i rekreaciju u jedinom bosanskohercegovačkom primorskom mjestu, Neumu. Prema Pepeonik (1977), u ovoj općini, intenzivniji razvoj turizma i sekundarnoga stanovanja počinje 1960-ih godina, uporedo s cestovnim povezivanjem i turističkim razvojem cijelog primorskog područja tadašnje jugoslavenske federacije.

Prve objekte grade pripadnici tadašnje političke vlasti i njima povezani pojedinci, a njima se 1980-ih godina pridružuju i radnici na privremenom radu u inostranstvu koji investiraju u gradnju kuća za odmor, kako za lične tako i za potrebe iznajmljivanja i ostvarivanja prihoda na sve dinamičnijem turističkom tržištu (Rogić, 2006).

Banjsko - lječilišni turizam nastavlja sa svojim razvojem gradnjom novih banjskih i smještajnih kapaciteta. Iako je još 1886. godine izvršena prva stručna analiza mineralne vode u Kiseljaku, 1947. godine osniva se „Zemaljsko lječilište Banja Kiseljak” čija djelatnost uključuje: vršenje banjskog liječenja bolesnika, smještaj i ishranu bolesnika, kao i eksploataciju i prodaju mineralne vode. Prva detaljna analiza vode Crnog Gubera izvršena je 1894. godine, i tada je proglašen za jedno od najboljih željezo - arsenskih prirodnih vrela ovog područja. U vrijeme austrougarske uprave, voda Crnog Gubera je flaširana i prodavana a lječilište „Guber“ zvanično je otvoreno 1951. godine.

Prva saznanja o ljekovitosti termalnih voda Banje Dvorovi potiču iz 1956. godine, nakon čega krenulo se u izgradnju kupatila i banjskog objekta sa rezervoarom za toplu vodu. Pored banjskog objekta 1968. godine izgrađen je otvoreni olimpijski bazen sa toplom vodom. Na području banje Vilina Vlas u Višegradu, nakon Drugog svjetskog rata gradi se radničko odmaralište a 1982. godine počinje sa radom i hotel.

Prva detaljnija istraživanja podzemne vode na području banje Ilidža Tomina kod Sanskog Mosta spominju se 1922. godine, a analize vode 1954. godine kad započinje i masovnija upotreba ovog banjско - lječilišnog lokaliteta. Objekat Banje Olovo je izgrađen 1971. godine, i raspolagao je sa 17 soba i ostalim potrebnim sadržajima u oblasti ugostiteljsko turističke djelatnosti. Po prvi put ljekovita mineralna voda sa područja Olova počela se koristiti 1982. godine.

Noćenja domaćih turista su registrovana tek od sredine sedamdesetih, a inostranih turista od sredine 80-ih godina 20. stoljeća. U ovoj fazi, u sklopu zimske turističke ponude bosanskohercegovačkih planina, razvija se skijaški turizam, uslijed čega se povećava broj turista u zimskoj sezoni, ali ljetna sezona još uvijek prednjači po broju posjetilaca. Boravak u planinama tokom ljeta vezuje se za odmor i rekreaciju, tj. šetnju i boravak u prirodi, a ponuda selektivnih oblika još nije razvijena.

III faza - od 1985. godine do 1992. godine i početka agresije na Bosnu i Hercegovinu

Organizacija i realizacija 14. Zimskih olimpijskih igara dovela je do velikog broja značajnih investicija u cjelokupnom turističkom razvoju Bosne i Hercegovine, s posebnim akcentom na razvoj zimskog planinskog turizma, te stvaranja infrastrukturne baze za kasniji razvoj selektivnih oblika turizma.

Banda (2020) ističe da nakon Zimskih olimpijskih igara, izgradnjom ugostiteljskih i sportsko - turističkih objekata nastaje novi zimski sportsko - turistički centar (*Olimpijski centar Bjelašnica - Igman*), pa se sada Bjelašnica i Igman ubrajaju u grupu planina sa razvijenom zimskom turističkom ponudom, uz dotadašnju izletničko - rekreativnu funkciju. Istovremeno se počinje razvijati i ljetna selektivna turistička ponuda. Na stazama za nordijske discipline ljeti je bila moguća vožnja biciklom. Uređena su igrališta za košarku, odbojku, tenis, nogomet, tenis i mali nogomet. U hotelima se organizuju kongresi i različiti skupovi čime se počinje razvijati i kongresni turizam.

U periodu 1985-1991., godišnje je ostvarivano između 110.000 i 130.000 noćenja u obje sezone zimskoj i ljetnoj, od toga domaćih 70 % i stranih 30 % gostiju. U ovom periodu, na Vlašiću se pored rekreaciono - turističkog skijanja, razvija izletnički turizam, prije svega zbog poboljšanja saobraćajne infrastrukture, a zahvaljujući programima stimulacije i razvoja stočarstva, započinje i bolja promocija gastronomske ponude vlašićkog sira.

Na području Prenj – Čvrsnica – Čabulja turizam se tek počinje razvijati u ovoj fazi. U zoni Blidinja i Dugog polja organizovani su kampovi za mlade. Gradi se žičara na Risovcu, a skijalište je stavljeno u funkciju 1990-ih kad je uspostavljeno Javno poduzeće Park prirode Blidinje i probijen makadamski put koji je povezivao Jablanicu s Posušjem (Ćavar, 2018).

Istraživanja mineralne vode kod Bosanske Dubice potiču još od 1888. godine, ali tek se nakon skoro 100 godina počinje se sa izgradnjom Banje Mlječanica koja počinje sa radom 1987. godine. Godine 1977. otpočela su i istraživanja termo - mineralnih voda u Gati kod Bihaća, nakon čega je početkom 90-tih godina prošlog stoljeća izgrađen objekat predviđen za banjsko – lječilišne potrebe kod izvora Gata.

Do 1992. godine uređeno je i otvoreno još nekoliko pećina za turističke posjete, pri tome treba istaći pećinu Ledenicu kod Bosanskog Grahova i pećinu Orlovaču kod Sarajeva.

Prema podacima Državnog zavoda za statistiku (1994), u Bosni i Hercegovini 1990. godine u turizmu i ugostiteljstvu bilo je zaposleno oko 43.9 hiljada stanovnika, ostvarene su posjete 1.48 miliona turista od čega 1.16 miliona domaćih i 321 hiljadu stranih. Najatraktivnije bosanskohercegovačke turističke destinacije bili su Sarajevo, te planinska, banjska i primorska mjesta.

IV faza – period poslijeratne obnove od 1996. godine do 2000. godine

U periodu od 1992. do 1995. godine turistička djelatnost je u Bosni i Hercegovini, kao i druge privredne djelatnosti, pretrpjela velike štete. Infrastruktura je djelimično oštećena ili uništena u potpunosti, izgubljeno je tržište, stanovništvo je doživjelo velika stradanja, izražene su migracije i veliki stepen nezaposlenosti. U Bosni i Hercegovini se u ovoj fazi postepeno, sa oporavljanjem privrede i doniranim sredstvima, kreće u obnovu gradova, rekonstrukciju objekata infrastrukture ali i promociju onih prirodnih resursa i kulturno – historijskih vrijednosti koje su se mogle iskoristiti u turističke svrhe.

Tokom ratnih dejstava, planinska područja koja su imala veliki uticaj na dotadašnji razvoj turizma, su devastirana u velikoj mjeri. Svi objekti na Bjelašnici i Igmanu su u potpunosti uništeni, a na Jahorini su uglavnom uništene vikendice. Jedino su ostali čitavi objekti na Malom polju, ali koji su zbog boravka UNPROFOR-a zapušteni. Uništene su sve polazne stanice vertikalnog transporta, dok su stubovi i uže prema vrhu Bjelašnice ostali u prilično dobrom stanju. Prenj i Trebević su tokom ratnih dejstava kontaminirani neeksplozivnim ubojitim sredstvima (NUS) (Banda, 2020).

U periodu od 1996. do 2000. godine, započinje obnova turističkog centra Bjelašnica - Igman. Dio infrastrukture je renoviran, a neke od skijaških staza su u upotrebi, ali ne s punim kapacitetom ili mogućnostima. Izgrađeni su restoran i snack bar, moderan ski servis, kancelarije uprave Ski centra i drugi sadržaji na Bjelašnici. U istom periodu, obnovljeni su i sadržaji na Jahorini, Trebeviću i Vlašiću, ali ne u punom kapacitetu. Dijelovi Trebevića su i dalje pod sumnjom zbog mina, bob-staza nije obnovljena, kao ni skakaonice na Igmanu i Vlašiću. Prenj je deminiran, a planinarske kuće su postepeno obnavljane.

Selektivna turistička ponuda je u ovoj fazi praktično nepostojeća, te se radi na poslijeratnoj obnovi zimskog skijaškog turizma. Izletnika je također manje zbog problema s minama, naročito na Trebeviću i Igmanu, dotada poznatim izletničkim destinacijama. Kada je u pitanju kupališni turizam u području Neuma, postsocijalističko razdoblje obilježeno je znatno manjim brojem sagrađenih „vikendica”, pri čemu se na fazu potpune stagnacije tokom rata (1991. – 1995.) nastavilo razdoblje usporenoga rasta (Ćavar i Glamuzina, 2021).

V faza – od 2001. godine – savremeni period u razvoju turizma

U savremenom periodu razvoja turizma, turistička djelatnost u Bosni i Hercegovini bilježi pozitivne trendove. Uvažavajući značaj turizma u privredi Bosne i Hercegovine, od 2010. godine formirana je Radna grupa za koordinaciju aktivnosti u turizmu Bosne i Hercegovine. Radna grupa razmatra pitanja od važnosti za turistički sektor iz nadležnosti državnih institucija a posebno koordiniranje aktivnosti nadležnih institucija u turizmu kao i planiranje i koordiniranje međunarodne pomoći u sektoru turizma (Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine, 2018).

U ovom periodu, posebna pažnja se daje aktivnostima da se sektor turizma uskladi s direktivama Evropske unije. Pokrenute su i aktivnosti na izradi entitetskih i strateških dokumenata za turizam Brčko Distrikta, koji bi trebali biti metodološki usklađeni. Također, Bosna i Hercegovina je potpisala sporazume o saradnji u oblasti turizma sa zemljama okruženja, Evrope i svijeta, kao i brojne projekte koji se tiču promocije, revitalizacije i uspostave novih turističkih destinacija. Istovremeno se, na nivou kantona i općina, radi na definisanju turističkih proizvoda po kojima će lokalne zajednice biti prepoznatljive, poboljšanju marketinških aktivnosti i kvaliteta turističkih usluga, pripremi smjernica i obuka turističkih vodiča, postavljanju turističke signalizacije i sl.

Međutim, treba istaći da problem za turizam u Bosni i Hercegovini predstavlja nepostojanje institucije na državnom nivou za zajedničku promociju i marketing turizma Bosne i Hercegovine na svjetskom tržištu. Promocija je u nadležnosti entiteta i kantona, ali i lokalnih zajednica. Ovaj problem je vezan i za učešće Bosne i Hercegovine na svjetskim turističkim sajmovima, kao i stvaranje prepoznatljivog imidža bosanskohercegovačkog turizma i zemlje u cjelini.

Turistički potencijal kojima obiluje Bosna i Hercegovina daje joj velike mogućnosti za razvoj turizma i u budućem periodu. Zahvaljujući povoljnom geografskom položaju, prirodnim resursima, bogatom kulturno-historijskom naslijeđu, međunarodno priznatim manifestacijama, gastronomiji, te statusu još uvijek relativno nepoznate turističke destinacije za vodeća emitivna turistička tržišta, Bosna i Hercegovina ima potrebne preduslove za uspješan razvoj turističke djelatnosti (Kadušić i dr. 2018).

Očuvanje prirodne i kulturne baštine, zajedno s promocijom održivog turizma, može doprinijeti dugoročnom razvoju turizma i poboljšanju životnog standarda lokalnog stanovništva. Bosna i Hercegovina ima priliku da, kroz sinergiju prirodnih ljepota i kulturnog naslijeđa, privuče međunarodne posjetioce i učvrsti svoju poziciju na globalnoj turističkoj sceni.

Pored zimskog sportsko – rekreativnog oblika turizma, bosanskohercegovačke planine imaju izvrsne uslove za razvoj alpinizma, planinarenja, lovno – ribolovnog turizma. Planinska područja postaju i destinacije koja razvijaju specifične oblike avanturističkog turizma, u prvom redu brdskog biciklizma. Prema Banda (2020), radi se na uređenju i trasiranju biciklističkih i planinarskih staza, uključivanju kulturno-historijskog naslijeđa u turističku ponudu, afirmaciji ruralnog turizma, izradi turističkih vodiča i karata, uređenju punktova, te promociji na međunarodnom tržištu. Hidrografske karakteristike Bosne i Hercegovine omogućavaju valorizaciju vodnih resursa osim u ribolovne i u sportsko – rekreativne svrhe (rafting, splavarenje, kajakaštvo, organizaciju skokova u vodu), banjsko – lječilišni turizam ali i kupališni turizam tokom ljetne sezone.

Također, arheološki lokaliteti, kulturno – historijski spomenici, specifičnosti folklora, autohtona gastronomija i druge antropogene turističke vrijednosti predstavljaju značajan dio turističkog potencijala Bosne i Hercegovine. Razvoj jedinstvenih, autentičnih proizvoda i iskustava, na osnovu bogatog kulturnog i prirodnog naslijeđa je prilika za povećanje konkurentnosti turizma na svjetskom tržištu i ekonomske i socijalne koristi za lokalno stanovništvo. Brojne manifestacije i festivali organiziraju se u sve većem broju i imaju različite efekte na razvoj turizma. Gradovi u Bosni i Hercegovini dobivaju na značaju i kao „city break“ destinacije.

Tendencija porasta broja turista koji se odlučuju za ovaj vid posjeta gradovima omogućena je porastom broja nisko-tarifnih letova i sve većom ulogom internet sadržaja, mogućnosti rezervacije smještaja i drugih usluga (Banda i Opačić, 2017). U 2015. i 2016. godini Grad Sarajevo je proglašen kao idealna destinacija za *city break* turizam (Divović, 2023). Pored Sarajeva, za ovaj vid turizma veliki značaj imaju i Mostar, Tuzla, Travnik, Trebinje, Banja Luka, Višegrad kao i drugi gradovi u Bosni i Hercegovini. Osnivaju se novi nacionalni parkovi, NP Una (2008) i NP Drina (2017), koji imaju izgrađenu i prepoznatljivu karakteristiku turističke destinacije, kao i druga zaštićena područja niže kategorije po IUCN-u, u kojima dominantnu ulogu imaju specifični (selektivni) oblici turizma.

U posljednjoj fazi, savremenom periodu razvoja turizma, broj dolazaka turista i ostvarenih noćenja u Bosni i Hercegovini bilježi kontinuiran porast sa povremenim stagnacijama i padovima u broju. Razlog ovih negativnih kretanja treba tražiti u globalnoj recesiji (2009.), političkoj nesigurnosti (2014) i epidemiološkoj situaciji (2020). Razvoj turizma, kao jednog od strateških sektora, može postati značajan pokretač ekonomskog rasta i društvenog napretka zemlje. S obzirom na dinamiku broja ostvarenih posjeta u Bosni i Hercegovini, u budućem periodu može se očekivati veći dolazak turista a samim tim i veće učešće turizma u ukupnom BDP države. S druge strane, turizam Bosne i Hercegovine je suočen sa brojnim izazovima. Nedovoljno razvijena infrastruktura, slab međunarodni imidž i spor razvoj modernih turističkih usluga predstavljaju prepreke za dalji rast sektora.

3. TURISTIČKO PLANIRANJE U BOSNI I HERCEGOVINI

Turizam se percipira kao privredna djelatnost usmjerena na pružanje zadovoljavajućih iskustava posjetiocima putem valorizacije jedinstvenih elemenata određenog geografskog područja. Međutim, valorizacija turističkih resursa, koji čine suštinu turističkog proizvoda, predstavlja delikatno pitanje koje iziskuje uspostavljanje ravnoteže između ekonomskog prosperiteta i održivosti destinacije, za čije je postizanje neophodno primjeniti adekvatan pristup turističkom planiranju.

Prije definisanja pojma i koncepta turističkog planiranja, neophodno je istaći distinkciju između pojmova *plan* i *planiranje* kao različitih kategorija koje je neophodno zasebno razmatrati. Naime, plan je statičnog karaktera, te se ovaj pojam odnosi na dokument koji predstavlja trenutnu viziju budućeg stanja i jedan je od instrumenata turističkog planiranja, iz kojeg proizilazi. Sa druge strane, planiranje je dinamičan proces kontinuiranog razmatranja, analize i prilagođavanja promjenama u okruženju, koji je usmjeren na postizanje željenih ciljeva.

Prema Perišiću (1985), planiranje je društvena praksa zasnovana na analizi, saznanju, metodi i sintezi. Predstavlja proces pripremanja skupa odluka o akcijama u budućnosti, koji je usmjeren na postizanje ciljeva preferiranim sredstvima. Stoga je za uspješno turističko planiranje neophodno kontinuirano revidiranje i prilagođavanje planova dinamičnom okruženju, u skladu sa postavljenim razvojnim ciljevima.

Gunn i Var (2002) smatraju da sam koncept *turističkog planiranja* predstavlja paradoks, budući da turizam karakterišu brze promjene i nepredvidljivost, dok planiranje implicira struktuisanost i dugoročnost. Proces turističkog planiranja obuhvata različite faktore poput ekonomskih, socijalnih, kulturnih i ekoloških, što dodatno komplikuje navedeni koncept.

Osim toga, turizam je u velikoj mjeri podložen vanjskim utjecajima poput geopolitičkih promjena i prirodnih katastrofa, kao što je pokazao primjer nedavne pandemije uzrokovane virusom Covid-19, što u značajnoj mjeri utječe na planirane aktivnosti u prostoru. Međutim, unatoč navedenim izazovima, turističko planiranje ima krucijalnu ulogu u održivom razvoju turizma, adekvatnom upravljanju destinacijama, te osiguravanju pozitivnih iskustava za posjetioce.

Premda se može doživjeti kao paradoks, zbog suprotnosti u prirodi turizma i planiranja, turističko planiranje je ipak esencijalan alat za upravljanje turističkim destinacijama u njihovom kompleksnom okruženju. Isti autori također ističu da je svrha turističkog planiranja postizanje boljeg ekonomskog utjecaja turizma unaprjeđenje zadovoljstva posjetioca, integracija lokalne zajednice, te, posebno važno, zaštita resursa. Naglašavaju važnost bolje integracije svih dionika u turizmu, kako bi se postigli željeni razvojni ciljevi.

Hall (2008) ističe da turističko planiranje predstavlja integrisani i koordinisani sistem kontrole, koji zahtijeva aktivno sudjelovanje svih aktera vlasti, ali i lokalne zajednice, za čije je funkcionisanje neophodno definisati uloge i odnose različitih upravljačkih mehanizama. Shodno navedenom, predloženi sistem kontrole podrazumijeva uključivanje lokalne zajednice u proces odlučivanja o turističkom razvoju područja. Stoga je u procesu turističkog planiranja i odlučivanja veoma bitno uobziriti stavove rezidencijalnog stanovništva, koje čini prvu kariku u procesu turističkog planiranja.

Na većim nivoima su, u kontekstu Bosne i Hercegovine, interesi općinskih i kantonalnih, te entitetskih vlasti, a na samom vrhu nacionalne razvojne tendencije. Sve navedene interese je potrebno međusobno uskladiti, te je njihova međusobna koordinacija od suštinskog značaja za uspješno turističko planiranje ovog područja. Sličan koncept predlaže i Burns (2004), koji, koristeći politički okvir Anthonyja Giddensa kako bi se adresirala društvena pitanja u zemljama u razvoju, postavlja temelje za razmišljanje o novim pristupima planiranju turizma koji prevazilaze tradicionalne desne i lijeve ideologije, te ističe važnost uključivanja javnosti u proces donošenja odluka o turističkom razvoju.

Naime, Burns ističe da kroz veću participaciju javnosti, planiranje turizma postaje inkluzivnije i osigurava da politike odražavaju stvarne potrebe i želje zajednice, te smatra da se jedino na takav način potencijal turizma može u potpunosti iskoristiti za postizanje većeg društvenog i ekonomskog razvoja.

Dredge i Jenkins (2007) definišu turističko planiranje kao konceptualni okvir i dinamičan proces za upravljanje turizmom i njegovim utjecajem na destinacije. Navedeni autori turističko planiranje percipiraju kao stratešku aktivnost koja vodi određivanju i ostvarivanju dugoročnih ciljeva u turizmu. Njihov pristup naglašava važnost definisanja ciljeva, prikupljanja znanja, razvoja strategije i fleksibilnog reagovanja na promjene u okruženju.

Ciljevi turističkog planiranja definišu se u svrhu postizanja željenog razvoja specifične društvene zajednice, reflektujući njene temeljne vrijednosti i aspiracije za budućnost. Naime, ciljevi planiranja turizma proizlaze iz uspostavljanja ravnoteže između interesa različitih, ranije navedenih, skupina, koji su često u konfliktnom odnosu. Stoga je primarni cilj ovog procesa postizanje održivog razvoja destinacije, putem uspostavljanja ravnoteže između zadovoljavanja interesa različitih dionika, zaštite životne sredine i reduciranja negativnih utjecaja turizma na prostor.

Sastavni dio procesa turističkog planiranja je usmjerenost na postizanje određene kvalitete života, koja se percipira kao poželjna, uzimajući u obzir zadovoljenje potreba i interesa lokalne zajednice, te različitih društvenih skupina, imajući sve vrijeme u vidu opći javni interes.

Razumijevanje historijskog razvoja turizma i njegovih utjecaja na životnu sredinu, kulturu i društvo u cjelini je od ključnog značaja za turističko planiranje. Naime, u periodu nakon Drugog svjetskog rata, turizam je, kao i mnoge druge privredne djelatnosti, doživio globalni uspon, prevashodno zahvaljujući ekonomskim mogućnostima koje je pružao. Mnoge zemlje su u razvoju masovnog turizma vidjele brzi način za generisanje prihoda, stvaranje radnih mjesta i podizanje ukupnog nivoa privrednog razvoja.

Ovaj razvojni model, koji se u recentnom periodu definiše i kao *ekstraktivni turizam* (Kolinjivadi, 2021), podrazumijeva valorizaciju resursa bez posvećivanja dovoljne pažnje njihovoj dugoročnoj održivosti. Takav pristup je implicirao minimalna ulaganja u infrastrukturu i zaštitu životne sredine, te se prevashodno usmjeravao na brzu maksimizaciju profita. Međutim, nekontrolisani rast turizma nije prošao bez posljedica.

Naime, degradacija prirodnih resursa, zagađenost životne sredine, smanjenje geo i biodiverziteta, nezadovoljstvo lokalne zajednice i kulturna homogenizacija su samo neke od posljedica navedenog pristupa turističkom planiranju. Tek kada su se navedene negativne posljedice masovnog turističkog razvoja počele manifestovati u turističkim destinacijama, pristupilo se preispitivanju dominantnog razvojnog modela.

Polovinom prošlog stoljeća, razvija se integralni pristup planiranju, kao svojevrsan odgovor na masivni turizam. Prema Dulčiću i Petriću (2001), integralno planiranje se smatra svjesnom i kontinuiranom aktivnošću različitih aktera sa ciljem predviđanja, oblikovanja i usmjeravanja razvoja na određenom prostoru, te se dijeli na strateško i operativno planiranje. Strateško planiranje, kako navode spomenuti autori, određuje ciljeve i smjernice za sve operativne aktivnosti u turističkoj destinaciji, te uključuje viziju, misiju, ciljeve i strategiju razvoja. Operativno planiranje pak predstavlja detaljnu razradu strategije, sa definisanjem programa, nosioca i pretpostavki za njihovu realizaciju.

Osamdesete godine 20. stoljeća označavaju svojevrsnu prekretnicu u pristupu turističkom planiranju i turističkom razvoju uopće, zbog pojave i popularizacije koncepta održivog razvoja. Navedeni koncept, sa aspekta turističkog planiranja, naglašava potrebu za uspostavljanjem ravnoteže između ekonomskih, socijalnih i ekoloških aspekata. Ovakav pristup podrazumijeva definisanje i primjenu granica nosivosti kapaciteta kako prirodnih, tako i kulturno-historijskih resursa, te fokusiranje na očuvanje kulturne baštine i uključivanje lokalnih zajednica u turistički razvoj.

Koncept održivosti se danas ne percipira samo kao moralni imperativ, već i kao ekonomska nužnost. Destinacije koje su pristale na ovaj koncept doživjele su dugoročni ekonomski prosperitet uz očuvane prirodne i kulturne resurse. U recentnom periodu je svijest turista o potrebi za odgovornim putovanjima sve učestalija, što doprinosi dodatnoj popularizaciji koncepta održivosti.

Holistički pristup evoluciji turističkog razvoja je, u svom bogatom opusu naučnih radova, detaljno razradio Jafari (1990, 2001, 2007), koji kroz sukcesivne, a ponekad i simultane faze objašnjava transformaciju turizma. Jafari je ove faze okarakterisao kao platforme zagovaranja, opreza, adaptacije, te platforme bazirane na znanju i javne platforme. Njegov model omogućuje uvid u transformaciju turističke politike i pristupa turističkom planiranju, kao kontinuiranom procesu koji se prilagođava potrebama okruženja. Naime, u fazi zagovaranja turizam se percipira kao alat za ekonomski prosperitet i promociju destinacije, fokusirajući se na privlačenje turista i izgradnju infrastrukture. Fazu opreza karakteriše uočavanje potencijalnih negativnih utjecaja turizma na prirodno i kulturno-historijsko naslijeđe.

U adaptacijskoj fazi dolazi do prilagođavanja razvojnih strategija turizma i turističkih planova promjenjivim potrebama tržišta i turista, osiguravajući na taj način konkurentnost destinacije. Faza zasnovana na znanju omogućava sofisticiraniji pristup turističkom planiranju i upravljanju turizmom kroz primjenu naučnih metoda, istraživanja i inovacija za unaprijeđenje turističke ponude i iskustva. Posljednja, javna faza, naglašava značaj priznavanja turizma kao važne privredne djelatnosti koja doprinosi ekonomskom i društvenom razvoju, zaslužujući odgovarajući status i podršku.

Jafarijev model može poslužiti kao koherentna struktura za provođenje procesa turističkog planiranja na različitim administrativnim nivoima u Bosni i Hercegovini. Naime, ovaj model doprinosi optimizaciji identifikacije ključnih faza u razvoju turizma, što je od esencijalnog značaja za prilagođavanje turističkih planova i strategija turističkog razvoja istima, odnosno za usmjeravanje razvoja turizma u željenom pravcu, a sve u cilju obezbjeđivanja dugoročne održivosti destinacije.

Pristupi turističkom planiranju

Analizom turističkih planova i procesa planiranja turistički razvijenih destinacija, te dostupne literature koja tretira ovu istraživačku problematiku, može se izdvojiti nekoliko osnovnih pristupa planiranju turizma, koje su detaljno opisali Getz (1986) i Hall (2008), a koji se mogu sumirati na sljedeće: brzi razvoj masovnog turizma; fizički/prostorni pristup; pristup orijentisan na lokalnu zajednicu, te pristup održivog razvoja turizma.

Brzi razvoj masovnog turizma

Masovni turizam je još uvijek dominantan u velikom broju destinacija zemalja u razvoju, iako ovaj pristup planiranju turizma gotovo izjednačava proces planiranja sa eksploatacijom fizičkogeografskih i društvenogeografskih resursa, sa ciljem maksimiziranja ekonomskih koristi, odnosno ostvarivanja dobiti. Međutim, nedostatno uzimanje u obzir granice nosivosti resursa gotovo u pravilu dovodi do degradacije životne sredine. Ovaj pristup je stoga praktički u potpunosti napušten u razvijenim zemljama, jer unatoč činjenici da ima pozitivne efekte na privredu zemlje u kratkom vremenskom periodu, za posljedicu ima degradaciju prostora masovnim turističkim posjetama, pa samim time turizam uništava prostor na kojem se razvija.

Osim toga, rezidencijalno stanovništvo je slabo ili nikako uključeno u proces donošenja odluka i planiranje turizma. U Bosni i Hercegovini je ovakav pristup djelomično bio zastupljen u ranim fazama razvoja turizma. Međutim, s obzirom na ograničen broj atrakcija sposobnih privući značajno veliki broj turista, ne može se govoriti o njegovom potpunom etabliranju u klasičnom smislu. Naime, Bosna i Hercegovina ima potencijal za uspješan razvoj specijaliziranih oblika turizma, kao što su ekoturizam, kulturni turizam i avanturistički turizam, koji su usmjereni na specifične grupe turista, čiji je broj u kontinuiranom porastu, ukoliko izumemo period pandemije izazvane virusom Covid-19. Izuzetak su pojedine zone koje bilježe veliku turističku posjećenost, na kojima je evidentna potreba za uspostavom boljih mehanizama kontrole posjećenosti, o čemu će biti govora kasnije.

Fizički/Prostorni pristup

U okviru turističkog planiranja, prostorni pristup snažno potencira racionalno planiranje prostora, sa posebnim naglaskom na zaštiti životne sredine i minimiziranju negativnih utjecaja turizma. Turizam se, u okviru ovog pristupa, bazira na fizičkogeografskim karakteristikama destinacije. Kapacitet nosivosti, utjecaj turističkih posjeta i optimalno zoniranje aktivnosti su temeljni parametri koji se primjenjuju u planiranju turističkog razvoja. Stoga je ovaj pristup planiranju prevashodno usmjeren na razvoj turizma u skladu sa specifičnostima prirodnog okruženja, osiguravajući dugoročno očuvanje prirodnih resursa. U svrhu postizanja navedenih ciljeva, vrši se identifikacija najatraktivnijih lokacija i diverzifikacija ponude na manje posjećene dijelove destinacije.

U nekim slučajevima su planeri otišli i korak dalje, alocirajući elemente turističke ponude sa prvobitnih lokacija, kako bi se postigao uravnotežen razvoj cijelog područja. Međutim, alokacija turističke infrastrukture smatra se poprilično kontroverznim rješenjem, zbog potencijalne degradacije novih lokacija. Premda prostorni pristup nudi značajne benefite u kontekstu održivosti, njegova ograničenost je u zanemarivanju sociokulturnih aspekata destinacije.

Naime, uspješno planiranje turizma zahtijeva holistički pristup, koji integriše fizičkogeografske i sociokulturne faktore. Stoga je ovaj pristup, iako vrlo značajan u turističkom planiranju, neophodno primjenjivati u kombinaciji sa drugim planerskim modelima i metodama.

Modificirana varijanta ovog pristupa se može primjenjivati u zaštićenim područjima svih kategorija, kojih je u Bosni i Hercegovini trenutno 43, što čini nešto više od 3,0% ukupnog državnog teritorija (Hrelja, 2022). Pritom bi ovaj pristup implicirao adekvatno usklađivanje sa postojećim planovima upravljanja zaštićenih područja, u kojima su determinisane zone sa navedenim aktivnostima koje se u njima mogu provoditi. Monitoring turističkih posjeta bi, u svim zaštićenim područjima koja su ujedno i svojevrsne turističke zone, trebao biti esencijalan alat za praćenje utjecaja posjetioca na prostor i pravovremeno reagovanje na uočene konflikte u prostoru.

Međutim, kako je ranije navedeno, u primjeni ovog pristupa ne smije se zanemariti socioekonomski aspekt. Naime, lokalne zajednice koje žive u takvim područjima moraju biti aktivno uključene u o proces planiranja i upravljanja, jer je osiguravanje održivog prosperiteta za lokalno stanovništvo od enormnog značaja za njihovu podršku zaštiti prirode.

Shodno svemu navedenom, prostorni pristup, uz usklađivanje sa planovima upravljanja, monitoringom i uključivanjem lokalnih zajednica, može postati svojevrsna model turističkog planiranja za sva zaštićena područja Bosne i Hercegovine, štiteći prirodu i jačajući prosperitet lokalnog stanovništva.

Planiranje turizma orjentisano na lokalnu zajednicu

Turističko planiranje se nerijetko analizira na nacionalnom ili regionalnom nivou. Međutim, primarni pokretač razvoja turizma je na nivou lokalnih zajednica. Naime, rast urbanizacije i broja stanovnika u turističkim destinacijama čini kvalitetno planiranje razvoja turizma imperativom, kako bi se izbjegla prekomjerna saturacija prostora. Brojni autori, poput Dulčića i Petrića (2001), ističu značaj planiranja u turističkim destinacijama, sa naglaskom na uključivanje lokalnog stanovništva. Prema navedenim autorima, planiranje turističkog razvoja na lokalnom nivou obuhvata planiranje atrakcija i adekvatne infrastrukture, te se zasniva na načelima:

- Razvoj turizma temelji se na općim razvojnim ciljevima i prioritetima koje određuje lokalno, rezidentno stanovništvo;
- Treba uzeti u obzir impulse turističkog tržišta, odnosno rezultate studija turističke potražnje na svome području;
- Razvoj treba uskladiti sa planovima razvoja drugih, neturističkih aktivnosti;
- Treba uvažavati fizički i vizualni, tj. estetski izgled lokacije time što se neće graditi neprimjereni objekti i/ili provoditi neprihvatljive aktivnosti; drugim riječima mora se izvršiti procjena prihvatnih kapaciteta lokacije s obzirom na njezine fizičke, socijalne i ekonomske mogućnosti.

Jedna od osnovnih premisa ovog pristupa za uspješno planiranje turizma u Bosni i Hercegovini počiva na prepoznavanju činjenice da su potrebe turista i rezidencijalnog stanovništva međusobno isprepletene. Navedeno implicira da planiranje i razvoj turizma i turističke infrastrukture, zaštita životne sredine i kulturno-historijskog naslijeđa trebaju koristiti prevashodno rezidencijalnom stanovništvu, pa onda i turistima. Pritom, lokalno stanovništvo treba biti aktivno uključeno u turističku ponudu, putem pružanja turističkih usluga posjetiocima, kreiranjem i prodajom lokalnih suvenira i sličnim aktivnostima koje rezultiraju ekonomskim benefitima u lokalnoj zajednici.

Važno je naglasiti da turizam ne bi ni u kojem slučaju trebao biti uzročnik kulturne homogenizacije i gubitka lokalnog identiteta, već bi, nasuprot tome, autentično turističko iskustvo trebalo doprinijeti jačanju kulturnog identiteta i tradicije lokalne zajednice.

Hall (2008) smatra da turističko planiranje na lokalnom nivou teži ka poboljšanju životnog standarda lokalnog stanovništva kroz prihode od turizma, razvoj infrastrukture koju koriste i turisti i rezidenti, osiguranju sadržaja prilagođenih specifičnostima destinacije, formiranju razvojnih programa u skladu sa lokalnom filozofijom i optimiziranjem zadovoljstva posjetioca.

Primjenom ovog pristupa, postiže se zadovoljstvo rezidenata i turista. Međutim, iako pristup turističkom planiranju orjentisan na lokalnu zajednicu ima brojne prednosti, ne treba zanemariti ni moguće nedostatke. Naime, lokalna zajednica možda ne raspolaže stručnjacima i resursima potrebnim za planiranje i upravljanje turizmom, pa nedovoljna ekspertiza može dovesti do neoptimalnih odluka o prostornom razvoju.

Pored toga, moguć je i konflikt interesa između različitih skupina unutar lokalne zajednice, što može otežati postizanje koncenzusa i usporiti proces planiranja. Također, lokalne zajednice se mogu fokusirati na ostvarivanje kratkoročnih benefita, zanemarujući pritom dugoročnu održivost i šire regionalne perspektive.

Nadalje, razvoj turizma može dovesti do gentrifikacije, gdje lokalno stanovništvo ne može priuštiti život u vlastitoj zajednici zbog porasta cijena nekretnika i usluga. Stoga je neophodno preveniranje navedenih posljedica putem provođenja različitih mjera kao što su edukacija i izgradnja kapaciteta lokalne zajednice, uz podršku vanjskih institucija, razvoj partnerstava sa privatnim sektorom i civilnim društvom, te pažljivo praćenje i evaluaciju procesa planiranja i implementacije.

U ovom kontekstu, za Bosnu i Hercegovinu je od esencijalnog značaja da vlast na svim nivoima aktivno podstiče bolju koordinaciju različitih interesnih skupina, što podrazumjeva kreiranje struktura i procesa koji omogućavaju efektivnu saradnju i jačanje partnerstva među različitim dionicima. Iz takvog procesa proizlazi sinergija koja može rezultirati značajnim projektima, koji mogu na efikasan način utjecati na sprovođenje planiranog razvoja turizma u Bosni i Hercegovini.

Održivi pristup turističkom planiranju

Koncept održivosti i njegova primjena u procesu turističkog planiranja praktični predstavlja imperativ za dugoročni opstanak destinacija, usklađujući ekonomski prosperitet sa zaštitom prirodnih i kulturnih resursa, te interesima lokalnih zajednica. Temeljna permisa održivog pristupa turističkom planiranju je u definiciji koju je postavila Svjetska turistička organizacija (UN Tourism, 2005), a prema kojoj održivi turizam podrazumijeva „zadovoljavanje potreba sadašnjih turista i turističkih destinacija, bez ugrožavanja sposobnosti budućih generacija da zadovolje vlastite potrebe“. Ovom definicijom naglašava se intergeneracijska odgovornost turizma, ističući važnost planiranja i razvoja turizma koji ne kompromitiraju buduće mogućnosti. Međutim, u recentnom diskursu, ova percepcija održivosti smatra se previše antropocentričnom, potičući zagovaranje novijeg pristupa koji karakterizira veća integralnost.

Ovaj novi pristup ne fokusira se isključivo na ljudski faktor, već također u većoj mjeri uzima u obzir biodiverzitet, kapacitiranost područja, te socijalni aspekt istih, u kombinaciji sa ekonomskim razvojem.

U suštini održivog pristupa turističkom planiranju je, shodno navedenom, minimiziranje negativnih utjecaja turizma na tri ključna aspekta: životnu sredinu, društvo i privredu. Stoga navedeni pristup implicira zaštitu prirodnih resursa, geo i biodiverziteta, ali i poštivanje lokalnih kultura i tradicija, te osiguravanje pravedne raspodjele ekonomskih benefita turizma. Održivo turističko planiranje u Bosni i Hercegovini predstavlja poseban izazov, s obzirom na bogatsvo prirodnih resursa, kulturne baštine i turističkog potencijala u cjelini, ali i na kompleksnu administrativno-teritorijalnu državnu podjelu, sociopolitičku situaciju i ekonomske izazove s kojima se zemlja suočava.

Pri razvoju strategija za održivo planiranje turizma u Bosni i Hercegovini, neophodno je uzeti u obzir niz specifičnih faktora, kako bi se osigurala ravnoteža između ekološke održivosti, sociokulturne očuvanosti i ekonomske profitabilnosti. U praksi se to postiže primjenom različitih strategija, od kojih će najvažnije biti navedene u nastavku.

Prioritetna strategija za održivo turističko planiranje u Bosni i Hercegovini je identifikacija i zaštita prirodnih resursa i osjetljivih ekosistema. Naime, Bosna i Hercegovina obiluje prirodnim potencijalima koji privlače turiste iz cijelog svijeta. Stoga je neophodno provesti detaljnu analizu procjena utjecaja turizma na životnu sredinu, te identificirati ekološki osjetljiva područja i uspostaviti mjere za njihovu zaštitu.

Nadalje, od velikog je značaja u ovom pristupu promovisati prakse održivog upravljanja prirodnim resursima, koje se, između ostalih, odnose na: uspostave novih i proširenja postojećih površina u kategoriji zaštićenih područja, definisanje granica nosivosti kapaciteta resursa i/ili prostornih cjelina, ograničenje broja posjetioca u zaštićenim područjima, definisanje i implementaciju ekološki prihvatljivih turističkih aktivnosti u destinacijama, poput ekoturizma; provođenje propisa za zaštitu prirodnih resursa, biodiverziteta i kulturno-historijskog naslijeđa, te smanjenje emisije stakleničkih plinova i energetske potrošnje.

Druga strategija se odnosi na postizanje održivog planiranja turizma u Bosni i Hercegovini i njen sociokulturni aspekt. Bosna i Hercegovina je bogata kulturnom baštinom iz različitih historijskih perioda, tradicionalnim planinskim selima i raznolikim etničkim zajednicama. U procesu održivog planiranja, veoma je važno pružiti podršku lokalnom stanovništvu za aktivno uključivanje u proces turističkog razvoja, osigurati da turizam donosi korist lokalnoj zajednici putem razvoja lokalnih poduzetništva i pravedne raspodjele ekonomskih benefita turizma lokalnim zajednicama.

Jednako je važno očuvanje kulturne baštine i tradicije Bosne i Hercegovine, te promovisanje njene kulturne i etničke heterogenosti i interkulturnog razumijevanja kao svojevrsne turističke atrakcije po kojoj je ova zemlja prepoznatljiva. Ujedno je od esencijalnog značaja razviti programe obrazovanja i jačanja svijesti posjetioca o važnosti poštivanja tradicionalnih običaja i vrijednosti, kako bi se minimizirali negativni efekti turizma na lokalnu zajednicu.

Treća strategija za ostvarivanje održivosti odnosi se na ekonomski aspekt, odnosno na jačanje ekonomske održivosti Bosne i Hercegovine kao turističke destinacije, putem diverzifikacije turističke ponude i privlačenja novih segmenata tržišta, investiranja u infrastrukturu i usluge koje podržavaju održivi turizam, poticanja lokalnih poduzetnika i obrta, te promovisanja odgovornih poslovnih praksi.

Naime, turizam Bosne i Hercegovine još uvijek nije ispunio svoj puni razvojni potencijal, naročito u ruralnim područjima. Stoga je od esencijalnog značaja poticanje diverzifikacije turističkih proizvoda i usluga, poput ruralnog turizma, kulturnog, sportskog, eno-gastro turizma i drugih oblika koji se nužno trebaju planirati i razvijati u skladu sa principima održivosti.

U tom smislu je također važno naglasiti značaj educiranja lokalnog stanovništva o pružanju turističkih usluga, kako bi se poboljšala kvaliteta istih i promovisala održiva turistička praksa. Jednako je važno promovisati turizam visoke dodatne vrijednosti, koji doprinosi lokalnoj ekonomiji na dugoročno održiv način.

Značaj održivog pristupa turističkom planiranju je prepoznat u Strategiji razvoja turizma Federacije Bosne i Hercegovine 2022 – 2027, u kojoj je kao 4. strateški cilj definisano Unaprjeđenje poticajnog okruženja za održivi rast, pri čemu je kao Prioritet 2 utvrđena Uspostava primjene ekoloških principa održivosti u turizmu.

U okviru navedenog prioriteta, istaknut je značaj poštivanja lokalnih zajednica, očuvanja kulture, prirodnih i historijskih dobara, pri čemu se održivost i zaštita resursa za buduće generacije percipiraju kao nužne za dugoročni uspjeh turizma u Federaciji Bosne i Hercegovine.

Suštinski, Strategijom razvoja turizma Bosne i Hercegovine 2022 – 2027 zagovara se održivi turizam kao strateška vizija za izgrađivanje atraktivne i dugoročno održive turističke destinacije u Bosni i Hercegovini.

U Strategiji razvoja turizma entiteta Republika Srpska u Bosni i Hercegovini za period 2021 – 2027. godine također je prepoznat značaj održivog pristupa planiranju turističkog razvoja. Naime, u okviru strateškog cilja 4 – Unaprijeđeno podsticajno okruženje za razvoj turizma definisano je nekoliko prioriteta, od kojih se dva odnose direktno na održivi turizam i to Prioritet 1 – Unaprjeđenje pravnog i regulatornog okvira kako bi se omogućila konkurentnost industrije i održivi rast, te Prioritet 2 – Zaštiti životnu sredinu, očuvati prirodu i promovisati održivost za razvoj turizma. U okviru navedenih prioriteta naglašena je važnost zaštite životne sredine i prirode kao temelja održivog razvoja turizma.

Kroz niz konkretnih mjera i programa, ovi prioriteti su usmjereni na očuvanje prirodnih i kulturnih dobara, te promociju odgovornog i održivog turizma koji će dugoročno koristiti lokalnim zajednicama.

U ovom dijelu je važno spomenuti i Projekat razvoja održivog turizma u Bosni i Hercegovini koji implementirao USAID, u trajanju 2020 – 2025. godine u partnerstvu sa Ministarstvom vanjske trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine, Ministarstvom okoliša i turizma Federacije Bosne i Hercegovine i Ministarstvom trgovine i turizma Republike Srpske. Cilj navedenog projekta je ubrzavanje ekonomskog rasta i promocije socijalne harmonije kroz razvoj turizma Bosne i Hercegovine.

U konačnici, važno je istaći značaj kontinuiranog monitoringa i evaluacije implementiranih strategija za uspješan proces održivog planiranja turizma u Bosni i Hercegovini. Navedeno implicira uspostavu sistema za redovno praćenje utjecaja turističkih aktivnosti i broja turističkih posjetioca na bio i geodiverzitet, društvenu zajednicu i lokalnu ekonomiju, te prilagodbu turističkih planova i strategija prema identificiranim potrebama i izazovima.

Održivo turističko planiranje u Bosni i Hercegovini zahtijeva dugoročni angažman svih relevantnih dionika, inkluzivni pristup, kao i kontinuiranu saradnju između vlasti na svim nivoima, javnog i privatnog sektora, nevladinih organizacija i lokalnog stanovništva, a sve u cilju da turizam doprinese pozitivnom razvoju zemlje na ekološki, sociokulturni i ekonomski održiv način.

Turističko planiranje u Bosni i Hercegovini: Stanje, izazovi i perspektive

Aktuelno stanje u Bosni i Hercegovini karakterizira nedostatak centralnog tijela odgovornog za planiranje i razvoj turizma na državnom nivou, kao i nedostatak državne strategije ili plana razvoja turizma. Unatoč tome, postoje strategije razvoja turizma na nivou entiteta u Bosni i Hercegovini, kao i strategije razvoja turizma za pojedine kantone, gradove i općine, te master planovi razvoja turizma za nekoliko prioriternih turističkih destinacija u državi.

Nedavno je usvojena Strategija razvoja turizma Federacije Bosne i Hercegovine za period 2022-2027. godine, dok je u manjem entitetu usvojena Strategija razvoja turizma Republike Srpske za period 2021-2027. godine.

Pored toga, pojedini kantoni, gradovi i općine također posjeduju, ili su u procesu pripreme i izrade, strategije razvoja turizma, kao što su Kanton Sarajevo, Hercegovačko-neretvanski kanton, Unsko-sanski kanton, Bosansko-podrinjski kanton Goražde, Zapadnohercegovački kanton, Tuzlanski kanton i drugi. Također su, za nekoliko turističkih destinacija u Bosni i Hercegovini, poput Jahorine, Kupresa ili u NP Una, usvojeni master planovi razvoja turizma.

U Bosni i Hercegovini ne postoji zakon o turizmu na nivou države, te su zakonski okviri uspostavljeni na nivou entiteta Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH) i entiteta Republike Srpske (RS), kao i na nižim nivoima administrativno-teritorijalnog uređenja. Fokus ovog pregleda će biti na analizi načina na koji je turističko planiranje regulisano u zakonima na nivou entiteta, s obzirom na ranije spomenuti nedostatak državnog zakona o turizmu.

Prema zakonskim propisima o turizmu u Federaciji Bosne i Hercegovine, razvoj turizma u ovom entitetu obavlja se putem različitih regulativa, poput strategija razvoja turizma, planova promocije, master planova i marketinških planova, te programa razvoja turističkih proizvoda. Strategija razvoja turizma obuhvata ciljeve i prioritetne smjernice za razvoj ovog sektora, postupke njihove realizacije, potrebne finansijske i institucionalne okvire za provedbu, kao i mehanizme za praćenje, evaluaciju i izvještavanje.

Donošenje strategije je u nadležnosti Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine, koji je usvaja na prijedlog Vlade Federacije Bosne i Hercegovine. U nekim slučajevima, Vlada može predložiti Parlamentu usvajanje strategije koja je prethodno donesena na nivou Bosne i Hercegovine kao cjelokupnog strateškog okvira za sektor Federacije Bosne i Hercegovine.

Plan promocije turizma u Federaciji Bosne i Hercegovine priprema Turistička zajednica Federacije Bosne i Hercegovine, a predstavlja ga Federalnom ministarstvu okoliša i turizma, dok ga na godišnjem nivou usvaja Vlada Federacije Bosne i Hercegovine.

Master plan, koji se odnosi na prioritetne turističke destinacije u skladu sa potrebama Federacije Bosne i Hercegovine, kantona i lokalnih jedinica samouprave, usvaja se na prijedlog Federalnog ministarstva od strane Vlade Federacije Bosne i Hercegovine. U skladu sa planom promocije, turističke zajednice izrađuju godišnje marketinške planove kojima se definišu njihove promotivne aktivnosti u turizmu.

Kada je riječ o zakonskoj regulativi u entitetu Republika Srpska u Bosni i Hercegovini, Zakon o turizmu Republike (Službeni glasnik RS, 45/17) detaljno reguliše oblast planiranja turizma kroz niz planskih dokumenata kao što su Strategija razvoja turizma, Plan promocije turizma, Master plan, Program razvoja turističkog proizvoda i Strategija razvoja turizma jedinice lokalne samouprave.

Navedeni Zakon postavlja principe integralnog razvoja turizma i komplementarnih djelatnosti, te promovise održivi turizam koji doprinosi zaštiti životne sredine, socijalnom i ekonomskom integritetu. Također, ovim se zakonom naglašava značaj usklađenosti planskih dokumenata sa Strategijom razvoja turizma RS, te podstiče saradnja javnog i privatnog sektora u kreiranju turističkih proizvoda radi efikasnog korištenja turističkog prostora.

Osim toga, Zakon definiše i postupak dodjele koncesija u turizmu radi korištenja javnog dobra za izgradnju turističke infrastrukture, čime se dodatno reguliše planiranje i razvoj turizma u skladu sa zakonom.

Ključni problemi održivog razvoja turizma i upravljanja prirodnim prirodnim i kulturnim resursima u svrhu istog na teritoriji Bosne i Hercegovine nedostatak je koordinacije (vertikalne i horizontalne integracije) zbog nezadovoljavajuće političko-administrativne organizacije, neusklađenost legislative i planskih dokumenata, od lokalnog do nacionalnog nivoa.

Planiranje i upravljanje turističkim resursima u nadležnosti je države, entiteta, kantona i općina. U ingerenciji države nalazi se samo onaj dio koji se odnosi na sprovođenje međunarodnih obveza Bosne i Hercegovine koje se direktno ili indirektno odnose na planiranje, upravljanje i razvoj turističke privrede (praćenje i koordinacija pripreme za zaključivanje i implementaciju međunarodnih sporazuma, koordinacija za projekte u suradnji s međunarodnim organizacijama, programima i fondovima, koordinacija suradnje sa institucionalnim strukturama u Bosni i Hercegovini, entitetima i Distriktu Brčko).

Upravljanje i koordinacija turizmom na državnom nivou osigurani su u Radnoj grupi za turizam formiranoj pri Ministarstvu vanjske trgovine i ekonomskih odnosa (Radić i dr., 2021). Efektivno planiranje i upravljanje takvim područjima u nadležnosti je entiteta, Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske, odnosno Distrikta Brčko. Svaki entitet usvojio je vlastitu turističku strategiju, zakone i regulativu i uspostavio upravnu strukturu na nivou entiteta.

S entitetske razine, nadležnost se prenosi na kantonalni nivo u Federaciji, odnosno na općinsku nivo u Republici Srpskoj. U složenoj strukturi upravljanja svaki od kantona ima nadležna ministarstva i njima pripadajuće zakone.

Doneseni su brojni zakonski i podzakonski akti o turizmu i turističkoj djelatnosti na entitetskom i kantonalnom nivou. Problem je što postojeće zakonodavstvo nije usklađeno, kako vertikalno (praznine između zakona na državnom, entitetskom i kantonalnom nivou), a još manje horizontalno (razlike na entitetskom nivou, razlike između kantonalnih zakona), što doprinosi mnogim poteškoćama održivog turističkog razvoja.

Različiti zakoni i propisi, stvaraju prilično nepovoljno poslovno okruženje, što se može vidjeti i iz pozicije Bosne i Hercegovine u indeksu konkurentnosti – u 2019. godini na 134. je mjestu po indikatoru neefikasnosti pravnog okvira i na 137. mjestu po indeksu neefikasnosti pravnog okvira prilikom izmjene propisa (Radić i dr., 2021). Na entitetskom nivou doneseni su dokumenti kojima se reguliše održivi razvoj turizma. U navedenim dokumentima dosta uopćeno je izloženo stanje turističkih resursa (prirodnogeografskih i kulturno-historijskih), načela i smjernice održivog razvoja turizma, te ciljevi i mjere koje je neophodno provesti.

Na kantonalnom nivou uspostavljena su nadležna ministarstva, kao i turističke zajednice na nivou kantona u Federaciji Bosne i Hercegovine. Planiranje turističkog razvoja je uglavnom svedeno na opće strateške planove razvoja jedinica regionalne samouprave u kojima su pobliže razrađene razvojne smjernice entitetskih dokumenata.

U navedenim dokumentima mogu se primjetiti osjetne razlike u stepenu konkretizacije te problematike planiranja razvoja turizma među kantonima, od više-manje formalnog pristupa do razmjerno detaljnije obrazloženih turističkih potencijala (prirodnih i kulturno-historijskih resursa) i taksativno izloženog prijedloga mjera za uspostavu održivog razvoja turizma.

Nadležnost općina u okviru planiranja održivog razvoja turizma, regulisani su Zakonom o principima lokalne samouprave u Federaciji Bosne i Hercegovine (Službene novine FBiH br. 49/06) i Zakonom o lokalnoj samoupravi Republike Srpske (Službeni glasnik RS br. 101/04).

Prema navedenim zakonskim okvirima jasno su definirane politike upravljanje resursima na nivou općina, zaštitom okoliša i slično, što je u direktnoj vezi sa održivim razvojem turizma. U Republici Srpskoj na nivou općina uspostavljene su turističke organizacije koje na općinskom nivou planiraju razvoj turizma i implementiraju planske dokumente na lokalnom nivou. Općine u oba entiteta također izvršavaju svoje nadležnosti u oblasti turizma i putem različitih odjeljenja unutar općina poput odjeljenja za komunalne poslove, prostorno uređenje, urbanizam, razvoj, inspekcije, itd.

Kada je u pitanju turističko planiranje posebno se ističe nesklad i problem koji proizilaze iz istog između formalno razvijene legislative i njezine (ne)primjenjivosti, između različitih sektora koji su u direktnoj vezi sa održivim razvojem turizma. Vrlo često prirodnim i kulturnim turističkim resursima se upravlja na temelju određenih „stručnih“ ekspertiza entitetskih, kantonalnih i općinskih službi. Neusklađenost između regulativnog (legislativa) i provedbenog nivoa ima za posljedicu rastući trend narušavanja turističkih potencijala što će se dugoročno odraziti na ugrožavanje razvoja turističke privrede.

Postojeći problemi posljedica su lokalno prenamaglašeno razvijenih socijalno-geografskih funkcija koje vrednuju/koriste prostorne resurse na neodrživ način, iznad prirodne, a potom i ekonomske nosivosti prostora. Takav antropogeni pritisak uzrokuje opterećenost prostora, što ima za posljedicu poremećaje u ekosistemu, a u slučaju da se nivo opterećenosti takvog prostora bitnije prekorači, dolazi i do opadanja njegove nosivosti i turističke atraktivnosti.

Najinvazivnije socijalno-geografske funkcije dovode do opterećenosti turistički atraktivnih prostora, te su agens narušavanja ekološke ravnoteže. U ovu kategoriju se u recentnom vremenu ubrajaju: funkcija provođenja slobodnog vremena (prekomjerna eksploatacija prirodnih i kulturnih resursa u svrhu turizma koja nije u skladu sa kapacitetom nosivosti prostora), funkcija stanovanja (sekundarna urbanizacija, izgradnja kuća za odmor i prateće infrastrukture) i funkcija rada (prije svega, ekstrativna industrija).

Prethodno navedene aktivnosti, bez adekvatnog prostornog i turističkog plana zasnovanog na naučnim i stručnim ekspertizama, u turistički atraktivnim područjima i njihovoj neposrednoj okolini, ubrzano mijenjaju funkcionalna obilježja (način korištenja prostora), prostornu strukturu (zastupljenost prirodnih i kulturnih obilježja) i fizionomiju takvih područja.

Potreba za turističkim planiranjem proizlazi iz uočenih prostornih konflikata, te razvojnih problema koji imaju implikacije na turizam. Maksin (2012) ističe da neravnoteže u ekonomskom i socijalnom razvoju država i regiona nastaju kao posljedica sljedećih aktivnosti u prostoru, koje su evidentne na području Bosne i Hercegovine, kao zemlje koju u aktuelnom trenutku još uvijek karakteriše tranzicijski poslijeratni oporavak:

- *Stihijsko iskorištavanje resursa, gazdovanje zemljištem, razvoj i razmještaj industrije i ostalih aktivnosti izvangradskog područja* – u kontekstu Bosne i Hercegovine ovo je naročito očigledno u degradaciji i kontaminaciji zemljišta, neadekvatnom upravljanju resursima, te negativnim posljedicama navedenih i sličnih aktivnosti po bio i geodiverzitet;

- *Regionalni disparitet u pogledu nivoa razvijenosti, uslijed odsustva integracije i planskih instrumenata u upravljanju i usmjeravanju razvoja* – u kontekstu Bosne i Hercegovine ova je pojava naročito izražena sa aspekta decentralizovanog upravljanja turističkim razvojem i specifičnog administrativno-teritorijalnog uređenja iz kojeg ista proizlazi. Naime, turističko planiranje bi se trebalo vršiti na svim administrativnim nivoima – od lokalnog do nacionalnog, pri čemu bi planovi trebali biti vertikalno i horizontalno usklađeni. Naročito se u ovom kontekstu ističe problem nedostatka strategije razvoja turizma na nacionalnom nivou, te tijela državne uprave nadležnog za turizam, koje bi trebalo biti nosilac turističke politike, te planiranja i upravljanja razvojem turizma;
- *Prekomjerno i stihijsko narastanje gradova i nepovoljni uslovi življenja u neuređenom, komunalno neopremljenom i saobraćajno zagušenom urbanom prostoru i peri–urbanoj zoni* – u kontekstu Bosne i Hercegovine, prekomjerno naseljavanje većih gradova prevashodno je posljedica raseljavanja stanovništva uslijed ratnih dejstava iz 90-tih godina prošlog stoljeća, a koja su rezultirala porastom urbane populacije u prvoj poslijeratnoj, 1996. godini za 4,9%;
- *Depopulacije pojedinih ruralnih područja* – u Bosni i Hercegovini se ova pojava prevashodno odnosi na planinska ruralna područja, gdje su u ratnom i poslijeratnom periodu velikim dijelom napuštene poljoprivredne površine, uz nedostatak radne snage na postojećim, te je također evidentna slabija dostupnost infrastrukture koja dodatno doprinosi intenzifikaciji procesa depopulacije (Bećirović i dr., 2023),
- *Gubljenja kulturnih vrijednosti i tradicionalnih obrazaca ponašanja* – što je i svojevrsan odraz globalizacije i intenzivnog razvoja turizma u pojedinim dijelovima Bosne i Hercegovine.

Analizirajući prethodno navedeno, nameće se pitanje: na koji način turističko planiranje u Bosni i Hercegovini može doprinijeti ublažavanju spomenutih prostornih konflikata i drugih identificiranih problema, te ostvarivanju održivog razvoja? Turistički potencijal Bosne i Hercegovine je neosporan, budući da zemlja raspolaže bogatim prirodnim i kulturno-historijskim naslijeđem, te je prisutan pozitivan trend u broju turističkih dolazaka i noćenja na godišnjem nivou.

Međutim, neplanirani ili neadekvatno upravljani turizam može pogoršati postojeće prostorne probleme i dovesti do dodatnih negativnih posljedica. Stoga je od krucijalnog značaja da se za turističko planiranje u Bosni i Hercegovini postave ciljevi koji će usmjeriti razvoj turizma prema održivosti, inkluzivnosti i dugoročnom prosperitetu zemlje.

U skladu sa navedenim, proces turističkog planiranja u Bosni i Hercegovini trebao bi priorizirati sljedeće:

1. Jačanje koordinacije i upravljanja turističkim razvojem na nivou države Bosne i Hercegovine

Uspostavljanje i/ili intenziviranje saradnje između dionika u oblasti turizma u Bosni i Hercegovini je od esencijalnog značaja, budući da se trenutno planiranje turističkog razvoja vrši fragmentirano, na različitim administrativno-teritorijalnim nivoima. Stoga je neophodna implementacija efikasnih mehanizama upravljanja, odnosno razvoj integrisanog plana razvoja turizma na državnom nivou, koji će obuhvatiti sve nivoe vlasti i dionike u sektoru turizma, uz uspostavljanje jasne komunikacije i saradnje među njima. Dodatno, ovaj prioritet podrazumijeva i razvoj jasnih strateških planova, unaprjeđenje postojećeg zakonodavstva i regulativa u oblasti planiranja turizma, te poboljšanje prikupljanja i dostupnosti podataka o turizmu.

2. Marketing i promocija turističkih atrakcija Bosne i Hercegovine

Ciljana promocija Bosne i Hercegovine i njenih turističkih destinacija na relevantnim tržištima predstavlja nužan imperativ u svrhu postizanja globalne prepoznatljivosti zemlje kao turističke destinacije.

Ostvarivanje ovog prioritetnog cilja zahtijeva implementaciju koherentnih marketinških kampanja i aktivnosti brandinga, što obuhvata korištenje digitalnih platformi, društvenih medija i ostalih marketinških kanala. Pritom se poseban naglasak stavlja na isticanje jedinstvenih prirodnih resursa i kulturno-historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine, kako bi se privukla pažnja potencijalnih turista širom svijeta.

3. Smanjenje regionalnih dispariteta u turizmu Bosne i Hercegovine

Realizacija ovog prioriteta podrazumijeva primjenu holističkog pristupa, koji obuhvata implementaciju turističkih programa i razvoj infrastrukture u ruralnim i marginaliziranim područjima. Primarni cilj ovog prioriteta u oblasti planiranja turizma je stvaranje novih ekonomskih mogućnosti i sprječavanje depopulacije u navedenim područjima. Dodatno, od ključnog je značaja osiguravanje finansijske podrške i podsticaja za osnivanje malih i srednjih turističkih preduzeća u ruralnim zajednicama. Kroz organizaciju edukativnih programa o turizmu i treninga za lokalno stanovništvo moguće je doprinijeti poboljšanju kvaliteta turističkih usluga i ponude, a time i dugoročnoj održivosti turizma u ruralnim i turistički zapostavljenim područjima.

4. Održivo upravljanje resursima

Održivo upravljanje prirodnim i kulturno-historijskim resursima Bosne i Hercegovine nije samo jedan od glavnih prioriteta u oblasti turističkog planiranja zemlje, već i jedan od osnovnih temelja za postizanje dugoročne održivosti turističkog razvoja. Naime, razvoj turizma treba biti koncipiran na način da ne ugrožava prirodne resurse, niti autentičnost lokalne kulture i tradicije, već doprinosi njihovom boljem očuvanju i promociji.

Proaktivne mjere zaštite vode, zraka, tla i biodiverziteta, zajedno sa racionalnim korištenjem kulturno-historijskih resursa, doprinose efikasnijem očuvanju prirodnih i kulturnih bogatstava Bosne i Hercegovine. Regulatorni okvir i programi edukacije o održivosti, mogu doprinijeti povećanju svijesti kako rezidenata tako i turista o važnosti zaštite prirodnih i kulturnih turističkih resursa. Dodatno, sertifikacije i nagrade za turističke subjekte koji implementiraju održive prakse pružaju značajnu podršku naporima za očuvanje prirodnih i kulturnih vrijednosti Bosne i Hercegovine.

5. Razvoj kvalitetnih turističkih receptivnih kapaciteta i prateće infrastrukture
Održivost turizma u Bosni i Hercegovini u pozitivnoj je korelaciji je sa većim kvalitetom receptivnih kapaciteta i prateće infrastrukture. Paralelno sa standardizacijom, u proces turističkog planiranja je neophodno inkorporirati i mjere koje se odnose na izgradnju nove i poboljšanje stanja postojeće turističke infrastrukture, što, između ostalog, podrazumijeva poboljšanje pristupnih puteva do atrakcija, te poboljšanje kvalitete, dostupnosti i frekventnosti javnog prijevoza, te saobraćajne infrastrukture uopće. Investicije u kvalitetne receptivne kapacitete i infrastrukturu ne samo da unapređuju iskustvo turista, već također utječu i na generalni razvoj, te indirektno potiču otvaranje novih radnih mjesta.

6. Povećanje dostupnosti

Dostupnost turističkih destinacija u Bosni i Hercegovini predstavlja jednu od polazišnih odrednica za proces turističkog planiranja države. Naime, ulaganja u infrastrukturu su neophodna za poboljšanje dostupnosti i olakšavanje putovanja turistima. Prioritetni pravci ulaganja u infrastrukturu su pristupni putevi, javni prijevoz, te zračna i informacijska infrastruktura. Uz poboljšanje infrastrukture, potrebno je uložiti i u promociju destinacija i olakšavanje viznog režima za državljane pojedinih zemalja koji čine značajan udio u ukupnom broju turističkih dolazaka u Bosni i Hercegovini. Povećanje dostupnosti, kako fizičke tako i javne, u značajnoj mjeri može doprinijeti rastu broja turista i jačanju turističke djelatnosti u Bosni i Hercegovini.

7. Participacija lokalnih zajednica

Uključivanje lokalnih zajednica u proces turističkog planiranja i upravljanja turizmom važna je karika za postizanje održivog razvoja turizma u Bosni i Hercegovini. Lokalno stanovništvo treba biti aktivni sudionik u turističkom razvoju i imati utjecaj na odluke o razvoju turizma. Načini uključivanja lokalnih zajednica u turizam su višestruki. Prevažodno je bitno informisati i educirati lokalno stanovništvo o planovima turističkog razvoja, te o potencijalnim beneficijama i rizicima koje isti podrazumijeva.

Nadalje, lokalnom stanovništvu je potrebno omogućiti konkretne ekonomske benefite od turizma kroz zapošljavanje, otvaranje mogućnosti za pružanje turističkih usluga i prodaju vlastitih proizvoda. Također, razvoj turizma mora poštovati i očuvati kulturni identitet lokalne zajednice.

Participacija lokalnih zajednica u turizmu ima esencijalnu ulogu u održivosti ove djelatnosti. Prvo, povećava lokalnu podršku turizmu, budući da se lokalno stanovništvo osjeća dijelom turističkog razvoja, što rezultira većom sklonosti podršci turizmu i očuvanju turističkih resursa. Također, doprinosi očuvanju prirodnog i kulturno-historijskog naslijeđa jer lokalno stanovništvo posjeduje znanje i iskustvo o svom okruženju, te može aktivno sudjelovati u očuvanju tih resursa.

U konačnici, moguće je zaključiti da planiranje turizma u Bosni i Hercegovini predstavlja značajnu mogućnost za ostvarivanje održivog razvoja i ublažavanje postojećih prostornih i razvojnih problema. Turizam, kao jedna od važnih privrednih grana Bosne i Hercegovine, ima potencijal da pozitivno utječe na jačanje ekonomskog prosperiteta, stvaranje novih radnih mjesta i unapređenje infrastrukture, posebno u ruralnim i manje razvijenim područjima države.

Održivi pristup turističkom planiranju predstavlja najoptimalniju strategiju za Bosnu i Hercegovinu, obzirom na njen bogati turistički potencijal za razvoj ekoturizma i drugih oblika turizma koji su u skladu sa ovim konceptom. Stoga planiranje turizma treba biti utemeljeno na principima zaštite okoliša, očuvanja prirodnih i kulturno-historijskih resursa, te na podršci ekonomske inkluzije lokalnih zajednica.

Kroz usvajanje održivih praksi i promovisanje autentičnih turističkih iskustava, Bosna i Hercegovina može ostvariti ravnotežu između ekonomskog razvoja i zaštite prirodnog i kulturno-historijskog naslijeđa. Predloženi pristup turističkom planiranju će doprinijeti prosperitetu svih dijelova zemlje i osigurati dugoročnu održivost turizma kao jedne od najvažnijih privrednih djelatnosti Bosne i Hercegovine.

4. TURISTIČKE REGIJE BOSNE I HERCEGOVINE

Tokom posljednje pandemije Covid-19, smanjena međunarodna turistička pokretljivost je uticala na afirmaciju domaćeg turizma u većini država svijeta, pa tako i u Bosni i Hercegovini. Kroz druga poglavlja ove knjige je izvršen detaljan pregled valorizovanih atrakcija i potencijala selektivnih oblika turizma, ali je neophodno dati i sintezni pregled istih kroz turističku regionalizaciju (Avdić i dr., 2022).

S tim u vezi, turističke destinacije i atrakcije Bosne i Hercegovine su razvrstane u sedam prostornih cjelina odnosno regija, koje su izdvojene na osnovu vernakularnih, pejzažnih i historijskih kriterija (karta 2.):

- 1) Sarajevo
- 2) Srednja Bosna
- 3) Podrinje
- 4) Dinarske Alpe
- 5) Hercegovina
- 6) Panonska Bosna
- 7) Krajina.

Iako su na karti povučene oštre linije, u stvarnosti je granica između ovih regija veoma fluidna, zbog čega ih ne treba posmatrati kao zatvorene ili izolovane cjeline (Nir, 1990). Turističke regije između ostalog imaju funkciju objedinjavanja više manjih destinacija u jedinstven prostorni kontekst, što ima za cilj njihovu jednostavniju i efikasniju promociju, kako na unutrašnjem, tako i na međunarodnom nivou (Vasović, 1975).

Na taj način se osnažuje turistička ponuda i afirmiše prostorni identitet destinacije, kao jedan od najvažnijih faktora koji doprinose turističkoj atraktivnosti prirodnih i kulturno-historijskih sadržaja geoprostora (Curić i dr., 2013). To je posebno značajno za održivo aktiviranje svih raspoloživih resursa u turizmu, te postizanje ujednačenog regionalnog razvoja (Vresk, 1997; Blažević i Peršić, 2009; Čorak i dr., 2009).

Karta 2. Turističke regije Bosne i Hercegovine

Izvor: GIS Centar Odsjeka za geografiju Univerziteta u Sarajevu - Prirodno-matematičkog fakulteta, kartografska obrada A. Sivac

Sarajevo

Turistička regija Sarajevo se odnosi na područje glavnog grada Bosne i Hercegovine i njegovog okruženja. Iz funkcionalnih razloga, u sastav ove regije bi prema našem prijedlogu trebao ući cijeli Kanton Sarajevo, ali i teritorija Grada Istočnog Sarajeva. Iako odijeljeni međuentitetskom linijom razgraničenja, koja predstavlja značajnu odrednicu političko-geografske i društvene stvarnosti današnje Bosne i Hercegovine, ove dvije administrativne jedinice ipak čine jedinstvenu cjelinu u turističkom pogledu, pri čemu se planina Trebević može smatrati primarnim kohezivnim lokalitetom.

Reljef ove regije je pretežno planinski, s tim da je njen kotlinski predio na sjeverozapadu visokourbanizovan i izrazito gusto naseljen, budući da su tu smješteni sam grad Sarajevo i njegova najveća satelitska naselja. Ipak, budući da je ovo jedan od rijetkih glavnih gradova u Evropi koji je neposredno okružen planinskim prstenom i gustom šumskom vegetacijom, prirodni turistički motivi predstavljaju veoma značajnu nadopunu kulturno-historijskom naslijeđu ovog grada (Drešković i dr., 2015).

Tu se naročito ističu tzv. olimpijske planine: Bjelašnica, Igman, Jahorina i već spomenuti Trebević. Kako u njihovoj geološkoj građi prevladavaju trijaski krečnjaci, prirodno okruženje Sarajeva je obogaćeno geomorfološkim i hidrološkim atrakcijama, kao što su pećine, klisure i kanjoni, stjenoviti odsjeci, visoravni, vrela, vodopadi i brzaci itd. Ove planinske oblasti su i klimatski drugačije u odnosu na urbanu jezgru regije, što naročito dolazi do izražaja u zimskom periodu godine, kada i njihova turistička valorizacija postane naglašenija.

Kulturno-historijsko naslijeđe Sarajeva nije potrebno mnogo predstavljati, budući da je slijed historijskih događaja i perioda od njegovog nastanka 1462. godine do danas prilično dobro poznat i izvan granica Bosne i Hercegovine. Arhitektura grada predstavlja spoj Orijenta i Zapada, tradicionalnog i modernog, a njegov urbani razvoj se može jasno podijeliti u četiri historijska perioda: osmanski, austrougarski, jugoslavenski (pretežno socijalistički) i moderni.

Baščaršija, kao orijentalno jezgro grada, predstavlja ujedno i glavno turističko žarište na području ovog grada, dok Ilidža, kao predgrađe koje predstavlja prelaznu zonu između visokourbanizovanog i prirodnog segmenta Sarajevske regije ima najveći smještajni kapacitet za turiste. Veliku turističku vrijednost ima i funkcionalni centar grada, u kojem ambijentalno dominira srednjoevropski tip gradnje, posebno u vrijeme održavanja Sarajevo Film Festivala svake godine u mjesecu augustu.

Gusto naseljene općine Novo Sarajevo i Novi Grad imaju tek sekundarni turistički značaj, ali su bitne sa aspekta saobraćajne infrastrukture, kojom vode glavni mikroturistički koridori. U široj okolini Sarajeva postoje i neka ruralna naselja sa turističkom funkcijom, gdje od kulturno-historijskog naslijeđa u ovim rubnim predjelima regije treba naročito izdvojiti brojne nekropole stećaka.

Iako se nalazi u dubokoj unutrašnjosti zemlje, turistički položaj Sarajevske regije se može smatrati povoljnim, obzirom na povezanost sa drugim evropskim centrima preko Međunarodnog aerodroma Sarajevo, te činjenicu da je Sarajevo zbog svog društvenog značaja vremenom postalo veliko cestovno čvorište, kojeg turisti često koriste kao polaznu tačku za istraživanje drugih dijelova Bosne i Hercegovine. Posljednjih godina na ovu regiju otpada blizu polovine svih turističkih dolazaka u Bosnu i Hercegovinu iz inostranstva, što je čini daleko najrazvijenijom i u ovom pogledu.

Istovremeno, činjenica da udio posjetilaca iz susjednih država Hrvatske, Srbije i Slovenije bilježi trend smanjivanja, dok istovremeno rapidno raste broj turista iz drugih evropskih, azijskih i drugih svjetskih emitivnih centara, govori o tendenciji postepenog prerastanja Sarajeva u turističku destinaciju globalnog ranga (Mirić i dr., 2017). Problem koji ovaj grad ima u relativno kratkom zadržavanju stranih turista (prosječan broj noćenja po stranom posjetiocu iznosi manje od dva), mogao bi se potencijalno riješiti dodatnom afirmacijom ostalih (vanurbanih) sadržaja koje nudi ovaj predložena turistička regija.

Srednja Bosna

Pod Srednjom Bosnom kao horonimom se u novije vrijeme najčešće podrazumijeva prostor Srednjobosanskog kantona, ali njime je u širem vernakularnom kontekstu obuhvaćeno znatno veće područje u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine, koje isključuje okolne pogranične regije. Zbog toga je ovo, uz Sarajevo, jedina turistička regija Bosne i Hercegovine koja ne izlazi na državnu granicu. Pored cjelokupnog Srednjobosanskog, u prostorni sastav ove regije je uključen i veći dio Zeničko-dobojskog kantona (sa izuzetkom sjevernih općina). Ovdje je arbitrarno svrstana i općina Kladanj, koja usprkos tome što hidrografski pripada Podrinju, a administrativno Tuzlanskom kantonu, u fizionomskom pogledu dijeli ipak više sličnosti sa ostatkom Srednje Bosne.

Prirodne odlike ove regije se ogledaju u vrlo raščlanjenom planinsko-kotlinskom reljefu, a zahvaljujući generalno kompaktnoj geološkoj podlozi i vrlo razvijenoj riječnoj mreži. Guste šume na ovdašnjim planinama predstavljaju dodatni turističko-izletnički motiv. Navedeni faktori su kreirali tipičan srednjobosanski pejzaž, koji se na više mjesta uspio turistički valorizovati, odnosno dokazati kao atraktivan za mnogobrojne posjetioce. To se prvenstveno odnosi na planine poput Vlašića, Vranice, Tajana, Zvijezde i dr. Slično se može reći i za rijeke na području ove regije, naročito u gornjim dijelovima vodotoka, budući da su zbog guste naseljenosti kotlina njihovi donji segmenti obično iskorišteni za neku drugu namjenu.

Kada je riječ o društvenim, odnosno kulturno-historijskim motivima, oni su u ovoj regiji mnogo zastupljeniji u nižim, kotlinskim predjelima. Najveći grad je Zenica, koji posjetioce privlači nekim modernijim sportsko-manifestacijskim događajima, dok su po klasičnom kulturnom naslijeđu ipak prepoznatljiviji gradovi poput Travnika, Visokog i Jajca, koji su odigrali značajnu ulogu u historijskom razvoju Bosne i Hercegovine.

Ova regija se može ujedno smatrati i historijskim jezgrom bosanske države, budući da približno obuhvata prostor nastanka srednjovjekovne Bosne. Kao svjedok tog perioda su ostala brojna utvrđenja, od kojih su neka svojevremeno imala i status kraljevskih gradova (Visoki, Bobovac, Vranduk i tvrđava Jajce). Među njima postoji značajna razlika u stepenu očuvanosti i restauracije, prilagođenosti turističkim posjetama, uvezanosti sa saobraćajnom infrastrukturom, kao i samom nivou turističke valorizacije.

Pored srednjovjekovnog materijalnog naslijeđa, u koje se još ubrajaju i brojne nekropole stećaka, turistički značaj imaju i objekti, odnosno urbani sadržaji nastali u kasnijim periodima – osmanskim, austrougarskom, jugoslavenkom i modernom. Srednjobosanska regija nudi i brojne druge sadržaje iz oblasti ruralnog, religijskog, manifestacijskog, banjskog, sportskog i šoping turizma.

Turistička valorizacija prostora Srednje Bosne se do sada uglavnom zasnivala na tranzitnom položaju u centralnom dijelu zemlje, koji je oslonjen na okolna veća turistička emitivna, ali i receptivna središta, što se prvenstveno odnosi na Sarajevo.

Međutim, ova regija bi se u turističkom pogledu potencijalno mogla razviti u mnogo većem stepenu i na osnovi vlastitih resursa, odnosno prirodnih i kulturno-historijskih motiva, kojima ona obiluje. Isti bi zasigurno dobili više na značaju kada bi se ojačala turistička infrastruktura ovog prostora, kao i istaknula geografska, kulturna i ambijentalna jedinstvenost ove regije.

Podrinje

Sliv rijeke Drine (Podrinje) u Istočnoj Bosni predstavlja vrlo specifično područje sa aspekta prirodnog naslijeđa, koje zbog više društveno-historijskih razloga nije turistički valorizovano u mjeri u kojoj posjeduje potencijal. Dolina rijeke Drine ima izrazit kompozitni karakter, a mnogim dubokim klisurama i kanjonima. Dok sa jedne strane takav reljef otežava prohodnost ovih terena, sa druge doprinosi izuzetnoj pejzažnoj jedinstvenosti i atraktivnosti. Gornje Podrinje se odlikuje i vrlo visokim planinama, među koje spadaju Maglić, Volujak, Ljubišnja i Zelengora, kao najviše planine u Bosni i Hercegovini.

Najstariji nacionalni park u zemlji – Sutjeska upravo objedinjuje Maglić i Zelengoru sa dolinom rijeke Sutjeske, koja inače predstavlja pritoku Drine. Podrinju djelomično pripada i kanjon rijeke Tare, jedan od najdubljih u Evropi, pa i svijetu.

NP Drina je osnovan 2017. godine na teško pristupačnom prelaznom segmentu između Gornjeg i Srednjeg Podrinja (Hrelja, 2022). To područje je izuzetno specifično i u biogeografskom smislu, te je prepoznatljiv primarno po Pančičevoj omorici kao endemu. Prostorno se naslanja na NP Tara u susjednoj Srbiji (imenovan po planini, a ne prethodno spomenutoj rijeci).

I sama rijeka Drina posjeduje veliki turistički značaj, kako zbog pogodnosti za provođenje sportskih i rekreativnih aktivnosti, tako i zbog važnog mjesta u ambijentalnoj, pa i identitetskoj odrednici ove regije. Podrinje kao regija obiluje i drugim prirodnim atrakcijama, poput zemljanih piramida kod Miljevine (sl. 4.), brojnih pećina, gustih šuma, vodopada, jezera itd.

Sl. 4. Zemljane piramide kod Miljevine

Foto: A. Banda, 2021.

Nažalost, društveni faktori imaju dominantno negativan uticaj na turistički i opći razvoj Podrinja. Od ranije postoji problem slabo razvijene saobraćajne infrastrukture, pa tako npr. niti jedna saobraćajnica ne spaja direktno Gornje i Srednje Podrinje, a ni putna komunikacija sa Sarajevom nije na zadovoljavajućem nivou, iako nije riječ o velikoj zračnoj udaljenosti.

Djelomično kao posljedica toga je do izražaja došla i ekonomska pasivnost ovog područja, koju prati i socio-demografska deprivacija, te se Podrinje može okarakterisati kao državna periferija u geografskom, ali i socio-ekonomskom pogledu. Posljedice posljednjeg rata, koje su na ovom prostoru ostavile veći trag nego u drugim dijelovima zemlje, također su značajno doprinijele postojećoj nepovoljnoj situaciji.

Međutim, sa historijskog aspekta, Podrinje predstavlja jedinstvenu regionalnu cjelinu, čije kulturno naslijeđe ima veliku vrijednost, što ujedno predstavlja i veliki adut sa aspekta turističkog razvoja. To je naročito vidljivo u gradovima smještenim u dolini Drine, kao što su Foča, Goražde, Višegrad i Zvornik.

Most Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu se nalazi na UNESCO-vom popisu svjetske baštine od 2007. godine, te predstavlja najprepoznatljiviji arhitektonski objekat ovog dijela Bosne i Hercegovine. Veliki kulturni značaj imaju i brojni sakralni objekti (npr. džamija Aladža u Foči), srednjovjekovne utvrde (npr. Kula grad kod Zvornika) i nekropole stećaka (npr. Crkvina kod Foče).

Obzirom da je i bliža i dalja prošlost Podrinja obilježena i većim stradanjem ljudi, memorijalni lokaliteti također predstavljaju destinacije za relativno veliki broj posjetilaca. Memorijalni centar Srebrenica – Potočari je mjesto ukopa žrtava genocida iz 1995. godine, kojeg svake godine posjete hiljade ljudi iz svih dijelova svijeta (najviše u julu).

Turizam predstavlja jednu od primarnih šansi za revitalizaciju depriviranih i marginaliziranih regija kao što je Podrinje, jer turistička ponuda ovakvih područja često ima specifičan izričaj. Kao što je već navedeno, Podrinje se odlikuje jedinstvenim sklopom prirodnih i kulturno-historijskih motiva, koji bi sa poboljšanjem saobraćajne i opće turističke infrastrukture mogli doći do jačeg izražaja.

Povoljan faktor svakako predstavlja relativna blizina Sarajeva i Tuzle, kao velikih populacijskih centara. Sa druge strane, percepcija Podrinja kao pogranične historijske regije može biti iskorištena i za razvoj prekogranične saradnje u oblasti turizma, koja je već uspostavljena u određenim segmentima, kao npr. u kanjonu Tare, zatim na osi Višegrad – Zlatibor, ili između nacionalnih parkova Drina i Tara (Nežirović i dr., 2016). Pored toga, tu su i regate na Drini kao manifestacioni oblici povezivanja stanovništva iz istočne Bosne i Srbije. Simbolika prekograničnog povezivanja na ovom prostoru je važna i zbog negativnog tereta ratne prošlosti iz recentne historije.

Dinarske Alpe

Regija nazvana Dinarske Alpe se proteže duž visokokrškog planinskog vijenca u pravcu sjeverozapad – jugoistok, od Grmeča do Gatačkog polja na crnogorskoj granici. Njena osnovna karakteristika je dominacija visokih planina, koje velikim dijelom čine tzv. krov Dinarida.

Najpoznatije planine koje, djelomično ili u potpunosti pripadaju ovoj zoni su: Volujak, Zelengora, Lelija, Treskavica, Bjelašnica, Bitovnja, Prenj, Velež, Raduša, Čvrstica, Vran, Ljubuša, Kamešnica, Dinara, Cincar, Šator, Vitorog, Osječenica, prethodno spomenuti Grmeč i mnoge druge. Sve one se odlikuju izvanrednom turističkom vrijednosti, pri čemu do izražaja sa jedne strane dolaze njeni krški elementi, a sa druge i gusta šumska vegetacija.

Ova vrsta kontrasta se može posmatrati kao jedinstveni element ambijantalne atraktivnosti ovih područja. Iako krški teren predstavlja nepovoljan faktor po mnoge segmente društveno-ekonomskog razvoja, tipičan krški pejzaž u Dinaridima zbog svoje autentičnosti može imati značajno mjesto u turističkoj ponudi Bosne i Hercegovine (Mirić i dr., 2016).

Pored planinskih masiva, u okviru Dinarida se mogu izdvojiti i krški mikrooblici poput pećina, kao i niži dijelovi reljefa, među kojima posebnu specifičnost predstavljaju kraška polja. Najveća među njima su: Livanjsko, Duvanjsko, Glamočko, Petrovačko, Gatačko itd. Dnom ovih polja protiču rijeke ponornice, koje sa svojim izvorima, ponorima i estavelama čine vidljivi dio kompleksne hidrografske mreže u kršu.

U nekim poljima dolazi i do periodičnog plavljenja terena, pa tako i zamočvarenja istog, uslijed čega se formiraju i specifični ekosistemi. Na toj osnovi se javlja potencijal za razvijanje različitih oblika eko-turizma (npr. posmatranje ptica).

Regiji Dinarskih Alpa pripada i gornji tok rijeke Neretve, čija kompozitna dolina okružena visokim planinama također predstavlja zonu od velikog turističkog interesa. Za nju se veže najpopularnija rafting destinacija u zemlji (uzvodno od Konjica).

Iako nastala za potrebe dobivanja električne energije, velika vještačka jezera u ovoj regiji (Buško, Ramsko i Jablaničko) imaju i svoju turističku funkciju, a estetska vrijednost krasi i manja planinska jezera, poput onih na Zelengori, Boračkog u podgorini Prenja, Blidinjeg između Vrana i Čvrsnice, Šatorskog na istoimenoj planini, te jezera kupreškog kraja.

Obzirom na rijetku naseljenost visokog krša, antropogeni, odnosno kulturno-historijski motivi su znatno manje zastupljeni u turističkoj ponudi u odnosu na prirodne. To, međutim, ne znači da ova vrsta turističkih atrakcija i destinacija u ovoj regiji ne postoji. To se naročito odnosi na gradove Konjic i Livno, kao najveće urbane centre u ovoj regiji, koje odlikuje i bogato historijsko naslijeđe. Konjic predstavlja jedan od najstarijih kontinuirano naseljenih gradova u Bosni i Hercegovini, naročito prepoznatljiv po Starom mostu i drvorezbarskom zanatstvu.

Livno je današnje administrativno sjedište Kantona 10, a njegovo arhitektonsko i kulturno naslijeđe potiče iz različitih perioda prošlosti, među kojima se po specifičnosti naročito ističe Gornji grad, odnosno njegovo urbano jezgro iz osmanskog perioda.

Kulturno-historijski elementi oba ova grada se izvanredno nadopunjuju sa specifičnim prirodnim naslijeđem njihovog okruženja. Nekropole stećaka također imaju važno mjesto u pejzažu mnogih predjela Dinarskih Alpa, što se naročito odnosi na planinski dio Hercegovine.

Tako je npr. Nevesinje poznato kao općina sa najvećim brojem stećaka u zemlji. Pojedina seoska naselja ove regije (npr. Lukomir na Bjelašnici ili Grabovica kod Buškog jezera) teže razvijanju ruralnog i eko turizma. Za neke lokalne zajednice veliki značaj imaju i određene etno-kulturne manifestacije, kao npr. Dani kosidbe na Kupresu.

Visoki krš nije tipična turistička regija, obzirom na manjak destinacija masovnog turizma i neadekvatnu saobraćajnu povezanost unutar regije. Međutim, njena pejzažna specifičnost i očuvanost prirodnog ambijenta daje joj određeni razvojni potencijal u pogledu turizma, koji u većoj mjeri tek treba biti otkriven među širom turističkom klijentelom.

U tom pogledu bi od koristi bilo uvezivanje različitih destinacija i turističkih sadržaja sa ovog geografski izduženog prostora u jedinstvenu ponudu, koja bi posjetiocima mogla pružiti različita iskustva boravka u prirodnim, planinskim i ruralnim krajevima udaljenim od visokourbanizovanih i gusto naseljenih zona. Dobar primjer za to predstavlja tzv. bijela biciklistička staza Via Dinarica, koja značajnim dijelom prolazi upravo planinskim predjelima duž ove regije.

Kao alternativna turistička ponuda maršutnog tipa, potencijalno bi se mogla realizovati ideja obilaska puteva antifašističkog otpora iz Drugog svjetskog rata, kada su se na ovom prostoru odvile mnoge velike bitke i tzv. neprijateljske ofanzive (npr. Bitka na Neretvi i Desant na Drvar). Alternativni vidovi turizma se mogu shvatiti i kao prilika za mnoge ovdašnje marginalizovane lokalne zajednice da poprave svoj socio-ekonomski status.

Hercegovina

Hercegovina je regija koja zahvata krajnji jug zemlje, te se na osnovu svojih prirodnih datosti ponajviše razlikuje od njenih ostalih dijelova. Obuhvat ove turističke regije je prostorno reduciran u odnosu na vernakularno i historijsko rasprostriranje ovog horonima, te se podudara uglavnom sa geografskom odrednicom Niske Hercegovine, odnosno područjem južno od planina Vran, Čvrstica, Prenj, Velež i Viduša.

Pri ovakvoj definiciji Hercegovine, ad hoc odvojene od njene visokoplaninske komponente, više do izražaja dolazi mediteranski karakter ove regije, koji oblikuje njen turistički izražaj na specifičan način. Mediteranska klima, sa sušnim ljetima i blagim zimama, posebno pogoduje masovnim oblicima turizma (Bidžan-Gekić i Gekić, 2016).

Iako sa druge strane krški teren otežava opću društveno-ekonomsku valorizaciju prostora, obilje karstoloških fenomena predstavlja značajnu prirodnu osnovu za razvoj ovdašnjeg turizma. To se prije svega odnosi na speleološke objekte poput pećine Vjetrenice, izdašne krške izvore poput Vrela Bune, kao i opće fenomene krške hidrologije, kao što je rijeka Trebižat sa vodopadima Kravice (sl. 5.) i Koćuša.

Sl. 5. Vodopad Kravice

Foto: A. Korjenić, 2019.

Ipak, kada je riječ o hidrološkim turističkim motivima Hercegovine, rijeka Neretva ima nesporni primarni značaj u formiranju prostornog identiteta ove regije sa prirodnog aspekta. Sa njom su u direktnoj ili indirektnoj hidrološkoj vezi praktično i sve ostale rijeke ovog područja.

U tom kontekstu treba spomenuti i Hutovo blato, močvarni sistem u najnižem dijelu Hercegovine, koji ujedno predstavlja i najznačajniji ornitološki rezervat u Bosni i Hercegovini, formalno uređen kao park prirode. U konačnici, ovoj regiji pripada i jedini bosanskohercegovački izlaz na Jadransko more u sektoru Neum – Klek, koji ima posebno mjesto u turističkoj ponudi ove zemlje, kao najznačajnija destinacija kupališnog turizma.

Mediterranski uticaj je vrlo vidljiv i u kulturno-historijskom identitetu i arhitektonskom naslijeđu Hercegovine, tako da i ova činjenica doprinosi njenom izdvajaju u odnosu na ostale navedene regije, koje imaju dominantno kontinentalni karakter. To najviše do izražaja dolazi u hercegovačkim gradovima.

Daleko najveći urbani centar ove regije u populacijskom, ekonomskom, obrazovnom, sportskom, pa tako i turističkom pogledu je Mostar, koji je i saobraćajno dobro povezan sa ostalim dijelovima Hercegovine. Prepoznatljiv je prije svega po Starom mostu, ali uz njega i mnoge druge kulturno-historijske vrijednosti, Mostar u svojoj turističkoj ponudi ima i moderne sadržaje.

Bogato historijsko naslijeđe i specifičan mediteranski urbani ambijent odlikuje i neke manje gradove u Hercegovini, kao što su Trebinje, Stolac i Čapljina. Trebinje je regionalni centar Istočne Hercegovine i ambijentalno jedan od najprivlačnijih gradova u cijeloj zemlji.

Stolac nosi nezvanični epitet grada-muzeja, zbog velikog broja nacionalnih spomenika i značajnih građevina iz skoro svih historijskih perioda. Slično se može konstatovati i zna Čaplinu i njenu okolinu, u kojoj se prvenstveno ističe stari grad Počitelj. Na području Hercegovine se nalazi i veliki broj dobro očuvanih nekropola stećaka, uključujući i onu najpoznatiju – Radimlju kod Stoca. Ova regija je poznata i po naročito upečatljivim sakralnim objektima sve tri dominantne konfesije u Bosni i Hercegovini, a najposjećenija destinacija religijskog turizma je marijansko svetište Međugorje (Bidžan-Gekić i dr., 2019).

Nijedna ovdašnja regija se ne uklapa u Nirov (1990) koncept totalne regije u toj mjeri kao što je to slučaj sa Hercegovinom, gdje je sinergijsko djelovanje prirodnih, historijskih, kulturnih, saobraćajnih i ekonomskih faktora dovelo do stvaranja jedinstvenog regionalnog identiteta.

Takva unikatnost je prenesena i u sferu turizma, zbog čega je moguće Hercegovinu (bar njen niski dio) posmatrati i kao jedinstvenu turističku regionalnu cjelinu, zaokruženu na osnovu čitavog niza osobenosti, koji doprinose njenoj atraktivnosti za širok spektar posjetilaca. Prema aktuelnoj statistici, ova regija uz Sarajevo bilježi najveći broj turista u Bosni i Hercegovini, što znači da je ona već prepoznata na destinacijskom tržištu. U tom pogledu veliki značaj ima i geografski položaj, odnosno višedimenzionalna uklopljenost u ambijent šire mediteranske zone, odnosno svojevrsna naslonjenost na druge razvijene turističke regije u susjedstvu, kao što su Dalmacija u Hrvatskoj i primorje Crne Gore.

Budućnost će pokazati da li je Hercegovinu moguće masovnije koristiti i kao ulaznu kapiju za istraživanje predjela u planinskoj unutrašnjosti zemlje, ali u svakom slučaju ovaj geoprostor ostaje među vodećim faktorima razvoja turizma na nivou cijele Bosne i Hercegovine.

Panonska Bosna

Panonska Bosna je površinom najveća predložena turistička regija u Bosni i Hercegovini. Zahvata krajnji sjeverni dio zemlje, koji se u geografskom pogledu obično percipira kao generalno nizak i u značajnoj mjeri ravničarski, što ga u temeljnoj odrednici razlikuje od ostalih bosansko-hercegovačkih regija.

Nizijski teren, iako pogodan za brojne društveno-ekonomske i generalno ljudske aktivnosti, ukoliko nije obogaćen drugim sadržajima, u turističkom pogledu se može smatrati monotonim. Međutim, u slučaju Panonske Bosne nije riječ o klasičnoj niziji, budući da su ravni dijelovi reljefa (npr. Semberija, Posavina ili Lijevče polje), okruženi pobrđima i uzvišenjima poput Kozare i Majevice, dok južnu granicu regije čine i neke prave planine unutrašnjih Dinarida, kao što su Vlašić ili Konjuh.

Svi navedeni reljefni elementi čine geodiverzitet ove regije većim, nego što to govori prvi dojam. Nešto izraženija klimatska kontinentalnost, koja podrazumijeva toplija ljeta u odnosu na planinsku unutrašnjost u kombinaciji sa udaljenošću od primorskih destinacija je uticala na razvoj kupališnog i rekreativnog turizma na vodi, prvenstveno na (pretežno vještačkim) jezerima ove regije.

Brojne su i banjske destinacije na ovom prostoru (npr. Vrućica, Slana Banja, Ilidža kod Gradačca, Dvorovi, Laktaši i dr.), među kojima neke prednjače u broju posjetilaca ovog tipa u Bosni i Hercegovini. Sekundarni turistički značaj imaju veće rijeke na ovom području, tj. Sava i donji tokovi njenih pritoka – Une, Vrbasa, Bosne i Drine.

Sjeverni dio Bosne i Hercegovine se asocijativno i dalje više veže za poljoprivredni žitarski rejon i rudarsko-industrijske bazene, nego za turizam, ali na ovom prostoru se mogu naći brojne kulturno-historijske atrakcije. Iako turizam nije bazna funkcija najvećih regionalnih centara Panonske Bosne, što se u prvom redu odnosi na Tuzlu, a potom i na Bijeljinu, Brčko i Doboju, evidentno je da ovi gradovi mogu privući veći broj posjetilaca sa različitim motivima.

Tuzla je tako npr. napravila određene korake u pravcu urbane transformacije sa stavljanjem većeg naglaska na turističku valorizaciju historijske jezgre grada, te izgradnju modernog kompleksa Panonskih jezera. Historijske građevine i utvrđenja su turistički aduti i nekih manjih gradova ove regije, kao npr. Gradačca, Srebrenika, Tešnja i Maglaja. Ovu regiju karakterišu i relativno gusto naseljena vangradska područja, iz čega proizilaze brojne mogućnosti za razvoj ruralnog turizma.

Mnoge lokalne zajednice u ovom dijelu zemlje su već tradicionalno poznate po različitim manifestacijama, često etno-kulturnog karaktera. Iako sa aspekta broja posjetilaca i veličine geografskog područja sa kojeg oni dolaze, u većini slučajeva imaju tek regionalni značaj nižeg nivoa, one predstavljaju važan identitetski faktor ovog geoprostora.

Osnovna prednost turističke regije Panonske Bosne se ogleda u geografskom položaju, odnosno njenoj orijentisanosti na sjeverno pogoričje, koje primarno predstavlja kontaktnu zonu prema susjednoj Hrvatskoj, a posredno i tranzitno područje prema drugim državama Evrope. U tom kontekstu se kao povoljan faktor može izdvojiti i nešto razvijenija saobraćajna mreža u poređenju sa ostatkom zemlje, što je činjenica koja jasno korelira sa manje zahtjevnim reljefom. Jasno je da uz ovakve predispozicije, svaki ozbiljno zamišljen projekat usmjeren na razvoj turizma može ostvariti značajan uspjeh, o čemu govori i nekoliko realizovanih primjera iz ove regije (npr. Etno selo Stanišići).

Istovremeno, potrebno je i kod lokalnog stanovništva, koje se tradicionalno više oslanja na primarni i sekundarni sektor ekonomije, pobuditi interes za turizam kroz isticanje brojnih benefita koje pruža.

Iako jedinstvenu promociju ove regije na turističkom planu otežava politička, odnosno administrativno-teritorijalna fragmentiranost, upravno njen multikulturalni karakter može biti shvaćen i kao svojevrsna turistička vrijednost i potencijal. To je već vidljivo na primjeru šoping turizma, odnosno trgovačke djelatnosti (buvljaci, pijace i šoping centri), koja prevazilazi političke barijere.

Krajina

Turistička regija Krajina zahvata krajnji zapadni dio Bosne i Hercegovine, te generalno prostorno koincidira sa Bosanskom krajinom kao historijskom, tj. vernakularnom regijom.

Ovaj dio zemlje ima veoma izražen regionalni identitet, koji kao takav može biti upotrebljen i kao turistički brend. Zapadna granica ove regije, odnosno nekadašnjeg frontijera Osmanskog carstva, jasno je određena državnom granicom prema Republici Hrvatskoj, dok je njeno teritorijalno rasprostranjenje prema unutrašnjosti zemlje već arbitrarno pitanje.

Ipak, u okviru ovog konkretnog prijedloga turističke regionalizacije, Krajina je jasno prostorno definisana, te se sastoji od većeg dijela Unsko-sanskog kantona u Federaciji Bosne i Hercegovine (isključujući jedino Bosanski Petrovac), te banjalučko-prijedorskog područja južno od planine Kozare.

Reljef ove regije je diferenciran i generalno nizak na sjeveru, dok je na jugu oličen u krškim, ali i šumovitim planinama, kao što su Plješevica, Grmeč, Manjača i Vitorog.

Najupečatljivija prirodna obilježja ovog geoprostora su ipak njegove rijeke. U tom pogledu se naročito izdvaja ekološki dobro očuvana sedrononska rijeka Una sa svojim slapovima i bukovima, ali i njene pritoke, među kojima je Sana daleko najveća.

Mnoge rijeke ovog sliva imaju krški karakter i izdašna vrela, što svakako doprinosi njihovoj vizuelnoj atraktivnosti. U sastav ove turističke regije je uključen i srednji tok rijeke Vrbas, i to segmentu gdje njena dolina ima pretežno klisurasto-kanjonski karakter. Poseban turistički motiv Krajine predstavljaju i njena prirodna zaštićena područja, među kojima se nalaze i dva nacionalna parka – Kozara i Una (Hrelja i dr., 2015).

Kulturno naslijeđe Krajine se većim dijelom naslanja na njen jedinstven historijski položaj. Odbrambena uloga ove regije kroz prošlost je uticala i na formiranje specifičnog mentaliteta njenih stanovnika, na temelju kojeg je izgrađen prepoznatljivi krajiški identitet.

Kao podsjetnik na pogranični karakter ovog prostora su istaknute brojne tvrđave, kao što su Ostrožac kod Cazina, Stari grad u Velikoj Kladuši, Bužimska tvrđava, Stari grad Ključ, Kastel u Banja Luci (sl. 6.), utvrda u Bosanskoj Krupi, Sokolačka tvrđava kod Bihaća i brojne druge.

Sl. 6. Tvrdava Kastel

Foto: A. Banda, 2019.

Mnoga od navedenih utvrđenja se nalaze u neposrednoj blizini ili u sastavu modernih krajiških gradova, te ambijentalno doprinose njihovoj turističkoj atraktivnosti. Najveći urbani centar ovako definisane regije je Banja Luka, ali Bihać ima jasnije izražen krajiški vernakularni identitet. Bez obzira na to, oba ova grada predstavljaju značajna turistička žarišta, odnosno nosioce turističkog razvoja cijele regije.

Ostali veći elementi urbano-naseobinske strukture ovog područja imaju sekundaran značaj u pogledu ekonomske valorizacije turističkih motiva zbog komparativno manjeg broja kulturno-historijskih atraktivnih elemenata, ali ipak daju određen doprinos stvaranju jedinstvenog turističkog imidža Krajine kao regije.

Prema dosad zabilježenim trendovima u kretanju turista i ostvarenoj zaradi od turizma, Krajina zajedno sa Banjom Lukom se može smatrati trećom najrazvijenijom turističkom regijom u Bosni i Hercegovini, poslije Sarajeva i Hercegovine.

Valorizacijski potencijali ovog prostora su još i veći, obzirom na sve prirodne (prvenstveno hidrografske), kulturno-historijske atrakcije i urbane atrakcije koje Krajina posjeduje, kao i istureni pogranični geografski položaj.

U tom pogledu je naročito potrebno staviti naglasak na značaj prekogranične saradnje u sferi turizma, za šta je povezivanje nacionalnih parkova Una i Plitvička jezera u jedinstvenu turističku ponudu najbolji primjer.

Sa druge strane, otežavajući faktor predstavlja udaljenost i slabija saobraćajna povezanost Krajine sa Sarajevom i generalno centralnim dijelom zemlje, zbog čega je neophodno da ova regija bude orijentisana na zasebnu turističku promociju, pri čemu bi od velike koristi bila međuentitetska saradnja na tom polju, za čim se naročita potreba javlja u području sliva Sane.

Ovdje izvršena turistička regionalizacija nije prvi pokušaj da se geoprostor Bosne i Hercegovine podijeli u određene regionalne cjeline koje bi mogle imati turističku funkciju (Musa i Korjenić, 2006; Bidžan, 2012), niti pretenduje da bude jedini ispravan način da se pristupi tom zadatku.

Ipak, ona jeste zasnovana na metodologiji integracije vernakularnog pristupa sa kompleksnim geografskim principima u cilju kreiranja zaokruženih prostornih cjelina sa izraženom jedinstvenom prirodnom osnovom i kulturnim identitetom, što predstavlja esencijalni preduslov za intenzivniju turističku promociju i valorizaciju bilo kojeg prostora (Vukonić i Čavlek, 2001; Musa i dr., 2016).

Izdvojene turističke regije mogu poslužiti kao okvir za uvezivanje većeg broja prostorno bliskih turističkih destinacija, atrakcija, motiva i potencijala u jedinstvenu ponudu, kako bi se postigla ravnomjernija distribucija turista na prostoru cijele zemlje, dao veći značaj do sada manje poznatim ili zanemarenim destinacijama, te obezbijedio duži boravak turista na datom području, što bi dovelo do povećanja obima turističke privrede.

Ova turistička regionalizacija može imati i veliki edukativni značaj, jer sintetizira spoznaje o geografskom prostoru Bosne i Hercegovine sa prostornom distribucijom njenih prirodnih i kulturno-historijskih znamenitosti.

5. TURISTIČKI TRENDOWI U BOSNI I HERCEGOVINI

Turizam kao privredni sektor sve je češća tema sa značajnim razvojnim potencijalom za relevantne institucije u Bosni i Hercegovini. U razdoblju prije Covid-19, turizam je bilježio stabilan rast iz godine u godinu i očekuje se da će se taj trend nastaviti.

Geografski položaj, topografija, veliki broj prirodnih i historijskih spomenika, kultura, historijsko bogatstvo, otvorenost i blizina Europske unije stvorili su dobru osnovu za raznovrsnu ponudu. Glavni turistički proizvodi temelje se na kulturi i prirodi. Zbog toga se najčešće spominju kulturni, vjerski, planinski, avanturistički, lovni, ribolovni i spa turizam.

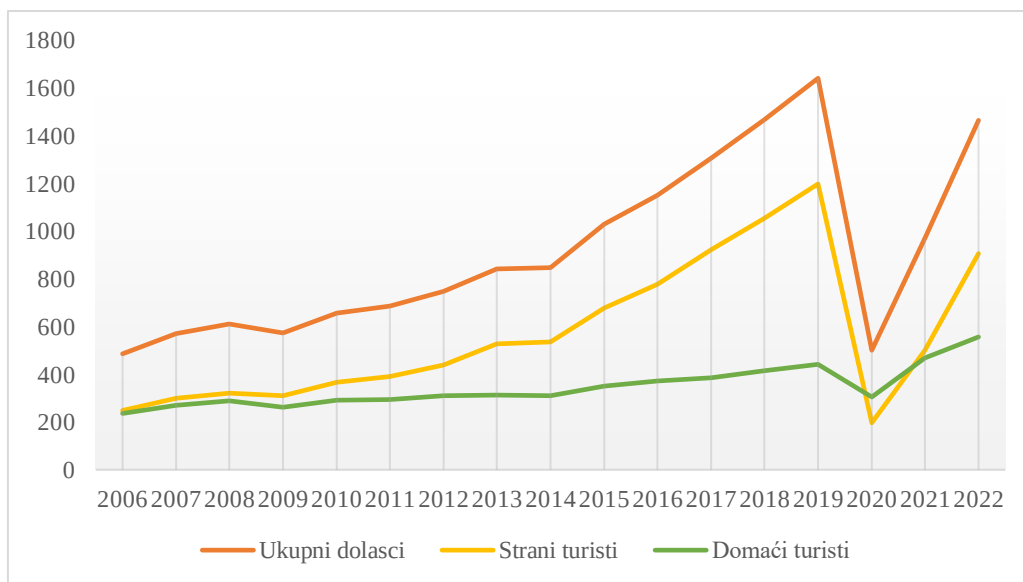
Glavna komparativna prednost turizma u Bosni i Hercegovini na svjetskom i europskom tržištu je njezino bogato prirodno i kulturno naslijeđe. Razvijanje autentičnih i jedinstvenih proizvoda i iskustava temeljenih na bogatom prirodnom i kulturnom naslijeđu prilika je za povećanje društvenih i ekonomskih koristi za lokalno stanovništvo, ali i prilika za povećanje konkurentnosti turizma na europskom i globalnom tržištu (Ekonsultacije, 2023.). U sljedećoj tabeli prikazan je ukupan broj dolazaka turista u Bosnu i Hercegovinu, dolasci stranih i domaćih turista i indeks (2006. – 2022.).

Tab. 1. Turistički dolasci

Godina	Ukupni dolasci	Ukupni dolasci Indeks	Strani turisti	Ukupni dolasci stranih turista Indeks	Domaći turisti	Ukupni dolasci stranih turista Indeks
2006	485.934	100	249.937	100	235.997	100
2007	569.729	117	299.672	120	270.057	114
2008	610.817	126	321.511	129	289.306	123
2009	572.637	118	310.942	124	261.695	111
2010	656.333	135	365.454	146	290.879	123
2011	686.148	141	391.945	157	294.203	125
2012	747.827	154	438.585	175	309.242	131
2013	841.767	173	528.579	211	313.188	133
2014	846.581	174	536.354	215	310.227	131
2015	1029.526	212	678.639	271	350.887	149
2016	1150.039	237	778.128	311	371.911	158
2017	1307.55	269	923.221	369	384.329	163
2018	1467.807	302	1053.505	421	414.302	176
2019	1641.201	338	1198.219	479	442.982	188
2020	500.916	103	196.878	79	304.038	129
2021	971.302	200	501.945	201	469.357	199
2022	1464.216	301	907.526	363	556.690	236

Izvor: analizirali i prilagodili autori prema podacima Agencije za statistiku BiH, 2023.

Posljednjih godina turističke aktivnosti u Bosni i Hercegovini bilježe značajan porast dolazaka i noćenja turista. U 2019. godini broj dolazaka turista iznosio je 1.641.201, što je povećanje od 26% u odnosu na 2017. godinu (Čaušević, 2023).

Graf. 1. Promjene u turističkim dolascima (za period 2006.-2022. godina)

Izvor: analizirali i prilagodili autori prema podacima Agencije za statistiku BiH, 2023.

Pandemija Covid-19 zaustavila je pozitivan trend rasta turizma u Bosni i Hercegovini. Posljedice pandemije su značajne, ali jasan oporavak vidljiv je već 2021.

Turisti u Bosni i Hercegovini su u 2020. godini ostvarili 500.916 dolazaka ili 69% manje i 1.240.983 noćenja ili 63% manje godišnje u odnosu na 2019. godinu. U 2022. godini, ostvareno je ukupno 1.464.216 dolazaka (907.526 stranih i 556.690 domaćih), što je 11% manje u odnosu na rekordnu 2019. godinu.

Navedeni podaci pokazuju da se sektor turizma u Bosni i Hercegovini već značajno oporavio od utjecaja pandemije Covid-19 (Čaušević, 2023). Tabela u nastavku prikazuje stopu, % dolazaka turista.

Tab.2. Stopa, % turističkih dolazaka

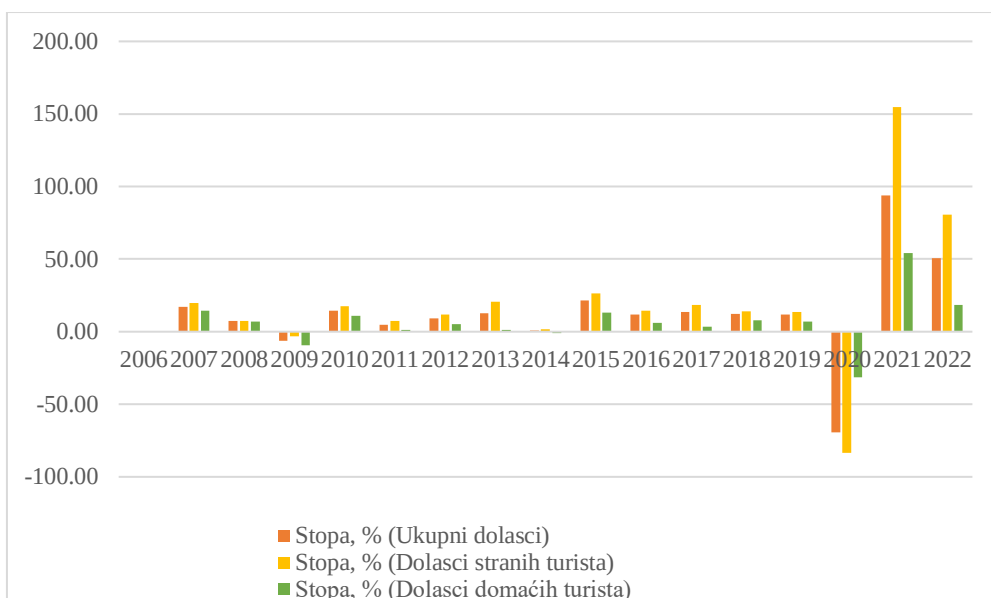
Godina	Ukupni dolasci	Stopa, % (Ukupni dolasci)	Strani turisti	Stopa, % (Dolasci stranih turista)	Domaći turisti	Stopa, % (Dolasci domaćih turista)
2006	485.934	/	249.937	/	235.997	/
2007	569.729	17,24	299.672	19,90	270.057	14,43
2008	610.817	7,21	321.511	7,29	289.306	7,13
2009	572.637	-6,25	310.942	-3,29	261.695	-9,54
2010	656.333	14,62	365.454	17,53	290.879	11,15
2011	686.148	4,54	391.945	7,25	294.203	1,14
2012	747.827	8,99	438.585	11,90	309.242	5,11
2013	841.767	12,56	528.579	20,52	313.188	1,28
2014	846.581	0,57	536.354	1,47	310.227	-0,95
2015	1029.526	21,61	678.639	26,53	350.887	13,11
2016	1150.039	11,71	778.128	14,66	371.911	5,99
2017	1307.55	13,70	923.221	18,65	384.329	3,34
2018	1467.807	12,26	1053.505	14,11	414.302	7,80
2019	1641.201	11,81	1198.219	13,74	442.982	6,92
2020	500.916	-69,48	196.878	-83,57	304.038	-31,37
2021	971.302	93,91	501.945	154,95	469.357	54,37
2022	1464.216	50,75	907.526	80,80	556.69	18,61

Izvor: analizirali i prilagodili autori prema podacima Agencije za statistiku BiH, 2023.

Najznačajnije promjene u 2009., 2014. i 2020. godini istaknute su u tabeli. Ukupan broj dolazaka turista u 2009. godini iznosio je 572.637, što je 6,2% manje nego u 2008. godini. Također treba istaknuti pad stranih turista od 3,2%, a domaćih od 9,5%.

U 2014. godini zabilježen je ukupno 846.581 dolazak, što je povećanje od samo 0,5% u odnosu na 2013. godinu. U istoj godini Bosnu i Hercegovinu posjetilo je 536.354 stranih turista i 310.227 domaćih turista, što je povećanje za 1,4% stranih turista i 0,9% manje domaćih turista u odnosu na 2013. godinu. U 2020. godini ostvareno je 69,4% manje ukupnih dolazaka, 83,5% manje dolazaka stranih turista i 31,3% manje domaćih turista u odnosu na 2019. godinu (Čaušević, 2023).

Grafikon ispod prikazuje postotni pokazatelj dolazaka turista (period 2006.-2022.), gdje su razlike između godina jasnije vidljive.

Graf. 2. Stopa, % turističkih dolazaka

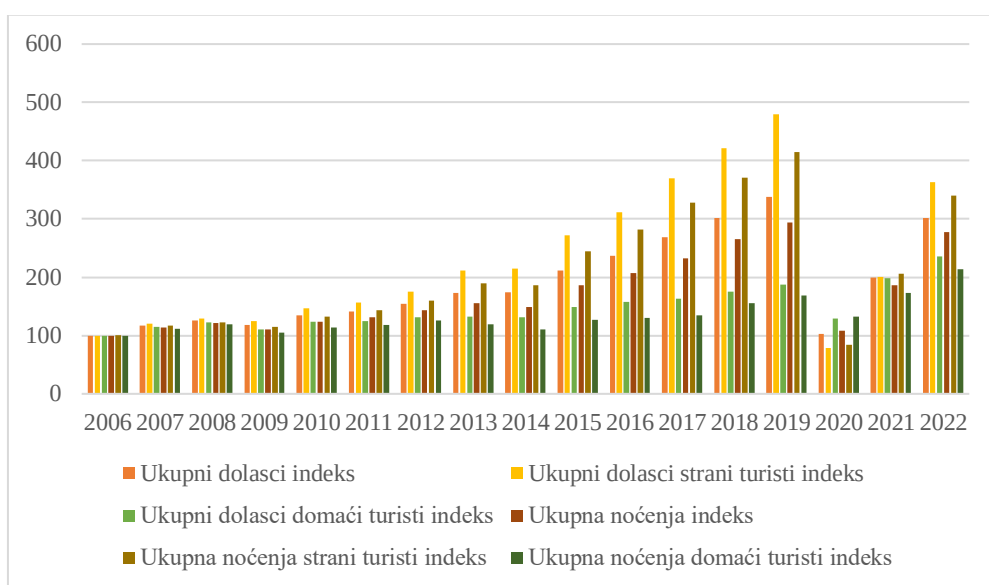
Izvor: analizirali i prilagodili autori prema podacima Agencije za statistiku BiH, 2023.

Turizam je vrlo osjetljiv sektor iz sigurnosne perspektive, bilo zbog ratova, terorističkih napada, kriminala i raznih drugih katastrofa, uključujući zarazne bolesti poput virusa Covid-19 (Podžić, 2021). Iz prethodnog grafikona se može zaključiti da je turizam vrlo osjetljiv na promjene u okruženju i vanjske utjecaje, posebno na krizne situacije.

Na pad dolazaka turista u Bosnu i Hercegovinu u 2009. svakako je utjecala i svjetska finansijska kriza koja je započela u Sjedinjenim Američkim Državama u ljeto 2007. godine, a svjetske razmjere poprimila krajem 2008. godine. U 2014. godini je zabilježen neznatan rast broja dolazaka turista, što je vjerovatno posljedica nestabilne političke i ekonomske situacije te godine u Bosni i Hercegovini, ali i katastrofalnih poplava koje su Bosnu i Hercegovinu i regiju pogodile sredinom maja 2014. godine.

Pandemija Covid-19 se u 2020. godini proširila na cijeli svijet i imala je ogroman utjecaj na turističku industriju u svijetu. Kako bi suzbile virus, mnoge zemlje širom svijeta uvele su brojne restriktivne mjere. Kriza koja je pogodila svijet zbog pandemije Covid-19 značajno je utjecala na pad dolazaka turista u Bosnu i Hercegovinu.

Ipak, turizam se brzo oporavlja od posljedica kriznih situacija te je već u 2021. godini zabilježen značajan porast turističkih dolazaka (Čaušević, 2023). Sljedeći grafikon prikazuje indekse turističkih dolazaka i noćenja (za period 2006.-2022. godina).

Graf. 3. Indeks turističkih dolazaka i noćenja (za period 2006.-2022. godina)

Izvor: analizirali i prilagodili autori prema podacima Agencije za statistiku BiH, 2023.

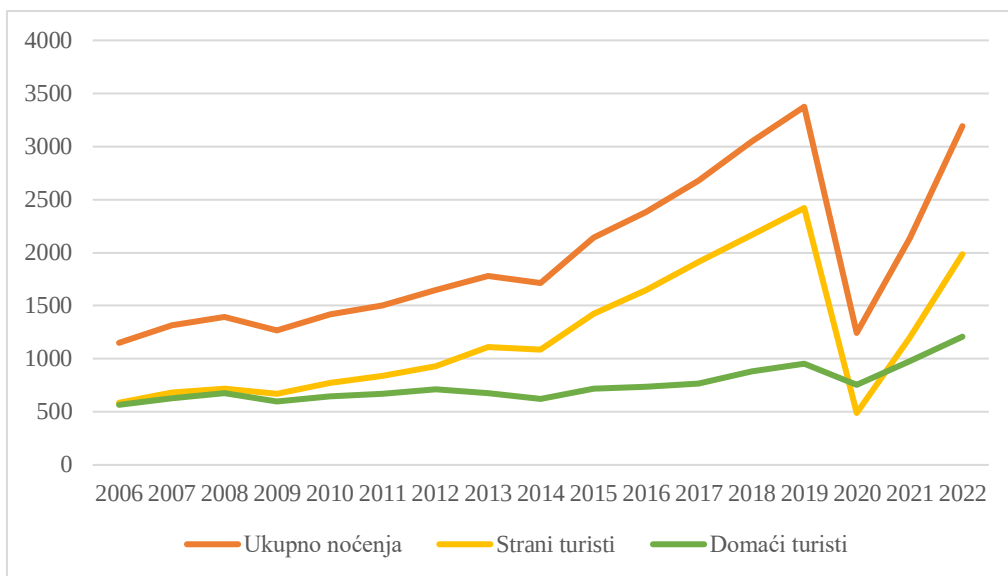
Dinamičan razvoj turizma u Bosni i Hercegovini u godinama prije pandemije Covid-19 značajno je usporen u 2020. godini, ali će se uzlazni trend nastaviti u narednim godinama. U narednoj tabeli su prikazana turistička noćenja (ukupno noćenja u Bosni i Hercegovini, noćenja domaćih i stranih turista) i indeks (2006.-2022. godina).

Tab. 3. Turistička noćenja

Godina	Ukupno noćenja	Ukupno noćenja Indeks	Strani turisti	Ukupno noćenja strani turisti Indeks	Domaći turisti	Ukupno noćenja strani turisti Indeks
2006	1150.441	100	584.312	100	566.129	100
2007	1312.995	114	683.438	117	629.557	111
2008	1396.485	121	718.75	123	677.735	120
2009	1268.053	110	671.128	115	596.925	105
2010	1416.691	123	772.754	132	643.937	114
2011	1504.205	131	836.005	143	668.2	118
2012	1645.521	143	931.081	159	714.44	126
2013	1782.467	155	1108.905	190	673.562	119
2014	1711.48	149	1088.472	186	623.008	110
2015	2144.467	186	1426.756	244	717.711	127
2016	2383.056	207	1647.275	282	735.781	130
2017	2677.641	233	1913.832	328	763.809	135
2018	3046.761	265	2167.36	371	879.401	155
2019	3374.452	293	2420.519	414	953.933	169
2020	1240.983	108	489.224	84	751.759	133
2021	2135.865	186	1201.208	206	980.402	173
2022	3194.681	278	1986.679	340	1208.002	213

Izvor: analizirali i prilagodili autori prema podacima Agencije za statistiku BiH, 2023.

Rekordna godina po broju dolazaka i noćenja turista u Bosni i Hercegovini je 2019. godina. Ostvareno je 3.374.452 noćenja turista, što je povećanje od 26% u odnosu na 2017. godinu. Ovo povećanje rezultat je većeg broja dolazaka, pri čemu je broj noćenja stranih turista veći za gotovo 30%, a broj noćenja stranih turista veći je za gotovo 27%. Broj dolazaka i noćenja domaćih turista manji je od broja stranih, ali je i dalje visok (Čaušević, 2023).

Graf. 4. Promjene u turističkim noćenjima (za period 2006.-2022. godina)

Izvor: analizirali i prilagodili autori prema podacima Agencije za statistiku BiH, 2023.

U periodu 2017.-2019. povećanje dolazaka domaćih turista iznosilo je 15%, a noćenja 25%. U 2020. godini zabilježen je pad broja turističkih noćenja zbog pandemije Covid-19. Strani turisti ostvarili su 489.224 noćenja, a domaći 751.759 noćenja, što je manje za oko 80% u slučaju stranih turista i 21% manje u slučaju domaćih turista u odnosu na 2019. godinu.

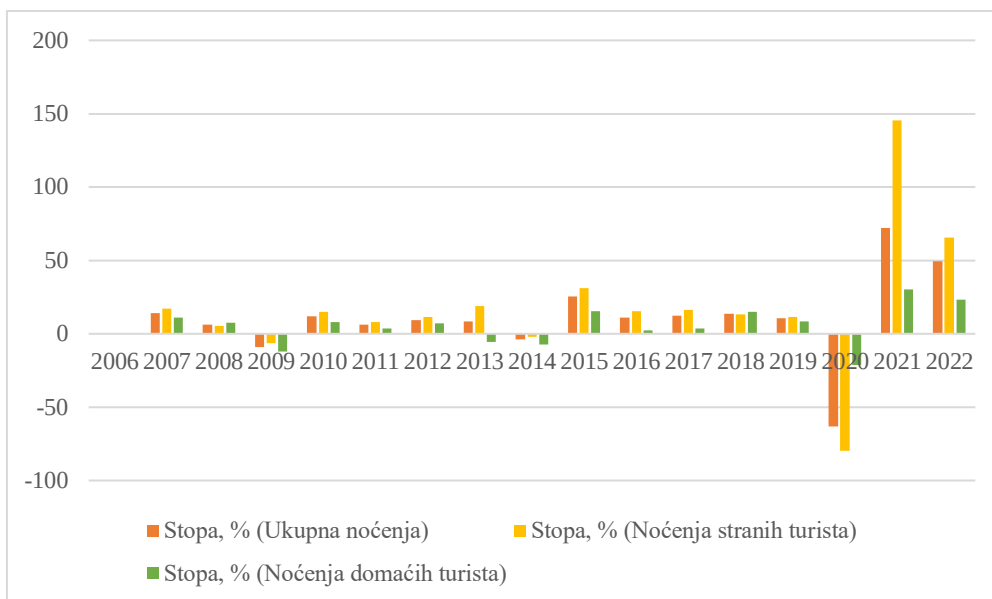
Navedeni podatak ukazuje na činjenicu da su građani Bosne i Hercegovine zbog raznih uvedenih mjera i ograničenja posjećivali razne destinacije u Bosni i Hercegovini, dok su iz istih razloga strani turisti bili spriječeni (Čaušević, 2023). Naredna tabela pokazuje stopu, % turističkih dolazaka.

Tab. 4. Stopa, % turističkih noćenja

Godina	Ukupno noćenja	Stopa, % (Ukupna noćenja)	Strani turisti	Stopa, % (Noćenja stranih turista)	Domaći turisti	Stopa, % (Noćenja domaćih turista)
2006	1.150.441	/	584.312	/	566.129	/
2007	1.312.995	14,13	683.438	16,96	629.557	11,20
2008	1.396.485	6,36	718.75	5,17	677.735	7,65
2009	1.268.053	-9,20	671.128	-6,63	596.925	-11,92
2010	1.416.691	11,72	772.754	15,14	643.937	7,88
2011	1.504.205	6,18	836.005	8,19	668.2	3,77
2012	1.645.521	9,39	931.081	11,37	714.44	6,92
2013	1.782.467	8,32	1.108.905	19,10	673.562	-5,72
2014	1.711.48	-3,98	1.088.472	-1,84	623.008	-7,51
2015	2.144.467	25,30	1.426.756	31,08	717.711	15,20
2016	2.383.056	11,13	1.647.275	15,46	735.781	2,52
2017	2.677.641	12,36	1.913.832	16,18	763.809	3,81
2018	3.046.761	13,79	2167.36	13,25	879.401	15,13
2019	3.374.452	10,76	2.420.519	11,68	953.933	8,48
2020	1.240.983	-63,22	489.224	-79,79	751.759	-21,19
2021	2.135.865	72,11	1.201.208	145,53	980.402	30,41
2022	3.194.681	49,57	1.986.679	65,39	1.208.002	23,21

Izvor: analizirali i prilagodili autori prema podacima Agencije za statistiku BiH, 2023.

Od 2021. godine bilježi se značajan porast broja turističkih noćenja, koji iznosi 2.135.865, što je povećanje od oko 72% u odnosu na 2020. godinu. U 2022. godini ostvareno je ukupno 3.194.681 turističkih noćenja, što predstavlja pad od 5% u odnosu na 2019. godinu, od čega 1.986.679 stranih turista i 1.208.002 domaćih turista (Čaušević, 2023). Na narednom grafikonu je prikazana stopa, % turističkih noćenja za period 2006.-2022. godina.

Graf. 5. Stopa, % turističkih noćenja

Izvor: analizirali i prilagodili autori prema podacima Agencije za statistiku BiH, 2023.

Na prethodnom grafikonu uočavamo značajne promjene u dolascima u 2009., 2014. i 2020. godini, odnosno pad broja noćenja turista. Kao što je ranije objašnjeno, razlog smanjenja turističkih noćenja 2009. godine je Svjetska finansijska kriza, 2014. godine nestabilna politička i ekonomska situacija u Bosni i Hercegovini, kao i katastrofalne poplave u državi. Dok je u 2020. godini pandemija Covid-19 utjecala na smanjenje turističkih noćenja u Bosni i Hercegovini.

U 2009. godini je evidentirano ukupno 1.268.053 turističkih noćenja, što je manje za 9,2% u odnosu na 2008. godinu. U istoj godini je zabilježeno 671.128 noćenja stranih turista, što je manje za 6,6% u odnosu na prethodnu godinu i 596.925 noćenja domaćih turista, što je manje za 11,9% u odnosu na 2008. godinu.

Ukupno 1.711.480 noćenja je evidentirano u 2014. godini, što je manje za 3,9% u odnosu na 2013. godinu. Strani turisti su ostvarili 1.088.472 noćenja, što je manje za 1,8% u odnosu na 2013. godinu, dok su domaći turisti ostvarili 623.008 noćenja, što je manje za 7,5% u odnosu na prethodnu godinu.

Smanjenje turističkih noćenja je zabilježeno i 2020. godine, kada je evidentirano ukupno 1.240.983 turističkih noćenja, što je manje za 63,2% u odnosu na 2019. godinu.

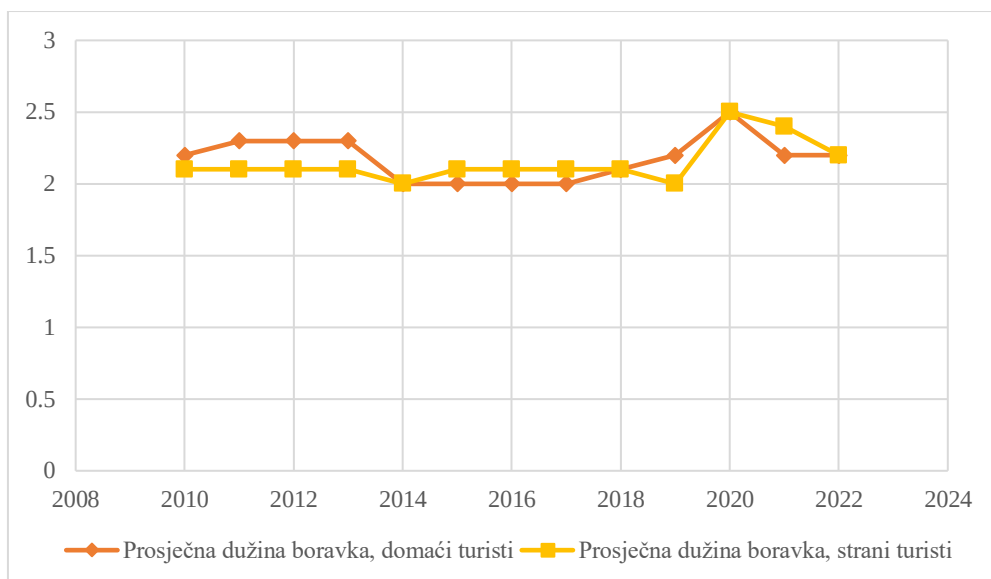
U istoj godini je zabilježeno 489.224 noćenja stranih turista, što je manje za 79,7% u odnosu na 2019. godinu i 751.759 noćenja domaćih turista što je manje za 21,1% u odnosu na prethodnu 2019. godinu (Čaušević, 2023). U narednoj tabeli je prikazana prosječna dužina boravka domaćih i stranih turista.

Tab. 5. Prosječna dužina boravka

Godina	Prosječna dužina boravka, domaći turisti	Prosječna dužina boravka, strani turisti
2010	2,2	2,1
2011	2,3	2,1
2012	2,3	2,1
2013	2,3	2,1
2014	2	2
2015	2	2,1
2016	2	2,1
2017	2	2,1
2018	2,1	2,1
2019	2,2	2
2020	2,5	2,5
2021	2,2	2,4
2022	2,2	2,2

Izvor: Agencija za statistiku BiH, 2023.

Turisti se u Bosni i Hercegovini u prosjeku zadržavaju od dva do tri dana. U 2011., 2012. i 2013. godini domaći turisti su se u Bosni i Hercegovini zadržavali 2,3 dana, dok su se 2014., 2015., 2016. i 2017. godine zadržavali dva dana. Strani turisti su se u Bosni i Hercegovini zadržavali 2,1 dan 2010., 2011., 2012., 2013., 2015., 2016., 2017. i 2018. godine (Čaušević, 2023).

Graf. 6. Prosječna dužina boravka domaćih i stranih turista

Izvor: analizirali i prilagodili autori prema podacima Agencije za statistiku BiH, 2023.

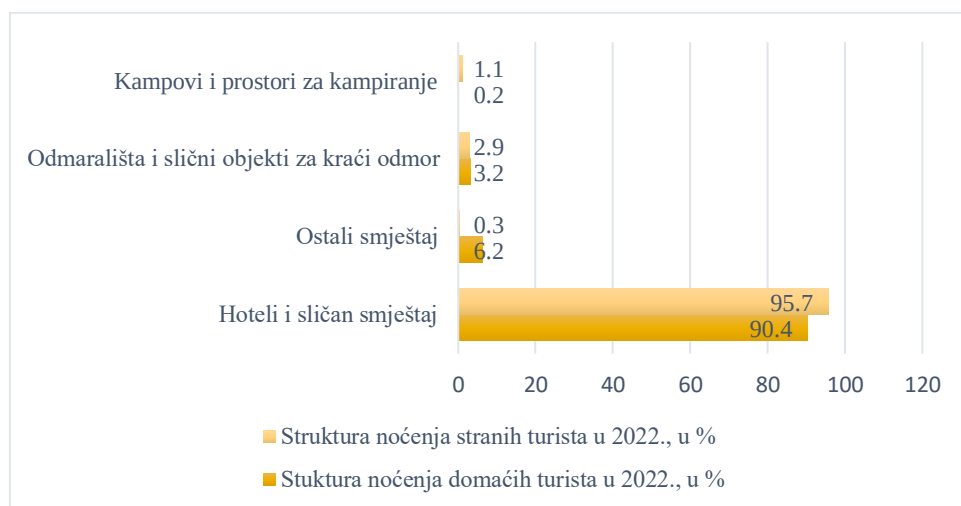
Iz prethodne tabele i grafikona može se zaključiti da su domaći i strani turisti duže boravili u Bosni i Hercegovini na početku pandemije 2020. godine, kada je prosječna dužina boravka domaćih i stranih turista iznosila 2,5 dana.

Sličan trend nastavljen je i u 2021. godini za strane turiste (2,4 dana), dok je prosječna dužina boravka domaćih turista bila 2,2 dana. Prosječna dužina boravka turista u 2022. godini iznosila je 2,2 dana (Čaušević, 2023).

U 2019. godini, Hrvatska je bila među deset vodećih zemalja po dolascima turista, zajedno s Kinom, Srbijom, Turskom, Slovenijom, Saudijskom Arabijom, Njemačkom, Italijom, Južnom Korejom i Poljskom. U top 20 zemalja s najviše turista su i azijske zemlje poput Saudijske Arabije, Kuvajta, Kine i Južne Koreje.

Primjetan je trend rasta broja dolazaka i noćenja turista iz ostalih azijskih zemalja, posebno zemalja Perzijskog zaljeva poput Katara, Bahreina i UAE. Porast broja turista iz zemalja Perzijskog zaljeva, poput Saudijske Arabije, u Bosnu i Hercegovinu bio je značajan, s brojem dolazaka koji su se povećali za više od 600% između 2013. i 2016. godine (Drešković i dr., 2017, str. 129).

Ovaj trend se nastavio i u narednim godinama, da bi broj dolazaka turista iz Saudijske Arabije u 2019. godini iznosio 65.854. Iste godine turisti iz Ujedinjenih Arapskih Emirata su ostvarili 31.961 dolazaka. U 2022. godini je evidentirano 33.552 dolazaka turista iz Saudijske Arabije, 33.610 dolazaka turista iz Ujedinjenih Arapskih Emirata i 12.258 dolazaka turista iz Kuvajta (Čaušević, 2023). Na narednom grafikonu je prikazana struktura noćenja turista u 2022. godini.

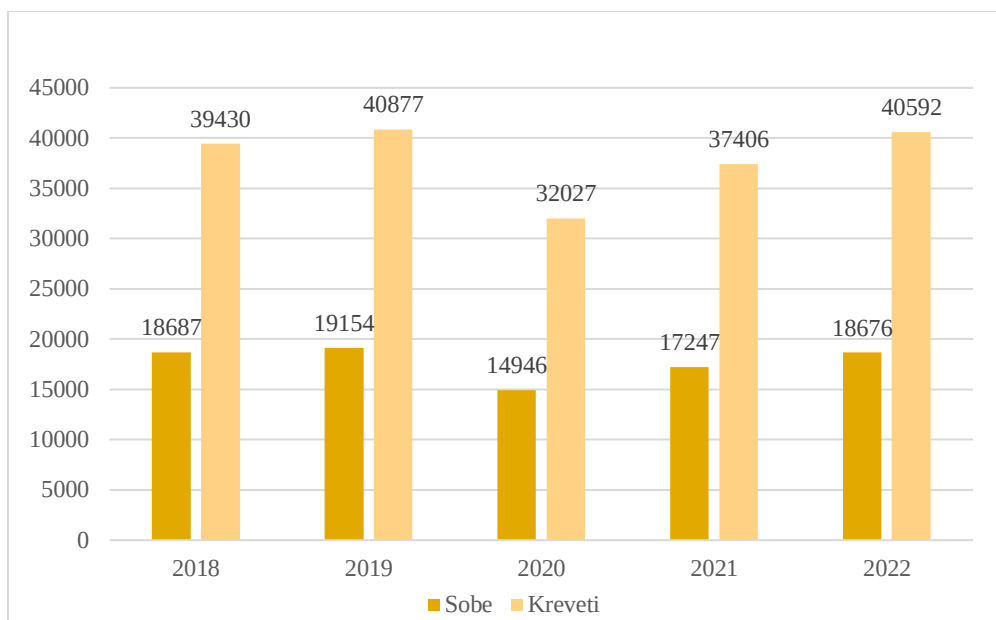

Graf. 7. Struktura noćenja turista u 2022. godini

Izvor: prilagodili autori prema podacima Agencije za statistiku BiH, 2023.

U 2022. godini, većina turista je boravila u hotelima i sličnom smještaju, pri čemu je 95,7% stranih turista i 90,4% domaćih turista odabralo ovu vrstu smještaja. Drugi najpopularniji oblik smještaja bio je ostali smještaj, s udjelom od 6,2% domaćih turista i 0,3% stranih turista. Odmarališta i slični objekti za kraći boravak su bili odabir za 3,2% domaćih turista i 2,9% stranih turista.

Najmanji broj domaćih turista boravio je u kampovima i prostorima za kampiranje, s udjelom od 0,2%, dok je udio stranih turista koji su odabrali ovu vrstu smještaja bio veći, iznosivši 1,1% (Čaušević, 2023). Raspoloživi smještajni kapaciteti za razdoblje od 2018. do 2022. godine prikazani su na narednom grafikonu.

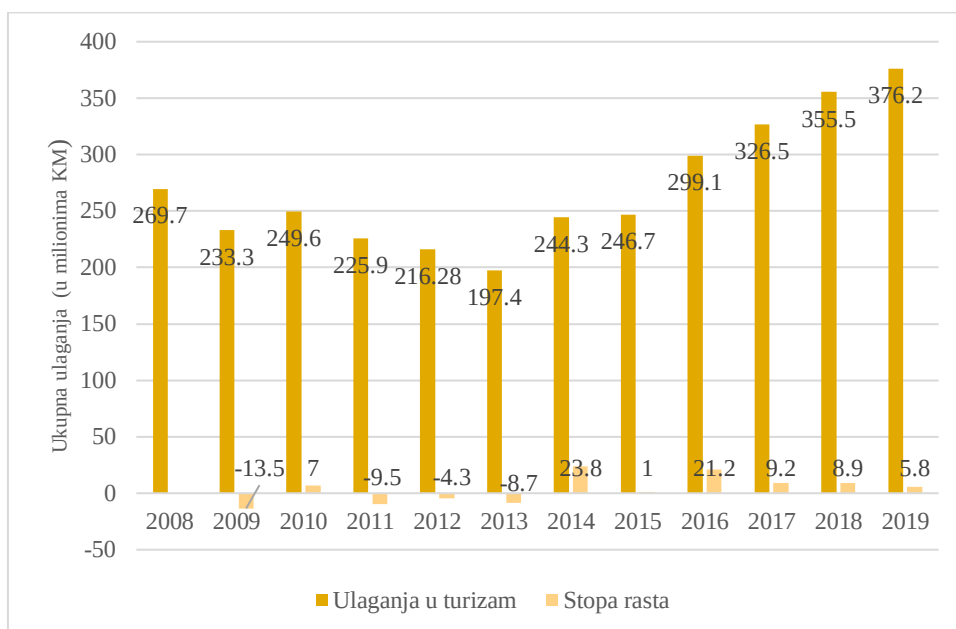
Graf. 8. Raspoloživi smještajni kapaciteti, na dan 31.12.

Izvor: prilagodili autori prema podacima Agencije za statistiku BiH, 2023

Smještajni kapaciteti se prikazuju kao broj soba, apartmana, mjesta za kampovanje i broj stalnih kreveta. Stalnim krevetima smatraju se postelje koje su redovno spremjene za iznajmljivanje gostima (Agencija za statistiku BiH, 2023). U 2019. godini, Bosna i Hercegovina je imala najveći broj smještajnih kapaciteta u posmatranom petogodišnjem razdoblju, s 19.154 soba i 40.877 kreveta. Međutim, zbog pandemije Covid-19, broj smještajnih kapaciteta je značajno opao u 2020. godini, na 14.946 soba i 32.027 kreveta, jer su mnogi objekti bili zatvoreni.

Od 2021. godine, zabilježen je trend povećanja smještajnih kapaciteta zbog ublažavanja mjera ograničenja usmjerenih na suzbijanje virusa, te je u 2022. godini broj soba iznosio 18.676, a broj kreveta 40.592 (Čaušević, 2023).

U nastavku se analiziraju direktne strane investicije u sektor turizma u Bosni i Hercegovini, zajedno s stopom rasta za period od 2008. do 2019. godine.

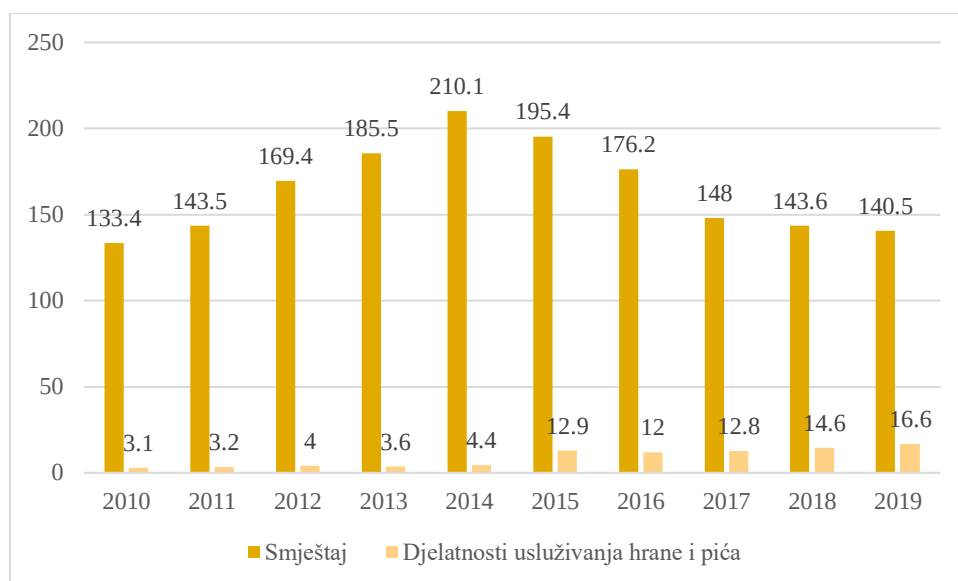

Graf. 9. Ukupna ulaganja u sektor turizma u Bosni i Hercegovini, 2008 – 2019.

Izvor: prilagodili autori prema studiji „Tourism in Bosnia and Herzegovina: In-depth Analysis“, 2022.

Prema studiji „Tourism in Bosnia and Herzegovina: In-depth Analysis“ iz 2022. godine, priliv ukupnih ulaganja u sektor turizma u Bosni i Hercegovini iznosio je 376,2 miliona bosansko-hercegovačkih konvertibilnih maraka. Analiza dugoročnih ulaganja u sektor turizma u Bosni i Hercegovini za period od 2008. do 2019. godine pokazuje da je prosječna stopa rasta investicija u turizam iznosila 3,7%.

Prema istraživanju, Centralna banka je prikupila podatke o direktnim stranim ulaganjima u ukupno 99 kategorija, od kojih su dvije kategorije posebno vezane uz turizam: djelatnosti smještaja te usluživanje hrane i pića. Trendovi direktnih stranih ulaganja za ove dvije kategorije prikazani su na sljedećem grafikonu.

Graf. 10. Direktna strana ulaganja u djelatnosti vezane za turizam, 2010 – 2019 (milioni KM)
 Izvor: prilagodili autori prema studiji „Tourism in Bosnia and Herzegovina: In-depth Analysis“, 2022.

U Bosni i Hercegovini, najviše stranih ulaganja u sektoru smještaja zabilježeno je u 2014. godini (Tourism in Bosnia and Herzegovina: In-depth Analysis, 2022, str. 17), dok je u sektoru prehrane i usluživanja pića najviše stranih ulaganja zabilježeno u 2019. godini.

U narednoj tabeli su prikazani pokazatelji hotelijerstva i ugostiteljstva za 2019. i 2020. godinu.

Tab. 6. Pokazatelji djelatnosti pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane (hotelijerstvo i ugostiteljstvo) za 2019. i 2020. godinu

Djelatnosti pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane (hotelijerstvo i ugostiteljstvo)								
	Broj preduzeća	Broj preduzetnika	Broj zaposlenih osoba	Promet	Vrijednost proizvodnje	Dodana vrijednost po faktorskim troškovima	Troškovi zaposlenika	Ukupne nabavke dobara i usluga
Godina				hiljade KM				
2019	936	9462	37.846	1.617.353	1.405.910	637.618	293.883	1.018.044
2020	930	9004	33.227	1.022.982	949.603	340.415	252.814	734.112

Izvor: prilagodili autori prema podacima Agencije za statistiku BiH, 2021 i 2022.

Iz prethodnih podataka se može zaključiti da je u 2020. godini zabilježen pad u navedenim varijablama zbog krize uzrokovane pandemijom Covid-19. U nastavku su definicije i objašnjenja varijabli iz prethodne tabele. Prema Agenciji za statistiku Bosne i Hercegovine (2022), broj preduzeća obuhvata sva preduzeća koja se bave tržišnom proizvodnjom i koja su upisana u Statistički poslovni registar. Ovaj broj se prilagođava radi otklanjanja grešaka, posebno grešaka u okviru uzorka.

U analizu se uključuju samo aktivne jedinice, odnosno preduzeća koja su ostvarila promet ili imaju zaposlene u bilo kojem trenutku tokom referentne godine. Privremeno neaktivne ili stvarno neaktivne jedinice se isključuju iz ovog broja.

Broj preduzetnika obuhvata sve aktivne preduzetnike koji se bave proizvodnjom za tržište i koji su registrovani u Statističkom poslovnom registru, odnosno preduzetnike koji su imali podatak o zaposlenima na osnovu informacija iz Jedininstvenog sistema registracije, kontrole i naplate doprinosa.

Broj zaposlenih osoba osoba obuhvata sve osobe koje aktivno rade u posmatranoj jedinici, uključujući vlasnike, partnere koji redovno rade u jedinici, i neplaćene članove porodice koji takođe redovno rade u jedinici. Takođe se računaju i osobe koje rade van jedinice koja ih plaća, kao što su trgovački predstavnici, dostavljači i timovi za održavanje.

Ovaj broj uključuje i osoblje koje je privremeno odsutno zbog različitih razloga, poput bolovanja, plaćenog odsustva ili štrajka, ali ne obuhvata osoblje koje je odsutno na neodređeno vrijeme. Također, obuhvaćeni su zaposleni sa skraćenim radnim vremenom koji su definisani zakonom i nalaze se na platnom spisku, kao i sezonski radnici, pripravnici i radnici koji obavljaju posao od kuće, a primaju platu od jedinice posmatranja. Neplaćeni članovi porodice su osobe koje žive sa vlasnikom jedinice posmatranja i redovno rade za tu jedinicu, iako nemaju formalni ugovor niti fiksnu platu za svoj rad. Broj zaposlenih ne obuhvata radnu snagu koja je angažovana preko agencija za zapošljavanje ili posredovanje u zapošljavanju (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2021, str. 12).

Promet se odnosi na prihode ostvarene prodajom proizvoda, roba i usluga od strane izvještajne jedinice trećim stranama tokom određenog perioda. Ostvareni promet obuhvata sve carine i poreze na dobra i usluge koji su naplaćeni od strane jedinice, osim PDV-a i sličnih poreza. Također, uključuje sve dodatne troškove (poput transporta, pakovanja itd.) koji su prenijeti na kupca, čak i ako su ti troškovi posebno navedeni na fakturama.

Proizvodi namijenjeni za internu potrošnju ili investicije se ne računaju u ostvareni promet. Umanjenja cijena, rabati i diskonti kao i vrijednost povratne ambalaže ne uključuju se u ovu stavku. Prihodi koji se evidentiraju u finansijskim izveštajima preduzeća kao drugi operativni prihodi, finansijski prihodi, izvanredni prihodi, kao i prihodi od korišćenja imovine preduzeća od strane trećih lica (uključujući kamate, autorske honorare, dividende i slične prihode) ne računaju se u ostvareni promet. Također, operativne subvencije koje su dobijene od vladinih institucija također se ne uzimaju u obzir.

Vrijednost proizvodnje predstavlja ukupnu vrijednost stvarno proizvedenih dobara i usluga od strane preduzeća. Ova vrijednost se sastoji od ostvarenog prometa ili prihoda od prodaje dobara i pruženih usluga; promjena u zalihama gotovih proizvoda i proizvodnje u toku; oduzimanje nabavki dobara i usluga za preprodaju (samo za prodate proizvode tokom izveštajnog perioda); dodavanje kapitalizovane proizvodnje; i dodavanje drugih operativnih prihoda (uključujući subvencije za proizvodnju).

Finansijski prihodi poput kamata i dividendi se ne uzimaju u obzir u ovoj vrijednosti. Kapitalizovana proizvodnja obuhvata proizvodnju dobara za internu upotrebu koja se zadržava kao investicija, uključujući fiksnu materijalnu imovinu poput građevina, kao i nematerijalnu imovinu poput razvoja softvera. Neprodana proizvodnja se vrednuje prema troškovima proizvodnje i ulazi u kategoriju investicija (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2021, str. 12).

Dodana vrijednost po faktorskim troškovima predstavlja bruto dohodak iz poslovnih aktivnosti nakon što se prilagodi za operativne subvencije i indirektno poreze. Izračunavanje dodane vrijednosti po faktorskim troškovima obuhvata ostvareni promet, kapitaliziranu proizvodnju, druge operativne prihode (uključujući subvencije), promjene u zalihama dobara i usluga, nabavke dobara i usluga, ostale poreze na proizvode koji su povezani sa prometom, ali nisu odbitni, kao i carine i poreze vezane za proizvodnju. Carine i porezi vezani za proizvodnju su obavezna, nepovratna plaćanja u novcu ili robi koja su propisana od strane vlade u vezi sa proizvodnjom i uvozom dobara i usluga, zapošljavanjem radne snage, vlasništvom ili korišćenjem zemljišta, zgrada ili druge imovine korišćene u procesu proizvodnje, bez obzira na količinu ili vrijednost proizvedenih ili prodatih dobara i usluga (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2021, str. 13).

Troškovi zaposlenika obuhvataju sve oblike nadoknada, u gotovini ili drugim oblicima, koje poslodavac isplaćuje zaposleniku (bilo da su redovni ili privremeni zaposlenici, ili radnici koji rade od kuće) za obavljeni rad tokom određenog perioda. Ovi troškovi takođe uključuju poreze i doprinose za socijalno osiguranje koje poslodavac zadržava, kao i obavezne i dobrovoljne doprinose koje poslodavac plaća. Tu spadaju i dodatne nagrade, trinaeste plate, kao i različite naknade vezane za otpuštanje, smještaj, prijevoz, troškove života, porodične dodatke, provizije, dežurstva, prekovremeni i noćni rad itd. Važno je napomenuti da plaćanja za agencijske radnike nisu obuhvaćena u troškovima zaposlenika (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2021, str. 13).

Nabavke dobara i usluga obuhvataju vrijednost svih dobara i usluga nabavljenih tokom određenog perioda za dalju prodaju ili upotrebu u proizvodnom procesu, isključujući kapitalna dobra koja se evidentiraju kao potrošnja fiksnog kapitala. Ove nabavke mogu obuhvatati sirovine, međufazne proizvode, komponente, sitne alate, pomoćne materijale, energetske proizvode, kao i usluge trećih lica kao što su popravci, održavanje, instalacije i tehničke studije.

Plaćanja za instalaciju kapitalnih dobara se ne računaju u ovu stavku. Ukupne nabavke obuhvataju sva plaćanja za neindustrijske usluge kao što su pravne i računovodstvene usluge, naknade za patente i licence, osiguranje, troškovi sastanaka, doprinosi udruženjima, troškovi komunikacije, transportne usluge, reklame, provizije, zakupnine, bankarski troškovi i druge poslovne usluge. Ove nabavke se vrednuju po nabavnim cijenama, uključujući sve poreze minus subvencije, ali isključujući PDV.

Finansijski rashodi poput kamata i dividendi se ne računaju u ukupne nabavke (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2021, str. 14).

Sljedeća tabela prikazuje raspodjelu osnovnih varijabli prema sektorima u 2019. godini. Analiza je sprovedena za tu godinu zbog značajnog porasta posjeta Bosni i Hercegovini, a prije pojave pandemije.

U analizi 16 različitih djelatnosti, sektor pružanja smještaja i usluživanja hrane (hotelijerstvo i ugostiteljstvo) čini 3,4% od ukupnog broja preduzeća, 19,7% od ukupnog broja preduzetnika, 6,4% od ukupnog broja zaposlenih, 2,2% od ukupnog prometa, 3,3% od vrijednosti proizvodnje, 3,4% od dodate vrijednosti po faktorskim troškovima, 3,3% od troškova zaposlenika, 3,6% od bruto operativnog viška i 1,7% od ukupnih nabavki dobara i usluga (Čaušević, 2023).

Tab.7. Struktura osnovnih varijabli prema područjima djelatnosti za 2019. godinu, u %

Područja djelatnosti KD BiH 2010	Broj preduzeća	Broj preduzetnika	Broj zaposlenih osoba	Promet	Vrijednost proizvodnje	Dodata vrijednost po faktorskim troškovima	Troškovi zaposlenika	Bruto operativni višak	Ukupne nabavke dobara i usluga
Vađenje ruda i kamenja	0,6	0,0	3,1	1,3	2,3	3,4	5,2	1,7	0,7
Prerađivačka industrija	17,0	12,7	29,0	23,5	37,1	24,4	27,7	21,4	22,8
Proizvodnja i snabdijevanje el. energijom, plinom, parom i klimatizacija	0,6	0,0	3,1	4,8	5,6	6,9	6,9	6,8	4,0
Snabdijevanje vodom; uklanjanje otpadnih voda, upravljanje otpadom te djelatnosti sanacije okoliša	1,3	0,1	2,4	1,1	1,7	2,1	3,1	1,2	0,8
Građevinarstvo	7,4	4,6	6,7	5,5	9,2	6,8	5,9	7,6	5,2
Trgovina na veliko i na malo; popravlak motornih vozila i motocikala	34,7	31,0	25,9	48,5	18,8	26,2	22,8	29,3	55,6
Prijevoz i skladištenje	7,4	9,7	6,7	4,2	7,2	7,3	6,8	7,8	3,5
Djelatnosti pružanja smještaja, pripreme i usluživanja hrane (hotelijerstvo i ugostiteljstvo)	3,4	19,7	6,4	2,2	3,3	3,4	3,3	3,6	1,7
Informacije i komunikacije	4,2	0,8	3,8	3,3	5,5	7,5	7,1	7,9	1,9
Poslovanje nekretninama	2,2	0,2	0,6	0,5	0,8	1,1	0,7	1,5	0,3
Stručne, naučne i tehničke djelatnosti	11,0	6,2	4,0	2,4	3,7	4,4	4,3	4,6	1,6
Administrativne i pomoćne uslužne djelatnosti	3,6	1,1	2,6	0,8	1,4	1,8	2,1	1,4	0,5
Obrazovanje	1,7	1,1	0,9	0,2	0,4	0,6	0,8	0,5	0,1
Djelatnosti zdravstvene zaštite i socijalne pomoći	2,8	1,4	1,4	0,5	0,9	1,2	1,4	1,1	0,3
Umjetnost, zabava i rekreacija	0,7	0,5	1,6	0,8	1,3	1,8	1,2	2,5	0,4
Ostale uslužne djelatnosti	1,2	11,0	1,7	0,5	0,7	0,9	0,7	1,2	0,4

Izvor: Agencija za statistiku BiH, 2021.

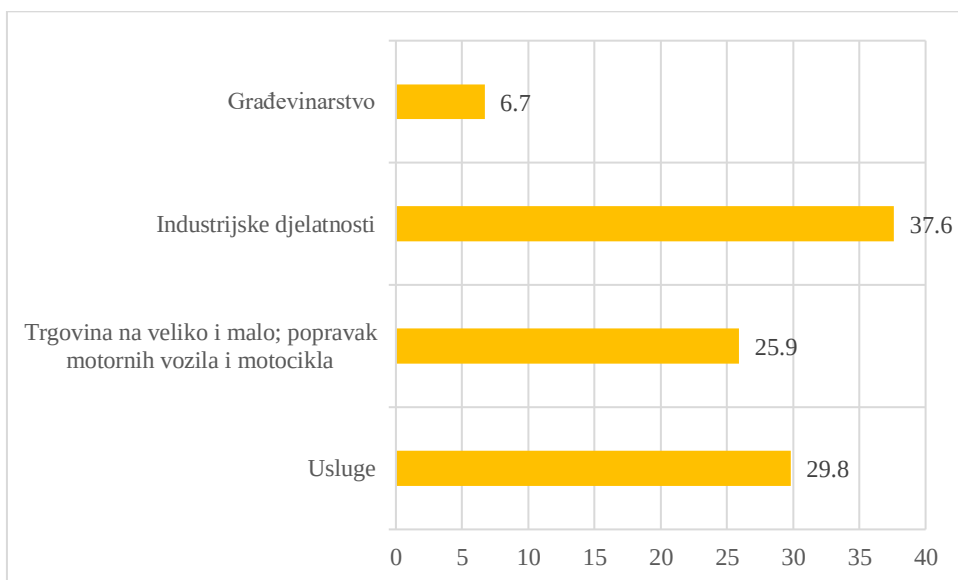
U narednoj tabeli je prikazano učešće odabranih strukturalnih poslovnih varijabli entiteta i Brčko distrikta u Bosni i Hercegovini, u sektoru pružanja smještaja i usluživanja hrane (hotelijerstvo i ugostiteljstvo) u 2019. godini.

Tab. 8. Učešće izabranih strukturno poslovnih varijabli entiteta i Brčko distrikta u Bosni i Hercegovini, po području djelatnosti pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane (hotelijerstvo i ugostiteljstvo), 2019, u %

	Broj preduzeća	Broj preduzetnika	Broj zaposlenih osoba	Promet	Dodana vrijednost po faktorskim troškovima
BiH	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
FBiH	82,8	60,5	64,3	53,4	57,1
RS	16,1	37,5	34,6	45,4	41,7
BD	1,1	2,0	1,1	1,2	1,2

Izvor: prilagodili autori prema podacima Agencije za statistiku BiH, 2021.

Prema prethodnoj tabeli, Federacija Bosne i Hercegovine ima veći udio u svim odabranim strukturnim poslovnim varijablama u poređenju sa drugim entitetom, Republikom Srpskom, kao i Brčko distriktom (Čaušević, 2023). Sljedeći grafikon prikazuje raspodjelu zaposlenih u različitim sektorima u 2019. godini.

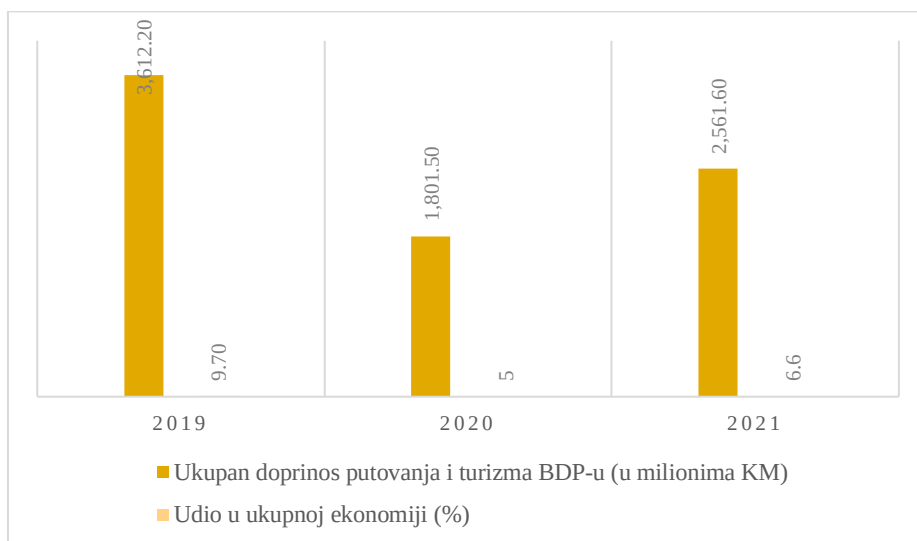
Graf. 11. Struktura broja zaposlenih u ukupno posmatranim djelatnostima

Izvor: prilagodili autori prema podacima Agencije za statistiku BiH, 2021.

Usluge koje obuhvataju pružanje smještaja, pripremu i posluživanje hrane (hotelijerstvo i ugostiteljstvo) čine 29.8% ukupnog broja zaposlenih u svim analiziranim djelatnostima.

U Bosni i Hercegovini, tačni podaci o prihodima od turizma nisu dostupni. Prema Izvještaju Vijeća za putovanja i turizam (WTTC) za 2016. godinu, direktni doprinos putovanja i turizma BDP-u Bosne i Hercegovine iznosio je 711 miliona KM, što predstavlja 2,5% ukupnog BDP-a te godine.

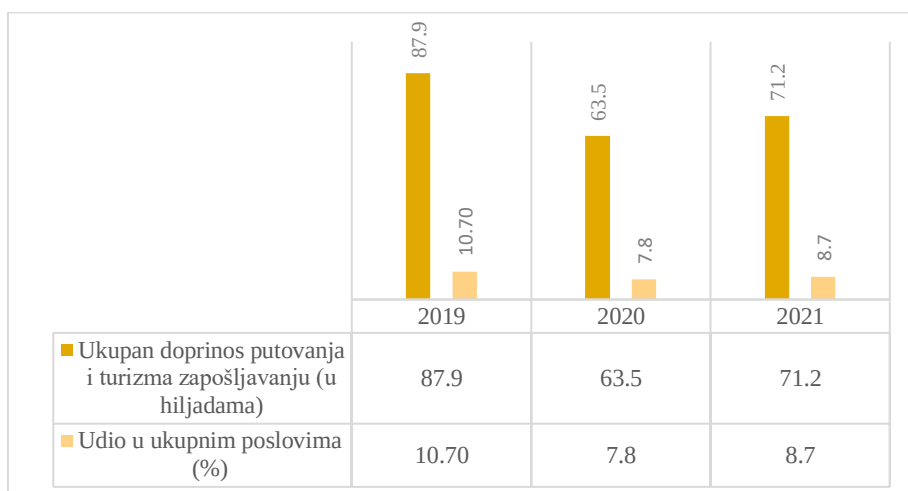
Ukupan doprinos putovanja i turizma, koji uključuje i indirektne i inducirane efekte na ekonomiju, bio je 2.6 milijardi KM ili 9,2% BDP-a u 2016. godini. U istoj godini, putovanja i turizam su direktno podržali 22.000 radnih mjesta, što čini 3,0% ukupne zaposlenosti (Drešković i dr., 2017, str. 132). Na sljedećem grafikonu su prikazani ukupni doprinos putovanja i turizma BDP-u (izražen u milionima KM) i procenat koji taj doprinos čini u cjelokupnoj ekonomiji za godine 2019., 2020. i 2021.

Graf. 12. Ukupan doprinos putovanja i turizma BDP-u

Izvor: prilagodili autori prema podacima World Travel & Tourism Council, 2022.

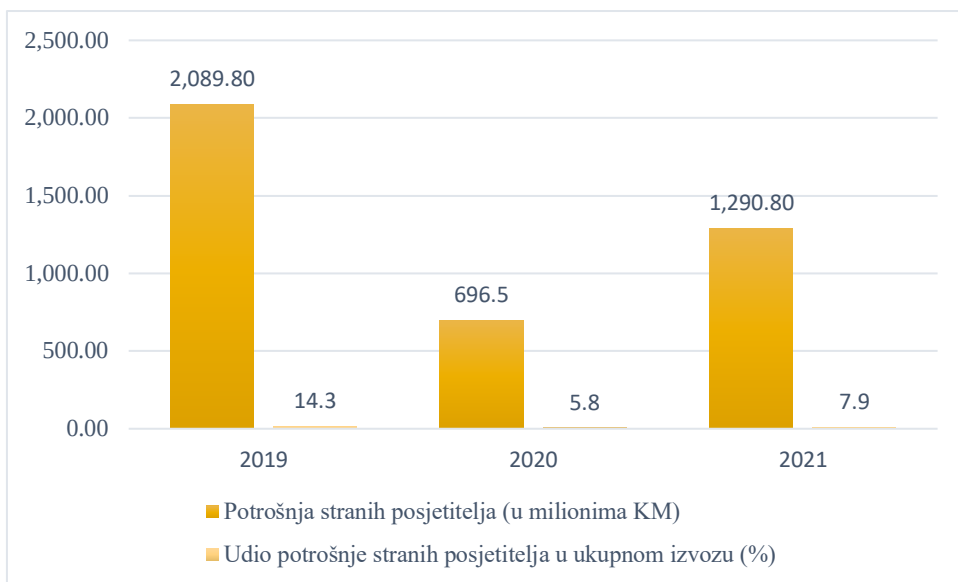
U 2019. godini, putovanja i turizam su doprinijeli oko 3.6 milijardi KM ili 9,7% BDP-a. Smanjenje ukupnog doprinosa turizma BDP-u u 2020. godini je vidljivo zbog pandemije Covid-19. Međutim, u 2021. godini je primijećen rast, pri čemu je ukupan doprinos turizma BDP-u iznosio 6,6% (Čaušević, 2023). Naredni grafikon pokazuje ukupan doprinos putovanja i turizma zapošljavanju (u hiljadama) i udio u ukupnim poslovima (%).

Graf. 13. Ukupni doprinos putovanja i turizma zapošljavanju

Izvor: prilagodili autori prema podacima World Travel & Tourism Council, 2022.

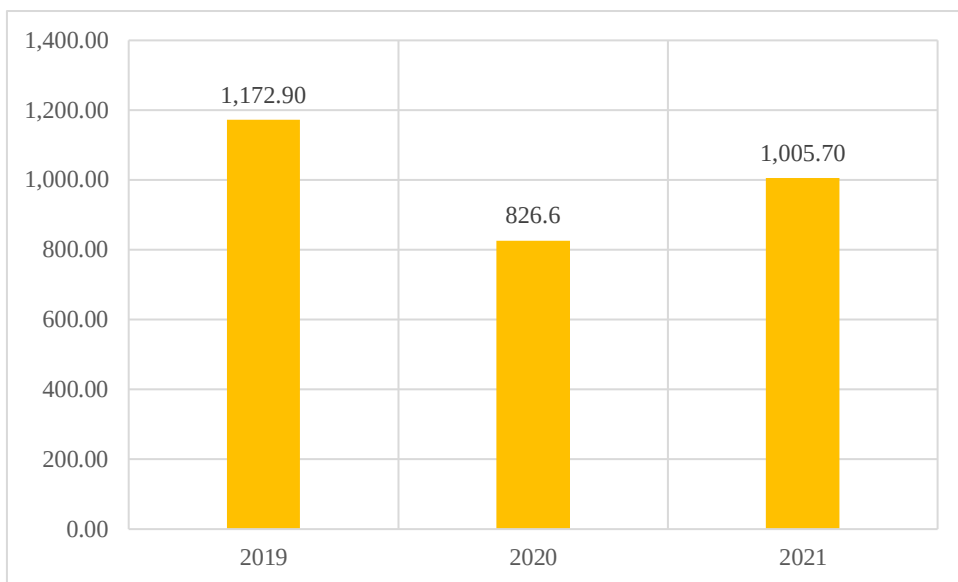
U 2019. godini, turizam i putovanja su omogućili 87.900 radnih mjesta (što je 10,70% ukupne zaposlenosti). U 2020. godini, zbog pandemije Covid-19, došlo je do smanjenja doprinosa turizma i putovanja zapošljavanju. U toj godini, mnogi smještajni objekti su zatvoreni, što je rezultiralo velikim brojem radnika koji su ostali bez posla. U 2021. godini, zabilježen je rast, pri čemu su turizam i putovanja podržali 71.200 radnih mjesta, što čini 8,7% ukupne zaposlenosti (Čaušević, 2023). Sljedeća dva grafikona prikazuju potrošnju turista (stranih i domaćih).

Graf. 14. Potrošnja stranih posjetitelja

(Izvor: prilagodili autori prema podacima World Travel & Tourism Council, 2022)

U 2019. godini, potrošnja stranih posjetitelja je dostigla rekordne visine, pri čemu je njihov udio u ukupnom izvozu iznosio 14,3%. Međutim, potrošnja i udio stranih posjetitelja u izvozu su opali u 2020. godini zbog pandemije Covid-19 i raznih restrikcija. U 2021. godini, primijećen je rast potrošnje stranih posjetitelja u poređenju sa 2020. godinom, pri čemu je njihov udio u ukupnom izvozu bio 7,9% (Čaušević, 2023).

Graf. 15. Potrošnja domaćih posjetitelja

Izvor: prilagodili autori prema podacima World Travel & Tourism Council, 2022.

Kao i u slučaju stranih posjetitelja, potrošnja domaćih posjetitelja je bila najviša u 2019. godini, ali je opala u 2020. godini zbog uticaja pandemije Covid-19. U 2021. godini, primijećen je rast potrošnje domaćih posjetitelja u poređenju sa 2020. godinom (Čaušević, 2023).

5. PLANINSKI TURIZAM

Planine su već stoljećima važan resurs u životu čovjeka; u početku, u kontekstu poljoprivrede i stočarstva, ali i za prevoz i trgovinu robama. Ipak, u današnjoj svjetskoj privredi, mnoge planine su postale marginalna područja gdje se ostvaruje vrlo malo investicionih ulaganja, a prirodni resursi se degradiraju zbog prekomjerne upotrebe. U ovakvim uslovima, turizam je postao primarni izvor prihoda za mnoga planinska područja, pružajući rijetku priliku lokalnim zajednicama da direktno učestvuju u globalnoj privredi (Price i dr., 1999).

Planine predstavljaju odredišta nekih od najranijih oblika turističkih kretanja. U 18. stoljeću, Alpe su predstavljale popularno mjesto za odmor engleske aristokracije. Prva turistička mjesta nastala su u drugoj polovini 19. stoljeća na obalama Mediterana, ali nešto kasnije i u oblasti Alpa (Jović i Popović, 2008). Planinska područja predstavljaju druga najpopularnija turistička odredišta nakon primorskih destinacija (Kruk i dr., 2007), te u kontekstu razvoja turizma i povećanja obima svjetskih turističkih tokova, planinska područja imaju posebno važnu ulogu. Planine, uz obale i gradove privlače najviše turista, a planinski turizam uz primorski je najtipičniji i najmasovniji oblik turističkih kretanja u svijetu.

Definisanje planinskih područja

Prva asocijacija pri pomenu pojma „planina“ je visoko, rijetko naseljeno područje s očuvanom prirodom. Planinski vrhovi su najčešće bez vegetacije i izloženi surovim vremenskim prilikama, padine su strme i oblikovane procesima erozije, a doline su duboke sa strmim stranama.

Na visokim planinama, ispod snježne linije prevladava šuma, doline i površi se koriste za ispašu stoke, a i šumarstvo je također prisutno. Svaki pokušaj da se da tačna i univerzalna definicija planine, rezultirala je nizom nedoumica i pitanja, a ne konkretnim odgovorom. Problem definisanja planina posebno dolazi do izražaja kada geografski definisane cjeline (na osnovu geomorfoloških kriterija) treba primijeniti na administrativne jedinice.

Petrović (1982) planine definiše kao prostrana uzvišenja strmih strana različitog oblika i pravca pružanja koja se odlikuju jako raščlanjenim diseciranim reljefom, te se mogu javljati u obliku vijenaca, masivnih gromada i kupastih svodova. Dinić (1990) definiše planine (zajedno s visoravnima), kao dijelove kopna s nadmorskim visinama iznad 500 metara. U *Oxford English Dictionary*-u, planina je definisana kao „prirodno (više ili manje) naglo izdignut dio Zemljine površine iznad okolnog zemljišta, koji dostiže u odnosu na okruženje, impresivnu ili istaknutu nadmorsku visinu” (Gerrad, 1990).

Whittow-ov *Dictionary of Physical Geography* navodi da neke države uzvišenja iznad 600 m definišu kao planine, dok ona uzvišenja ispod ove visine nazivaju brdima. U Geografskom rječniku (Cvitanović, 2002), na primjer, definicija planinskog područja je vrlo precizna: „Prostrana uzdignuta područja gdje je apsolutna nadmorska visina preko 1000 m; masivna područja neravnog terena, okružena širim nižim područjima (Banda, 2020).”

Kod definisanja planinskih područja u stručnoj geografskoj literaturi, u obzir se uzimaju fizičko-geografske, ali i socio-ekonomske karakteristike. Pod fizičko-geografskim kriterijima navode se nadmorska visina, nagib i ekspozicija terena, zatim klimatske karakteristike, geografska širina i geografski položaj. Zbog različitosti spomenutih fizičko-geografskih uslova, teško je razviti standardiziranu definiciju planine. Ključni socio-ekonomski faktori za izdvajanje planinskih područja su relativno mala gustina naseljenosti i izoliranost od većih urbanih centara. Saobraćaj je ograničen terenom; tuneli i ceste su građeni preko planinskih prijevoja, a doline su premoštene vijaduktima.

Prve definicije planinskih područja na državnom nivou potiču iz druge polovine 20.stoljeća (Price i dr., 2004), a kao rezultat različitih geografskih uslova, kriteriji za definisanje planinskih područja variraju od zemlje do zemlje.

Definicija „planinskog okoliša“ UN-ovog programa zaštite okoliša uključuje sljedeće (Blyth i dr., 2002):

- Visina od najmanje 2500 m;
- Visina od najmanje 1500 m, s nagibom većim od 2 °;
- Visina od najmanje 1000 m, s nagibom većim od 5 °;
- Visina od najmanje 300 m s visinskom razlikom od 300 m unutar 7 km.

Koristeći ove definicije, planine obuhvataju 33 % Evroazije, 19 % Južne Amerike, 24 % Sjeverne Amerike i 14 % Afrike. U cjelini, 24 % Zemlje je planinsko (Payne i dr., 2002). Definicija ili kriterij za izdvajanje planinskih područja nije jedinstvena u našoj državi. Prijedlog Prostornog plana Federacije Bosne i Hercegovine 2008-2028. godine definiše u svrhu kategorizacije poljoprivrednog zemljišta četiri rejon: nizijski, brdski (do 1000 m), planinski (iznad 1000 m) i krški rejon. Ova rejonizacija je izvršena na osnovu geografske pripadnosti, geoloških odlika, te morfometrijskih karakteristika, međutim pobliže ne definiše planinsko područje (Banda, 2020).

U geografskoj literaturi u Bosni i Hercegovini, prema općeusvojenoj podjeli, nizijom se smatraju područja do 200 m, pobrđa od 200 do 500 m, niske planine od 500 do 1000 m, srednje od 1000 do 2000 m i visoke iznad 2000 m nadmorske visine (tab. 9). S aspekta morfometrije, reljef Bosne i Hercegovine najvećim dijelom pripada srednje gorskom reljefu, a više od 60% cijele države ima nadmorsku visinu preko 500 m (Drešković i Mirić 2017).

Maglić (2386 m) je najviši planinski vrh u BiH, a još preko 30 vrhova ima nadmorsku visinu veću od 1700 m. U SR Bosni i Hercegovini, srednjeplaninski reljef do 2000 m prepoznat je kao najpogodniji za razvoj rekreacije i turizma. Sjeverne, sjeverozapadne i sjeveroistočne padine na planinama nadmorskih visina iznad 1000 m, kao i jugozapadne i jugoistočne padine nadmorskih visina iznad 1400 odnosno 1500 m s brojem dana s potrebnom debljinom snježnog pokrivača smatrane su najpogodnijim za razvoj zimskih sportova (Taubman, 1978; Banda, 2020).

Tab. 9. Udjeli pojedinih hipsometrijskih nivoa u ukupnoj površini Bosne i Hercegovine

Hipsometrijski nivoi (u m)	Reljefne cjeline	Površina u km ²	Relativni udio u ukupnoj površini (%)
0-200	Nizija	6.935,39	13,53
200-500	Pobrđa	13.407,80	26,16
500-1000	Niske planine	18.268,70	35,64
1000-1500	Srednje planine	11.089,30	21,64
1500-2000		1.535,05	2,99
>2000 m	Visoke planine	19,70	0,04

Izvor: Drešković i Mirić, 2017.

Definisanje planinskog turizma

Planinski turizam u najširem smislu se može definisati kao bilo koji vid turističkih aktivnosti koje se odvijaju u planinskom prostoru. Prilikom definisanja samog termina planinski turizam, veoma je bitno razgraničiti značenje pojmova planinski turizam, i planinarenje.

Prema Rječniku turizma (2001), planinski turizam se može definisati kao „vrsta turizma u kojem se odredišta turista nalaze u planinskim područjima. Planinska područja svojim osobitostima i klimatskim uslovima odredila su ne samo načine putovanja, sadržaje i aktivnosti u planinskom okruženju, nego i vrste objekata turističke ponude, kao što su planinske kuće i domovi, planinski hoteli i sl. Zimski sportovi zimi, šetnje i planinarenje ljeti temeljni su motivi u dva osnovna sezonska razdoblja planinskog turizma.

Sve popularnije postaju i šetnje, pa se za ovu kategoriju posjetitelja u šumskim i planinskim predjelima izgrađuju posebne šetnice, najčešće kao staze ili markirani (obilježeni) putovi. Uz mnoge od njih na određenim udaljenostima nalaze se manji ugostiteljski objekti, okrepne stanice ili jednostavno odmorišta s klupama i eventualno stolovima“. Planinarenjem se smatra užim pojmom koji uključuje pješčenje u svrhu rekreacije i zabave, višednevne pješačke ture, penjanje i sportsko penjenje, pustolovne utrke itd..

Planinarenje se veže za savladavanje uspona različite težine, te se u literaturi susreću različite podjele: planinarenje po niskom i srednje visokom gorju, te visokogorsko planinarenje koje se često naziva alpinizam (Vrdoljak-Šalamon, 2006). UN Tourism također navodi da je za razliku od planinarenja, planinski turizam masovniji vid kretanja (Banda, 2020).

Planinski turizam predstavlja istraživačko polje u turizmu koje se analizira s aspekta prirodne i društvene atrakcijske osnove (Snowdon i dr., 2000; Kruk i dr., 2007), stavova i percepcije turista, rizika koje sa sobom donosi i njegove održivosti (Kostopoulou i Kyritsis, 2003; Perchlaner, 2005; Banda, 2020).

Autori se slažu da planinski turizam pruža prilike i izazove u smislu zapošljavanja, dohotka, očuvanja prirodne baštine, ali i prijetnje kao što su prije svega pritisci na okoliš (Godde i dr., 2000; Kruk i dr., 2007; Geneletti i Dawa, 2009; Banda, 2020). U mnogim zemljama u razvoju, turizam je dobro prihvaćen od strane lokalne zajednice jer unapređuje privredni razvoj, pruža mogućnost zapošljavanja i ostvarivanja inostranih prihoda.

Na razvoj planinskog turizma utiču brojni fizičko-geografski faktori, među kojima se mogu izdvojiti: morfološke i morfometrijske karakteristike, klima i vegetacijski pokrivač. Planinski turizam karakteriše i sezonski karakter, pa on može biti zimski i ljetni. S obzirom da je riječ o dvije kvalitativno sasvim različite sezone, opravdan je navod da se u tome ogleda specifičnost planinskog turizma (Čomić i dr., 2008).

Posmatrajući njegovu sezonalnost s geografskog aspekta, može se zaključiti da klimatski faktori presudni kada je u pitanju ova vrsta turizma. Za postojanje zimskog turizma neophodan je dovoljan i dugotrajan snježni pokrivač, dok je za ljetni potreban veći broj sunčanih sati i naravno, čist zrak. Tako, i zimski i ljetni turizam na planinama, u suptropskim i umjerenim geografskim širinama bivaju određeni povoljnim klimatom u odnosu na gradska naselja koja predstavljaju turističke disperzive (Jovičić, 1989; Banda, 2020).

Razvoj planinskog turizma u Bosni i Hercegovini

Boravak u planinama i aktivnosti povezane s planinama u Bosni i Hercegovini imaju dugu i bogatu historiju i tradiciju, koja seže do prvobitnih stanovnika. Oni su koristili resurse planina za svakodnevni život, dok su svoja vjerovanja i različite obrede vezivali za prirodu. Dolaskom Austro-Ugarske započinje razvoj prvih rekreacijsko-turističkih aktivnosti, obilježen izgradnjom planinskih odmarališta i uređenjem staza.

Planinari-rekreativci su zbog dostupnosti pohodili planinske masive u blizini Sarajeva i Travnika, te se planinska područja Bjelašnice i Igmana, Jahorine i Trebevića, te Vlašića prvi „aktiviraju“ za potrebe rekreacije i turizma, a prva rekreativna upotreba skija zabilježena je 1911. godine na Igmanu od strane članova Turističkog kluba Somogji. Skijanje polako zauzima svoje mjesto u rekreacijskim kretanjima tek poslije Prvog svjetskog rata (Banda, 2020).

U ovom periodu, Bjelašnicu i Igman, te Jahorinu i Trebević su najviše pohodili planinari-rekreativci, te ne možemo govoriti o turističkim kretanjima u pravom smislu. Također, Jahorina je zbog raznovrsne divljači bila zanimljiva austrougarskoj buržoaziji, te se gradi lovačka kuća pod nazivom Vukelina voda, koja predstavlja i prvi objekat sagrađen u analiziranim planinskim prostorima za potrebe smještaja stranaca. Krajem 1941. godine, uslijed prvih ratnih dejstava, na Jahorini su izgorjeli svi planinarski objekti, a mnoge bh. planine, poput Vlašića i Igmana su bile poprište narodnooslobodilačkih borbi (Banda, 2020).

Nakon Drugog svjetskog rata počinje ponovna izgradnja planinarskih kuća i markiranje staza. Na Trebeviću, odnosno u zoni Brusa, grade se ugostiteljski objekti i uspostavljaju telefonske veze sa Sarajevom, dok se na Bjelašnici i Igmanu počinje razvijati rekreativno skijanje, kao i prva takmičenja za lokalno stanovništvo.

Prvo „Šavničko prvenstvo“ održano je u februaru 1954. godine, a na njemu su učestvovali takmičari iz bjelašničkih sela, dok je na Igmanu 1958. godine održano prvo takmičenje u skijaškom trčanju za poslije već tradicionalni Igmanski marš. Igman je tad „otkriven“ za skijanje. Jahorina poprima odlike pravog zimskog centra, čemu doprinosi razvoj vertikalnog transporta i smještajnih kapaciteta uz početak neplanske gradnje vikend objekata (Banda, 2020).

Prva žičara na Jahorini je sagrađena 1952. godine, a sljedeća 1965. godine. Mihić (1987) navodi da su smještajni kapaciteti popunjeniji tokom ljetne sezone, te da se organizuju izleti po Goloj Jahorini na vrhove Ogorjelicu, Košutu, Trijesku itd. Za potrebe turističkog naselja na Jahorini izgrađen je i vodovod s Prače, te je osigurana ljekarska služba, kao i upotreba telegrafa i telefona. Već 1971. godine na Jahorinu je stigla prva mašina za čišćenje snijega, te je redovna bila autobuska linija na relaciji Sarajevo-Jahorina (svaki sat vikendom, odnosno svaka tri sata radnim danom) (Banda, 2020).

Dobijanje organizacije XIV Zimskih olimpijskih igara veže se za mnogo veće investicije u cjelokupan turistički razvoj Bosne i Hercegovine, što je rezultiralo i razvojem zimskog planinskog turizma, te stvaranju infrastrukturne baze i za kasniji razvoj turizma. Za potrebe ove velike sportske manifestacije u području Babinog dola uređena su olimpijska borilišta, odnosno skijaške staze koje se i danas koriste. Također, unaprijeđena je saobraćajna infrastruktura, te izgrađeni smještajni kapaciteti, što je predstavljalo osnovu za razvoj zimskog planinskog turizma.

Na Velikom polju, za Olimpijadu uređeni su staze i objekti za nordijske discipline i biatlon, a na Malom polju 70 i 90 metarska skakaonica, te dvije skakaonice od 15 i 30 metara. Osim navedenog, na Malom polju su uređeni tereni za rekreativno skijanje, te u dvosjedna žičara. Na Bjelašnici su uređene staze za alpske discipline i rekreativno skijanje, te izgrađene dvosjedna i trosjedna žičara, te četiri ski-lifta. Pored planinarskih domova i kuća, te hotela Mrazište na Igmanu koji su od ranije postojali, izgrađeni su i dodatni smještajni kapaciteti.

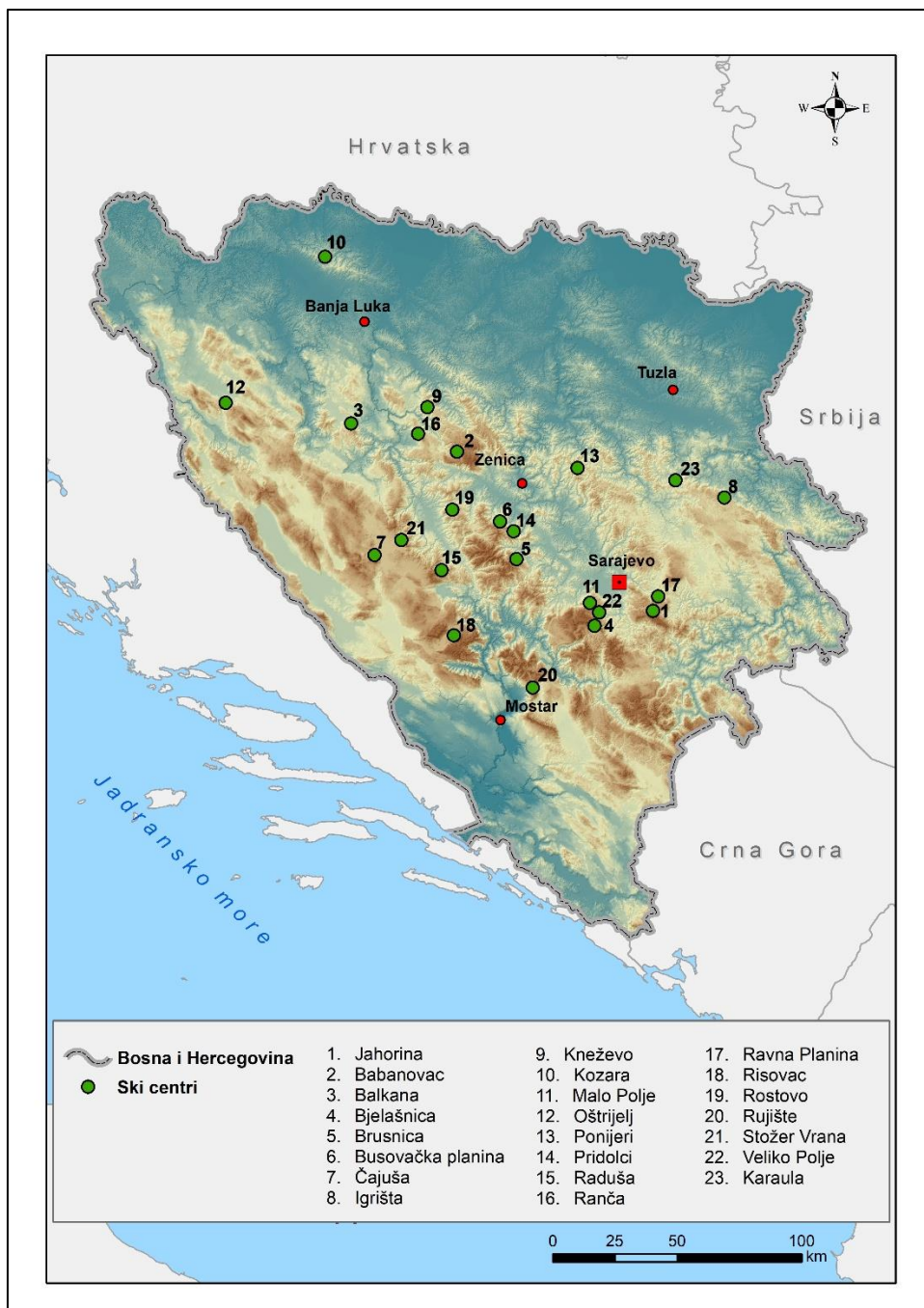
Bob staza na Trebeviću je otvorena 19. januara 1983. godine, a iste godine održana su i predolimpijska takmičenja evropskog prvenstva u bobu (Čehajić, 1987). Za potrebe Olimpijade gradi se infrastruktura i na Vlašiću i Kupresu, koji su služili kao rezervni olimpijski centri (Banda, 2020).

Nakon Zimskih olimpijskih igara, izgradnjom ugostiteljskih i sportsko-turističkih objekata Bjelašnica i Igman se ubrajaju u grupu planina sa razvijenom zimskom turističkom ponudom, uz dotadašnju izletničko-rekreativnu funkciju.

U ovom periodu karakterističan je razvoj turističke ponude u ljetnom periodu, te obogaćivanje zimske turističke ponude. Skijaške staze za spust, slalom i veleslalom na Jahorini su homologovane, a jedna ski-staza je osvijetljena za noćno skijanje, što je predstavljalo svojevrsnu atrakciju u ovom periodu. Hotel Jahorina je bio prvi smještajni objekat koji je svojim gostima nudio preko 30 različitih ruta (posjeta vrelu Prače, vrhu Jahorine, Bobanovim rupama itd.), propagirajući tako „odmor uz rekreaciju“ (Banda, 2020).

Za vrijeme rata 1992-1995., planinska područja u Bosni i Hercegovini, su pretrpjela razaranja u određenoj mjeri, te su bila kontaminirana minama. Selektivna turistička ponuda je u ovoj fazi praktično nepostojeća, te se radi na poslijeratnoj obnovi zimskog skijaškog turizma. Izletnika je također manje zbog problema s minama, naročito na Trebeviću i Igmanu, dotada poznatim izletničkim destinacijama (Banda, 2020).

U recentnom turističkom razvoju planinskog prostora Bosne i Hercegovine za razliku od predolimpijskog perioda, dominira zimska turistička ponuda, te su među turistima najpopularnije aktivnosti na snijegu, kao što su različiti vidovi skijanja (alpsko, nordijsko, turno itd.), sankanje i snowboarding. Najviše se ulaže u skijašku infrastrukturu, a među najpopularnije skijaške centre se ubrajaju Jahorina, Bjelašnica i Vlašić. Posljednjih godina otvoren je i značajan broj manjih skijališta u privatnom vlasništvu (karta 3).

Karta 3. Ski centri u Bosni i Hercegovini

Izvor: GIS Centar Odsjeka za geografiju Univerziteta u Sarajevu - Prirodno-matematičkog fakulteta, kartografska obrada A. Sivac

Novootvoreni manji zimski centri su lokalnog značaja, odnosno namijenjeni domicilnom stanovništvu. Ljetni turizam u planinskim prostorima podrazumijeva razvoj outdoor aktivnosti i različitih vidova avanturističkog turizma. Naročito su popularni pješačenje i boravak u prirodi, brdski biciklizam, canyoning itd.

Pored prirodnih pogodnosti planinskog prostora, u svrhu razvoja turizma i kreiranja jedinstvenog turističkog proizvoda, važno je istaknuti i vrijedan antropogeni segment turističke atrakcijske osnove, odnosno specifičnu graditeljsku i kulturnu baštinu, manifestacije, te kulturu života i rada (tradicionalna nošnja, gastronomija, priče, legende i običaji lokalne zajednice), koji se nažalost vrlo malo koristi u svrhu promocije i razvoja turizma (Banda, 2020).

Planinsko područje Bjelašnice i Igmana predstavlja izuzetno značajnu destinaciju za razvoj turizma, s naglaskom na zimski planinski turizam u zoni Babinog dola, te Velikog (sl. 7.) i Malog polja na Igmanu. Pored navedenog, razvijaju se izletnički, ruralni, te različiti oblici sportsko-rekreativnog turizma.

Sl. 7. Veliko polje, Igman

Foto: A. Banda, 2025.

Osim prirodnih atrakcija, područje se ističe i bogatom kulturom života i rada lokalnog stanovništva, kao i kulturno-historijskim naslijeđem. Međutim, ovi aspekti nisu dovoljno valorizirani niti integrirani u turističku ponudu, što predstavlja značajan neiskorišteni potencijal (Banda i Opačić, 2017).

Planinska područja karakteriše bogata kulturna baština, koja potiče iz različitih historijskih perioda. U turističkoj ponudi u prvom redu bi trebalo isticati nekropole stećaka, među kojima su posebno četiri nekropole stećaka uvrštene u UNESCO-vu Listu svjetske baštine:

- nekropole sa stećcima, starim nišanima na lokalitetu Dolovi, selo Umoljani, Općina Trnovo, FBiH (sl.8.)
- nekropola sa stećcima Grčka glavica i ostaci crkve u selu Biskup, Općina Konjic, FBiH;
- nekropola sa stećcima Dugo polje na Blidinju, Općina Jablanica, FBiH;
- nekropola sa stećcima Maculje, Općina Novi Travnik, FBiH.

Sl. 8. Nekropola Dolovi, Umoljani

Foto: A. Banda, 2020.

Područje planine Igman je bilo poprište borbi Narodnooslobodilačkog rata, o čemu svjedoče i sljedeća spomen obilježja, među kojima je najpoznatiji spomenik na Velikom polju. Poseban dio kulturno-historijskog naslijeđa predstavlja Igmanska ratna džamija, izgrađena u periodu rata 1992-1995. godine, na osnovu nacrtu Osmana Smječanina.

Nastala je jer su pripadnici Armije RBiH tokom rata trebali mjesto za obavljanje svojih vjerskih dužnosti. Smještena je na raskrsnici puteva Kabalovo-Hrasnički stan i administrativno pripada Općini Ilidža. Ratne okolnosti nametnule su konstrukciju objekta od drveta u dimenzijama 10x12 metara. Džamija je građena tokom zime, te otvorena u februaru 1994. godine. Popularno je odredište među planinarima i turistima koji dolaze na prostore Igmana i Bjelašnice, a odlukom Vlade Kantona Sarajevo iz 2011. godine, data je na upravljanje i zaštitu Fondu memorijala.

Poseban segment kulturnog naslijeđa predstavljaju dijelovi infrastrukture izgrađene za potrebe XIV Zimskih olimpijskih igara. Kompleks na Malom polju na Igmanu čini velika skakaonica sa kritičnom tačkom od 112 m (K-112) i mala skakaonica sa kritičnom tačkom od 90 m (K-90). Uz ove objekte su sagrađeni i doskočište, žičara, toranj za suce te ostali prateći objekti. Njihova izgradnja, koja je trajala više od dvije godine dovršena je krajem 1982. godine. Glavni projektant ovog kompleksa bio je slovenski arhitekt Janez Gorišek (Banda, 2020). Uslijed oštećenja koje su pretrpile tokom rata 1992-1995. godine skakaonice više nisu u upotrebi. Administrativno pripadaju Općini Hadžići.

Bob-staza na Trebeviću sagrađena za potrebe XIV Zimskih olimpijskih igara bila je prvi objekat ove vrste u SFRJ. Stazu u dužini od 1578 m, od čega je 1266 m korišteno za takmičenja, konstruisao je Gorazd Bučar zajedno sa konsultantskom firmom *Dayle*. Start staze se nalazio na visini od oko 1108 m, a cilj na 983 m (Nadilo, 2013). Poslije Olimpijskih igara, ovdje su održavana takmičenja Svjetskog kupa, a staza se poslije naknadne adaptacije mogla koristiti i za rekreativno sankanje (Banda, 2020).

Pored objekata kulturnog naslijeđa, važno je istaknuti i nematerijalnu kulturnu baštinu. U planinskom prostoru Bjelašnice postoji više popularnih legendi, a svakako je najpopularnija ona o porijeklu naziva sela Umoljani i Studenog potoka.

Iz tradicije naroda planinskih sela proizašli su brojni autohtoni proizvodi, koji predstavljaju i privredni potencijal koji može donijeti ekonomsku dobit stanovništvu. Posebno značajni su proizvodi od vune koji nastaju kao dio kućne radinosti ženskih članova domaćinstava za potrebe njihovog domaćinstva, ali i turističkog tržišta.

Planinski turizam danas, pored već navedenih faktora uključuje i mnoge druge, kao što su smještajni kapaciteti uz ugostiteljske usluge, cestovna infrastruktura, uređene i dobro označene planinarske staze, turistički informativni materijal, dostupne informacije na internetu, mogućnost iznajmljivanja sportske opreme, koji zajedno s prirodnom atrakcijskom osnovom učestvuju u izgradnji kvalitetne turističke ponude. Planinski turizam je više povezan s područjem u koje se putuje, pa se zbog toga javljaju djelimična preklapanja između ovog vida turizma i sportsko-rekreativnog, ruralnog, zdravstvenog, ekoturizma, te avanturističkog turizma.

Turizam u planinskom području generira značajnu ekonomsku dobit za lokalnu zajednicu, ali i predstavlja potencijalnu prijetnju za osjetljive planinske ekosisteme.

Ubrzani razvoj planinskog turizma donio je niz promjena i izazova koje se ogledaju u promjeni kulturnih vrijednosti, degradaciji okoliša, pojavi konflikata u prostoru, te nedostatku socijalne kohezije. Unatoč značajnim planinskim resursima turizam na bosanskohercegovačkim planinama, zbog neadekvatne ili nepostojeće infrastrukture i turističkih objekata planinski potencijali Bosne i Hercegovine nisu dovoljno iskorišteni (Mirić i dr., 2016; Kadušić i dr, 2018).

6. TURIZAM ZASNOVAN NA VODNIM RESURSIMA

Voda je jedinstven i nezamjenjiv prirodni resurs ograničenih količina i neravnomjerne prostorne i vremenske raspodjele. Sa geografskog aspekta, voda je osnovni turistički resurs u okviru prirodnih atrakcija, a u brojnim destinacijama i najvažniji element ponude.

Turizam zasnovan na vodnim resursima danas privlači pažnju kao jedan od najbrže rastućih vidova turizma, a procenat njegovog učešća u ukupnom turističkom prometu u određenim dijelovima svijeta, kao što su Australija, Evropa, Japan i Sjedinjene Američke Države, veoma je visok (Smith i Stewart, 2007). Razvoj i održivost turističkih aktivnosti na vodi imaju kontinuiranu socio-kulturnu, ekonomsku, ekološku, ali i političku pozadinu. Kontinuirani dijalog i angažman svih zainteresiranih strana u planiranju, donošenju odluka i obrazovanju presudni su za budućnost ove vrste turizma (Jennings, 2007).

Ovaj vid turizma trenutno predstavlja stratešku opciju koja omogućava postizanje pozitivnih ekonomskih rezultata dizajniranjem turističkih proizvoda na osnovu vodnih resursa određenog područja. U tom smislu, destinacije imaju dobru priliku da budu sastavni dio turističkih kretanja, posebno one teritorije za koje je karakterističan veliki broj vodnih sistema (Fernández Torres, Rodríguez Rangel i Sánchez Rivero, 2020).

Vode u turizmu imaju uglavnom rekreativna i estetska svojstva atraktivnosti, a najčešće djeluju komplementarno sa klimatskim karakteristikama područja. Turizam koji se zasniva na vodnim resursima obuhvata specifične oblike turizma (*eng. special interest tourism*¹), kao što su avanturistički, sportski, ribolovni, nautički i zdravstveni turizam.

¹ Često se za taj pojam koristi termin selektivni oblici turizma, koji se u recentnoj svjetskoj literaturi uglavnom napušta. Prema Čavlek i dr. (2011), specifični oblici turizma definišu se kao posebna skupina turističkih kretanja koja su uvjetovana određenim, dominantnim turističkim motivom koji turističkog potrošača pokreće na putovanje u destinaciju čija je turistička ponuda sadržajima prilagođena ostvarenju doživljaja vezanih uz dominantan interes tog potrošača.

Avanturistički turizam na vodnim resursima sve više dobija na značaju na globalnom nivou u 21. stoljeću. Povećanoj popularnosti ovog vida turizma doprinose sljedeći faktori: veća zainteresiranost za rizične avanture umjesto tura sa manje aktivnosti, porast BDP-a, prihoda i potrošačke moći, koji su podstakli rast turizma u cijelom svijetu, razvoj tehnologije i opreme za vodene sportove, kvalifikovano osoblje za pomoć i usmjeravanje turista, te generalno novi standardi u pogledu kontrole i održavanja opreme, smanjenja rizika, spašavanja, obuke i sl.

Sportovi kao što su *veslanje, splavarenje rijekama, rafting, kanuing i kajak na vodama*, uobičajene su aktivnosti rekreativaca i turista. Ubrajaju se u kategoriju veslačkih sportova koja obuhvata sve aktivnosti koje se odvijaju u malim čamcima na pogon vesla. Iako su svi sportovi na vesla popularne rekreativne aktivnosti, komercijalno su najznačajniji rafting i kajakarenje.

Ronjenje u vodi pruža mogućnost obilaska staništa i upoznavanja diverziteta morskih, jezerskih i riječnih organizama. Ronilačka industrija je sve više u porastu, a uključuje operatere koji nude usluge turistima i domicilnom stanovništvu, zatim proizvođače ronilačke opreme, distributere, ronilačke čartere, trgovine i nastavne centre. Profesionalno udruženje instruktora ronjenja procjenjuje da danas u svijetu postoji oko 6 miliona aktivnih ronilaca.

Sportski ribolov ima dugu i bogatu historiju u razvoju turizma, a godišnja stopa rasta u ovoj oblasti je značajna. Ribolovce prije svega privlače slatkovodne rijeke, potoci i jezera, dok se morski ribolov odvija na morima i ušćima rijeka.

Nautički turizam je naziv za poseban oblik turizma u kojem dominiraju plovidba i boravak turista u vlastitom ili tuđem plovilu, te različite nautičke aktivnosti u turističke svrhe i radi razonode, rekreacije, sporta i drugih potreba.

Ova vrsta turizma uključuje pristajanje plovilima u lukama i marinama i obuhvata svu infrastrukturu potrebnu za njihov prihvata. Osnovne vrste djelatnosti nautičkog turizma su luke nautičkog turizma, charter i cruising (krstarenje). Luke nautičkog turizma dijele se na: sidrišta, privezišta, suhe marine i marine. S obzirom na veličinu plovila, nautički turizam se može podijeliti na: brodski, jahting i moto - nautički (Vojnović, 2017).

Zdravstveni turizam je, kao specifični oblik turizma u sve većoj ekspanziji, našao svoje mjesto u širokoj lepezi od rekreativnih vidova wellness turizma do bolničkog turizma u organizaciji zdravstvenih ustanova. U svijetu je zastupljen stalni rast trenda potražnje za specijaliziranim zdravstveno rekreacijskim centrima koji nude kombinaciju liječenja, rehabilitacije i rekreacije.

Sve bogatijom ponudom banja i lječilišta (sa termalnom, termomineralnom i ljekovitom vodom) te određenih zdravstveno-rekreativnih sadržaja kao nadopune klasičnoj turističkoj ponudi, zdravstveni turizam postaje sve značajniji element cjelokupnog turizma.

Antistresni programi, masaže, kupke, kozmetički tretmani, aroma terapije, medicinsko-rekreativni tretmani u zatvorenim i otvorenim bazenima, fitness programi, liječenja i prevencije sportskih povreda, te brojne medicinske terapije u okviru fizikalne medicine, reumatologije i rehabilitacije, alergologije, pulmologije i dermatologije, sve su popularniji dio kompleksne turističke ponude u sklopu klasičnih turističkih ili lječilišnih terapijskih sadržaja.

Hidrografski resursi u funkciji razvoja turizma

U smislu turističke vrijednosti, među hidrografskim objektima u Bosni i Hercegovini najveći značaj imaju more, jezera, rijeke, termomineralni izvori i močvare. Mogu se svrstati u kompleksne, samostalne i komplementarne turističke vrijednosti, a često daju osnovnu fizionomiju prostoru i definišu turističke funkcije određenog područja.

Sa aspekta turističke atraktivnosti, more i priobalje su najprivlačniji prostori odmora, zabave, rekreacije i zadovoljavanja kulturnih potreba čovjeka, prije svega zbog mogućnosti kupanja, te bavljenja različitim sportovima i rekreacijskim aktivnostima.

Navedene aktivnosti na moru djeluju stimulativno na pojedine funkcije u organizmu, odražavaju se povoljno na tjelesnu kondiciju i ukupno zdravstveno stanje čovjeka, kao i njegove psihičke funkcije (Bilen i Bučar, 2001). Za turističku valorizaciju mora, najveći značaj među hidrogeografskim karakteristikama imaju temperatura, dinamika, salinitet i čistoća vode.

Kupanje je najrašireniji vid turističke rekreacije, a kupališna turistička sezona je moguća tokom onih mjeseci u godini, kada je prosječna temperatura vode iznad 20°C, dok pojedini autori smatraju da je za kupanje dovoljna i prosječna temperatura vode iznad 15°C (Hall i Higham, 2005), odnosno iznad 18°C (Bilen i Bučar, 2001; Čavlek i dr. 2011). Turističkoj atraktivnosti doprinose i obale koje se blago spuštaju u more, ali moraju biti dovoljno duboke kako bi kupaći mogli ostvarivati različite aktivnosti u priobalnom pojasu.

Naprikladnije plaže su pješčane, šljunkovite i kamenite, sa šumom odnosno hladom u njihovoj neposrednoj blizini. Plaže ne bi trebalo da su previše udaljene od smještaja za turiste, a moraju biti čiste i prostrane.

Prirodna i vještačka jezera, kao hidrografski objekti, daju posebno obilježje nekom prostoru svojim brojem i veličinom, a ima ih na različitim nadmorskim visinama. Imaju naglašena rekreativna svojstva privlačnosti i kao takva predstavljaju osnovu za razvoj kupališnog, nautičkog, ribolovnog, stacionarnog, sportskog, ali i kulturno-manifestacionog i izletničkog turizma.

Jezera mogu biti turistički valorizirana na različite načine, što proizilazi prije svega iz stepena njihove opće limnološke proučenosti i prepoznatljivosti na domaćem i međunarodnom turističkom tržištu. Turistička proučavanja jezera obuhvataju vodenu masu, obalu i priobalje kao jedinstvenu cjelinu sa međusobnim prožimanjem. Od posebnog značaja za razvoj turizma na jezerima su njihova estetska svojstva (npr. boja, oblik i izgled), koja su čest motiv opredjeljenja turista.

Prema Stanković (2000), rijeke predstavljaju hidrografske objekte naglašene rekreativne turističke vrijednosti, a odlikuju se estetskim, znamenitim i kuriozitetnim osobinama turističke privlačnosti. Rijeke omogućavaju razvoj kupališnog, ribolovnog, sportskog, kulturno-manifestacionog i ekskurzijskog turizma.

Kupanje u rijekama je najrašireniji vid rekreacije domicilnog stanovništva i turista. Najčešće se manje rijeke (kraćeg toka i manjeg proticaja) ubrajaju u komplementarne turističke vrijednosti, koje se valoriziraju zajedno sa drugim turističkim potencijalima. Ravničarske rijeke, malih brzina vode, većih proticaja, širih korita i dolina, pogodne su za plovidbu, kupališni turizam i sportske manifestacije, dok planinski tokovi pogoduju sportskom ribolovu i sportovima na brzim vodama. Stepenu privlačnosti rijeka doprinose hidrološki i geomorfološki objekti na tokovima.

Važno mjesto u turističkoj valorizaciji imaju vodopadi, slapovi, brzaci, ponori, izvori, vrela, sedra, meandri, vještačka jezera, klisure i kanjonaste doline (Korjenić i dr., 2018). Kao biološki pokazatelj kvaliteta vode, između ostalih, primjenjuje se veoma često i stepen saprobnosti. Za potrebe turizma najbolje su rijeke I i II klase, odnosno rijeke čija je voda oligosaprobnost (bakteriološki čista) i beta-mezosaprobnost, odnosno bakteriološki čista i slabije bakteriološki zagađena (Tedeschi, 1997).

Izvori mineralne, termomineralne i ljekovite vode se različito uvažavaju i koriste za banjsko liječenje, rekreaciju i rehabilitaciju. Turistička vrijednost ovih izvora je različita, što proizilazi iz tradicije, stepena proučenosti, načina kaptiranja izvora, izdašnosti i hemijskog sastava vode, opremljenosti medicinskih i turističko-ugostiteljskih objekata i sl. Mogu predstavljati osnovu za razvoj klasičnog banjskog zdravstveno-lječilišnog turizma i rehabilitacije, ali i za preventivu i rekreaciju zdravih ljudi. U nekim banjama se odvijaju i druge vrste turizma – izletnički, tranzitni, kongresni, sportski, kulturno-manifestacioni itd.

Močvare su prirodne nakupine najčešće slatke vode na površini kopna ili njeno učešće u površinskom sloju, kojeg čini vlažnim tokom godine (Spahić, 2013). Odlikuju se posebnom močvarnom i barskom vegetacijom, od koje se vremenom stvara torf, a zatim i treset. Zbog specifičnosti biljnih i životinjskih organizama koji nastanjuju močvarne sisteme (staništa ptica močvarica i ribljih vrsta od kojih su mnoge endemske), ova područja su često zaštićena zakonom.

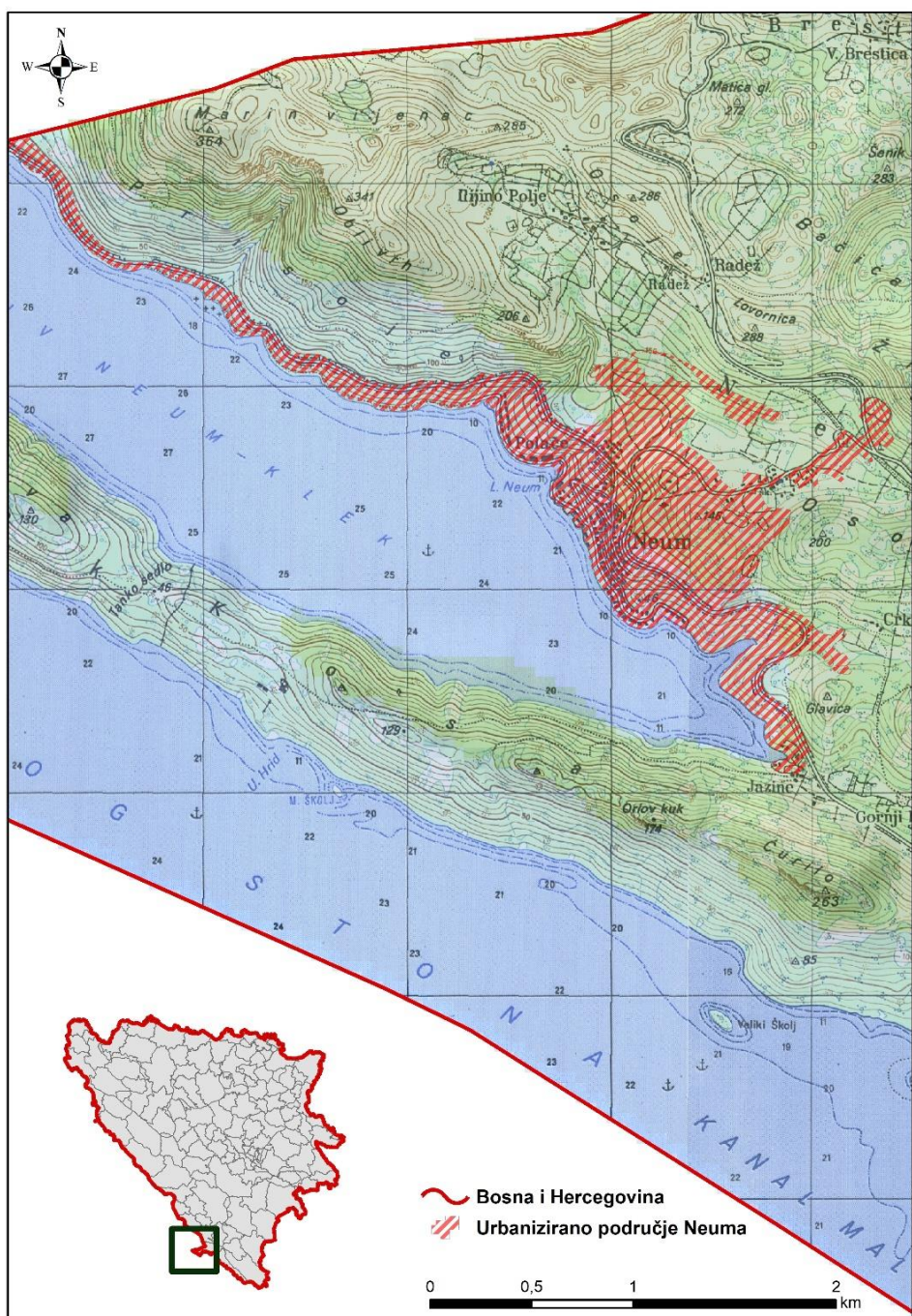
Za turizam su značajne travne (eutrofne) močvare na aluvijalnim ravnicama rijeka ili na mjestima nekadašnjih plitkih jezera. Turistička ponuda u močvarama može se realizirati kroz foto safari, posmatranje ptica, sportsku rekreaciju, podvodno ronjenje, te edukacijske programe.

Turizam zasnovan na vodnim resursima u Bosni i Hercegovini

Voda je jedan od najvažnijih prirodnih resursa u Bosni i Hercegovini. Naša zemlja ima povoljan geografski položaj, te geološke, geomorfološke i klimatske karakteristikama, zahvaljujući kojim obiluje vodnim resursima. U pogledu valorizacije turističkih potencijala, važnu ulogu ima bosanskohercegovačko more, ali i rijeke, jezera, termomineralne vode, kao i močvarna područja.

Iako manjim dijelom, u području zaljeva Neum-Klek (karta 4), Bosna i Hercegovina izlazi na Jadransko more, i u smislu turističke valorizacije ima veliki značaj. Značaj mora se može razmotriti sa dva aspekta. Prvi je more kao prirodna turistička atrakcija i dio kulturnog krajolika, a drugi je more kao turističko-rekreacijski plovni put (Vojnović, 2017).

U ljetnim mjesecima more u Neumskom zaljevu dostiže temperature i do 29°C, što ga čini pogodnim za kupanje (tab. 10.). Uz veliku prozirnost, morska voda ima i modru, odnosno ultramarinsku boju, što doprinosi ukupnoj turističkoj atraktivnosti bosanskohercegovačkog priobalja, koje se pritom odlikuje i relativno niskim stepenom onečišćenja.

Karta 4. Položaj urbaniziranog područja Neuma u odnosu na zaliv Neum – Klek
 Izvor: GIS Centar Odsjeka za geografiju Univerziteta u Sarajevu - Prirodno-matematičkog fakulteta, kartografska obrada A. Sivac.

Tab. 10. Rezultati monitoringa voda na tradicionalnim kupalištima u Neumu

Mjesto uzorkovanja	Datum (2019.)	Temp. vode (°C)	Temp. zraka (°C)	pH	Zasićenost O ₂ (%)	Koliformne bakterije (br/100)	Escherichia coli(br/100)	Crijevni enterokoki (br/100)	Mikrobiološko stanje vode za kupanje
Hotel Neum	26.06.	27,0	35,0	8,2	98,28	150	4	4	dobro
Hotel Neum	23.7.	26,6	38,0	8,1	100,8	300	60	30	dobro
Hotel Neum	30.8.	28,3	34,0	8,1	102,4	300	4	9	dobro
Hotel Sunce	26.6.	27,0	35,0	8,2	98,18	100	5	4	dobro
Hotel Sunce	23.7.	26,6	38,0	8,1	99,4	1500	60	30	dobro
Hotel Sunce	30.8.	27,8	31,0	8,2	104,7	70	nisu izolirane	nisu izolirane	dobro
Hotel Zenit	26.6.	27,0	35,0	8,2	95,42	20	nisu izolirane	nisu izolirane	dobro
Hotel Zenit	23.7.	26,8	38,0	8,1	104,4	400	90	20	dobro
Hotel Zenit	30.8.	29,6	31,0	8,1	105,2	200	20	25	dobro

Izvor: Izvješće o stanju kvalitete površinskih i podzemnih voda na vodnom području Jadranskog mora u FBiH za 2019. godinu, Agencija za vodno područje Jadranskog mora, Mostar, 2020.

U pogledu zdravstvenog turizma, more se koristi za talasoterapiju. Medicinski značaj imaju svi ljekoviti faktori mora i priobalja, gdje se osim kupanja u morskoj vodi koristi i specifičnost klimatskih obilježja za zračne kupke, sunčanje, inhalacije zraka, šetnje i sl. Značajne su i druge aktivnosti koje su, prije svega, povezane sa sportsko-rekreacijskim, ali i nautičkim turizmom.

U Bosni i Hercegovini se u turističke svrhe mogu valorizirati brojna prirodna jezera, od kojih je svako na svoj način specifično, a samim time i turistički atraktivno (karta 5). Prema Spahić (2001), ova jezera pripadaju unutargorskim, međugorskim, predgorskim i kotlinsko-dolinskim morfoformama, te planinskim depresijama i kriptodepresijama.

Pored prirodnih, značajna su i vještačka jezera, atraktivna rekreativna odredišta, na kojima je osim kupanja, dozvoljen sportski ribolov i drugi sadržaji i aktivnosti na vodi.

Turistička vrijednost jezera proizilazi iz njihove rekreativne funkcije, ljepote pejzaža, kuriozitetnih pojava na njima i u priobalnom prostoru. U najznačajnija prirodna jezera za turističku valorizaciju, u smislu komplementarnih turističkih vrijednosti, spadaju jezera na Zelengori (Štirinsko, Kotlaničko, Orlovačko, Crno, Bijelo, Kladopoljsko, Donje Bare i Gornje Bare), Treskavici (Veliko, Bijelo, Crno i Platno jezero), jezera kupreškog kraja (Kukavičko, Turjača i Rastičevsko jezero), zatim Uloško jezero u podgorini Crvnja, Blatačko na Bjelašnici, Boračko jezero u predgorskoj depresiji Prenja, Prokoško jezero na Vranici, Šatorsko jezero na planini Šator, Idovačko jezero na Raduši, te Crvenjak na Čvrsnici.

Iako se i Blidinje jezero između Čvrsnice i Vrana ponekad ubraja u ovu grupu, sa priličnom sigurnošću se može ustvrditi da je za njegov nastanak zaslužan čovjek. Ipak, u ambijantalnom pogledu ono dijeli dosta sličnosti sa prethodno nabrojanim primjerima planinskih jezera.

U grupu jezera izuzetne atraktivnosti i samostalne turističke vrijednosti treba dodati Plivska jezera (Veliko i Malo) (sl. 9.), koja pripadaju hidrografskom sistemu Plive, zatim Hutovo blato, prirodni akvalni kompleks koji je danas antropogeno izmijenjen u velikoj mjeri, te Buško jezero, vještačka akumulacija nastala na području prirodnog močvarno-barskog sistema Buškog blata.

Sl. 9. Veliko Plivsko jezero
Foto: A. Banda, 2024.

Pored ovih, izuzetno turistički atraktivna su i vještačka jezera, kao što su: Perućac, Zvorničko, Jablaničko, Grabovica, Salakovac, Modrac, Klinje i dr. Turistička vrijednost ovih jezera se ogleda u mogućnostima više oblika rekreacije, kao što su sportski ribolov, plivanje i sportska takmičenja (Kadušić i dr., 2018).

Područja značajna po relativnoj očuvanosti izvornog pejzaža i/ili estetsko-turističkih potencijala, kao i po svom biodiverzitetu, zaštićena su osnovu kategorizacije Međunarodne unije za zaštitu prirode (IUCN). Prema ovoj kategorizaciji, Prokoško jezero pripada III kategoriji zaštite, dok Hutovo blato i Blidinje imaju status zaštićenog pejzaža (parka prirode).

Stepen zaštite u vidu hidroloških spomenika prirode, a prema Zakonu o zaštiti i korištenju kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa SR BiH, imali su već pomenuto Šatorsko, Boračko i Blatačko jezero, kao i Ždrimačka jezera kod Gornjeg Vakufa – Uskoplja, jezero Krenica kod Gruda i Paučko jezero kod Kladnja.

Karta 5. Jezera Bosne i Hercegovine sa većim turističkim značajem
 Izvor: GIS Centar Odsjeka za geografiju Univerziteta u Sarajevu - Prirodno-matematičkog fakulteta, kartografska obrada A. Sivac

Riječna mreža Bosne i Hercegovne pripada slivnim područja Crnog i Jadranskog mora. Prostorni obuhvat crnomorskog sliva iznosi 38 223,5 km² u području peripanonske i većeg dijela planinsko-kotlinske Bosne i Hercegovine (Drešković i Mirić, 2017).

Riječni tok i dolina Save, te njenih pritoka Une sa Sanom, Vrbasa, Ukrine, Bosne i Drine sa svojim riječnim sistemima, uz bogatstvo geodiverziteta i biodiverziteta, te zadovoljavajućeg kvaliteta vode i klimatskih uslova, predstavljaju značajan resurs u razvoju specifičnih oblika turizma zasnovanog na vodnim resursima.

Kaskadni vodopadi i neusaglašen pad riječnog korita, duboki i dugi kanjoni, sedrene naslage, čista voda i prisustvo endemskih vrsta organizama, predispozicije su po kojima su kao najatraktivnije i najzanimljivije rijeke za veslanje, splavarenje, rafting, kanuing i kajak na vodama, prepoznate Vrbasa, Una sa Sanom, Neretva, Rakitnica, Buna, Drina i Tara, te u posljednje vrijeme Krivaja i Trebižat (sl. 10.).

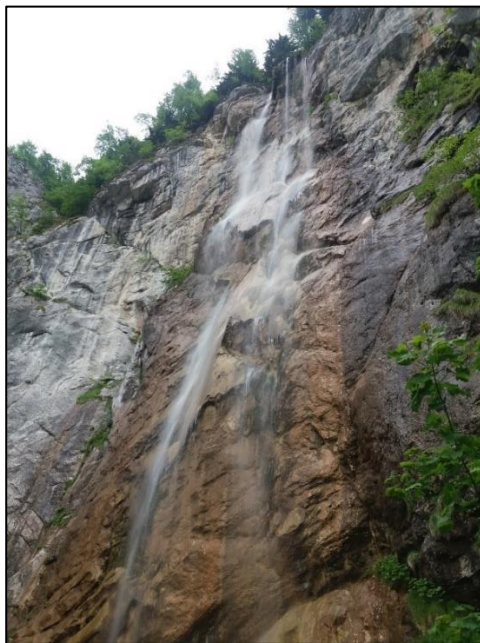
Sl. 10. Rijeka Trebižat
Foto: A. Korjenić, 2022.

S obzirom na veliki broj izdvojenih ribolovačkih mjesta (revira) koje odlikuje visok stepen atraktivnosti, u Bosni i Hercegovini sportski ribolov zauzima značajno mjesto. Osim na većim, prethodno navedenim rijekama, mogu se izdvojiti i reviri na Kruščici, Sanici, Bioštici, Doljanki i Lašvi, iako se ribolov odvija gotovo na svim vodenim tokovima.

Raznovrsnost ribljeg fonda ogleda se u prisustvu salmonida kao što su, između ostalih: lipljen (*Thymallus thymallus*), potočna pastrmka (*Salmo trutta m. fario*), mekousna pastrmka (*Salmothymus obtusirostris obtusirostris*), glavatica (*Salmo marmoratus*), mladica (*Hucho hucho*) i dr. Zastupljeni su i ciprinidi, poput: klijena (*Leuciscus cephalus*), mreke (*Barbus Barbus*), plotice (*Rutilus rutilus*), soma (*Silurus glanis*), šarana (*Cyprinus carpio*), škobalja (*Chondrostoma nasus*) itd. U Bosni i Hercegovini se organizuju brojna domaća i međunarodna takmičenjima u sportskom ribolovu, što privlači veliki broj posjetitelja i turista.

Izuzetan značaj u turističkoj valorizaciji imaju i područja koja su još prema Zakonu o zaštiti i korištenju kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine zaštićena u kategoriji rezervata prirodnih predjela, te spomenika prirode, a usko su vezana za doline i objekte u riječnim koritima, kao što su vodopadi na rijekama: Trebižat, Bliha, Pliva, Bregava, Kozica, Očevija i Plačkovac.

Zahvaljujući posebnostima geodiverziteta i biodiverziteta, područja u dolinama rijeka Une i Drine zaštićena su kategorijom nacionalnog parka, dok status spomenika prirode ima vodopad Skakavac (sl. 11). U okviru Nacionalnog parka Una, kompleks slapova u Martin Brodu se od 2019. godine nalazi na UNESCO-voj Tentativnoj listi prirodne baštine.

Sl. 11. Vodopad Skakavac

Foto: A. Banda, 2020.

Značajan turistički potencijal imaju vodonosna i izdašna voklijska vrela. Najčešće se nalaze na dnu krških odsjeka i formiraju rijeke, kao što je slučaj sa vrelom Bune.

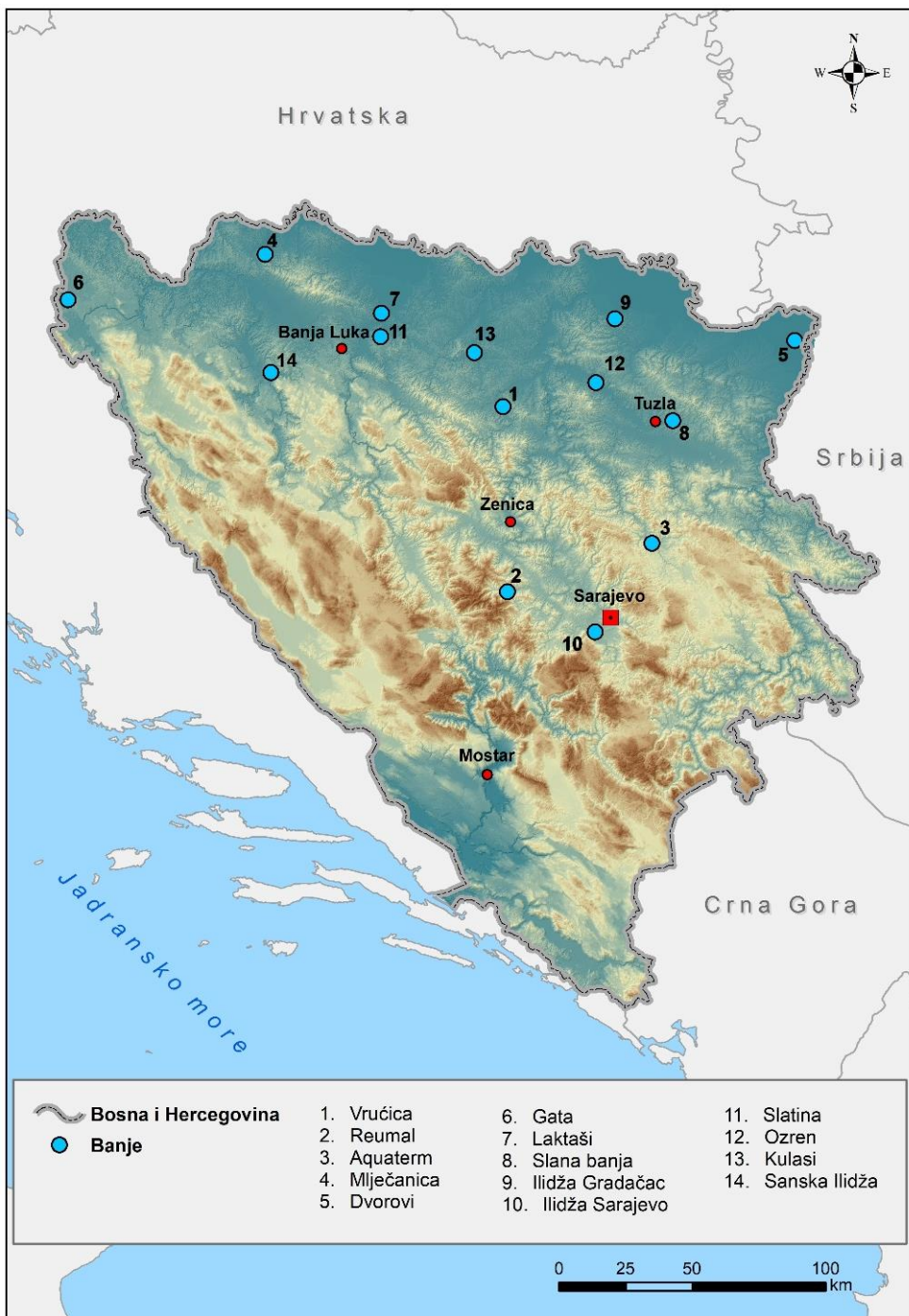
Voklijsko vrelo ima i Una koja izvire u susjednoj Hrvatskoj, a u svom slivu na području Bosne i Hercegovine prima brojne pritoke sa turistički atraktivnim izvorima i vrelima, između ostalih rijeka Bastašice, Klokota, Krušnice, Sane, Sanice i Dabra. Pored ovih, veliku atraktivnost imaju i vrela Plive, Bunice, zatim Duman na rijeci Bistrici u Livnu, Borak na Lištici, i mnogi drugi manje izdašnosti.

Poseban značaj ima područje Vrela Bosne, koje je zaštićeno kategorijom spomenika prirode, kao hidrološki kolektor sa specifičnim biodiverzitetom, te očuvanim pejzažnim i historijskim karakteristikama.

Vodno bogatstvo Bosne i Hercegovine osim površinskih, čine i podzemne vode. Posebno su značajne termalne, termomineralne i mineralne vode, različite temperature i hemijskog sastava, na osnovu kojih su izgrađeni brojni banjsko-lječilišni kompleksi u Bosni i Hercegovini. Upravo ovi kompleksi predstavljaju osnovu za razvoj balneološkog, ali i rekreacijskog turizma.

Po svom značaju i turističkom prometu, može se izdvojiti 15 banjskih centara, različitog stepena razvijenosti i turističke privlačnosti. To su: Vrućica kod Teslića, Reumal u Fojnici, Laktaši, Mlječanica kod Kozarske Dubice, Kulaši kod Prnjavora, Ilidža kod Gradačca, Dvorovi kod Bijeljine, Aquaterm u Olovu, Ilidža kod Sarajeva, Ilidža u Tomini kod Sanskog Mosta, Slatina kod Banje Luke, Višegrad, Gračanica, Aqua Bristol u Tuzli i Gata kod Bihaća (karta 6. i tab. 11).

Termomineralni izvori koji čine kompleks Banje – Gornji Šeher u Banja Luci danas su obuhvaćeni graditeljskom cjelinom i proglašeni nacionalnim spomenikom, a izvori Kiseljaku u istoimenom mjestu i Crni Guber kod Srebrenice iako imaju dugu tradiciju i dokazan blagotvorni zdravstveni učinak, trenutno nemaju organiziranu turističku ili lječilišnu ponudu.

Karta 6. Turistički najaktraktivniji banjisko-lječilišni centri

Izvor: GIS Centar Odsjeka za geografiju Univerziteta u Sarajevu - Prirodno-matematičkog fakulteta, kartografska obrada A. Sivac.

Tab. 11. Najpoznatije mineralne i termomineralne vode u Bosni i Hercegovini

	Lokalitet	Temperatura (°C)	Mineralni sastav vode
1.	Kiseljak – Kiseljak	12,2	Hidrokarbonatno-sulfatno-kalcijsko-natrijski
2.	Slatina – Banja Luka	40,7	Sulfatno-hidrokarbonatno-kalcijsko-magnezijski
3.	Banja Vrućica – Teslić	37,5	Hidrokarbonatno-hloridno-kalcijsko-natrijski
4.	Laktaši	30	Hidrokarbonatno-kalcijsko-magnezijski
5.	Kulaši – Prnjavor	30	Hidrokarbonatno-hloridno-natrijsko-kalcijski
6.	Olovo	34,5	Hidrokarbonatno-kalcijsko-magnezijski
7.	Fojnica	28,9	Hidrokarbonatno-kalcijsko-magnezijski
8.	Višegrad	34,2	Hidrokarbonatno-kalcijsko-natrijski
9.	Dvorovi – Bijeljina	56	Hloridno-hidrokarbonatno-natrijski
10.	Gračanica	37	Hidrokarbonatno-sulfatno-natrijsko-kalcijski
11.	Slana banja – Tuzla	27	Hloridno-natrijski
12.	Ilidža – Sarajevo	57,5	Hidrokarbonatno-sulfatno-kalcijsko-natrijski
13.	Gornji Šehir – Banja Luka	34	Hidrokarbonatno-sulfatno-kalcijsko-magnezijski
14.	Gata – Bihać	36	Sulfatno-hloridno-kalcijsko-natrijski
15.	Tomina Ilidža – Sanski Most	29	Hidrokarbonatno-hloridni
16.	Mlječanica - Bosanska Dubica	14	Sulfatno-hidrokarbonatno-magnezijski
17.	Crni Guber – Srebrenica	12,4	Želježno-arsenski
18.	Ilidža – Gradačac	28,3	Hidrokarbonatno-sulfatno-natrijsko-magnezijski

Izvor: Josipović, 1971.

U močvarno-barska područja u Bosni i Hercegovini, koja su specifična i značajna sa turističkog aspekta spada već pomenuto Hutovo blato, zatim Bardača, kao i zaštićena staništa Tišina i Gromiželj.

Od navedenih područja, turistički je najviše atraktivno Hutovo blato. Bardača, kao močvarno-barski rezervat, predstavlja kompleks koji uključuje ribnjake, naplavljene površine, šume, obrađeno zemljište i nastanjene površine. Iako je na listi međunarodno važnih močvara kao ramsarsko područje, Bardača nema službeno zaštićen status.

Prirodni kompleks Tišina predstavlja jednu od danas malobrojnih kontinentalnih prirodnih bara i močvara u plavnom području rijeke Save. Važno je stanište za brojne vrste biljnog i životinjskog svijeta, od kojih se mnoge nalaze u dodacima Direktive Evropske unije o staništima i Direktive o pticama. Osnovna vrijednost područja Gromiželj je riba *Umbra krameri*, koja je vrlo rijetka, te je u cijeloj Evropi je pod najstrožim režimom zaštite. Kao nizijsko tresetište, odlikuje se značajnim florističkim biodiverzitetom, unutar kojeg ima endemičnih, reliktnih i vrsta od međunarodnog značaja.

Turizam zasnovan na vodnim resursima predstavlja održiv i vrlo atraktivan tip turističke djelatnosti zahvaljujući svojoj sposobnosti da generiše ekonomski razvoj, podigne svijest o poštivanju okoliša, i doprinose diverzifikaciji neophodnoj za ublažavanje prekomjerne izloženosti u drugim turističkim područjima.

U sve urbaniziranijem društvu voda se vidi kao element razonode i prirodnog bogatstva, iz čega i proizilazi potreba njegove valorizacije s turističkog aspekta kao dopuna drugim vrstama turizma. Bosna i Hercegovina raspolaže obiljem vodnih resursa, hidrološkim i geomorfološkim specifičnostima, ali i biodiverzitetom na vrelima i izvorima rijeka, u njihovim koritima i dolinama, u jezerima, močvarama, te morskom akvatoriju u zaljevu Neum-Klek.

Uz kombinaciju nenarušene i zaštićene prirode, estetskih znamenitosti, mogućnosti odvijanja turizma i rekreacije, ali i osobenosti u smislu ponude zdrave, organske hrane i tradicionalne gastronomske ponude, kao i gostoljubivosti lokalnog stanovništva, turizam zasnovan na vodnim resursima u Bosni i Hercegovini ima dobre predispozicije za dalji razvoj. Međutim, budućnost ove vrste turizma zavisi od stavova, vrijednosti i ponašanja svih učesnika, pružatelja usluga, lokalne zajednice i raznih nivoa vlasti.

7. EKOTURIZAM I TURIZAM ZAŠTIĆENIH PODRUČJA

Ekoturizam, očuvanje prirodnih resursa i poboljšanje uslova života lokalnih zajednica su jedna od tema o kojima se najviše govori na globalnom nivou. U uvjetima globalizacije i svakodnevnog stresa života u gradovima, savremeni turist je sve više zainteresiran za upoznavanje vrijednosti lokalnih prirodnih područja posebno zaštićenih područja (Opačić i Koderman, 2020). Ekoturizam se najviše razvija u područjima koja raspolazu značajnim geodiverzitetom i biodiverzitetom, te su pogodna sa aspekta mogućnosti iskorištavanja njihovog turističkog potencijala i mogućnosti podsticanja razvoja lokalne zajednice i života u ruralnim područjima te očuvanje životne sredine (Ferraro i dr., 2014; Makindi, 2016).

Shodno značaju zaštite okoliša i razvoja turizma u istom 1989. godine je osnovana prva nevladina organizacija posvećena ekoturizmu (*The International Ecotourism Society - TIES*)², kao alat za očuvanje zaštićenih prirodnih područja i turističkog održivog razvoja. Ekoturizam se u značajnoj mjeri veže za turistička kretanja i razvoj turističke privrede usmjeren na zaštićena prirodna područja, te predstavlja važan segment turističkog razvoja unutar istih. Ekoturizam i avanturistički turizam zasnovan na konceptima održivog razvoja, su najzastupljeniji selektivni oblici turizma u zaštićenim prirodnim područjima.

Na ovaj oblik turističkih kretanja se gleda kao na turizam zasnovan na prirodi koji se bavi dvjema primarnim aktivnostima: poboljšanjem uslova života stanovništva (kroz turistička kretanja i povećanja prihoda za lokalno stanovništvo) i očuvanjem geodiverziteta i biodiverziteta (Samal i dr., 2023). Prema TIES-u, ekoturizam se definira kao: „odgovorno putovanje u prirodna područja koja doprinose očuvanju okoliša, održavaju dobrobit lokalnog stanovništva, uključujući interpretaciju i obrazovanje.”

² Međunarodno društvo za ekoturizam (*The International Ecotourism Society - TIES*) je najstarije i najveće ekoturističko udruženje na svijetu, koje broji preko 15. 000 aktivnih članova (individualnih i organizacija) iz preko 190 zemalja aktivnih učesnika ekoturizma.

Suština ekoturizma sastoji se prvenstveno od: rješenja održivog razvoja zasnovanog na prirodi; održivosti sa stanovišta očuvanja prirodne sredine; održivosti stanovništva s obzirom na učešće i koristi lokalne zajednice; učenja, obrazovanja i podizanja svijest o značaju zaštite prirode i mogućnostima razvoja ekoturizma; te etičkog marketinga i poslovnog upravljanje autohtonim proizvodima.

Prije nego što se ekoturizam pojavio kao pojam ovaj oblik turističkih kretanja bio je zastupljen već duži vremenski period kroz pojedinačna putovanja ljubitelja prirode. Nakon što su se u značajnoj mjeri pokazala interesovanja za raftingom, planinarenjem i penjanjem, 70-tih godina, pojavio se veći broj turističkih agencija koje su razvijale ovaj vid turističkih putovanja, a što je bilo u suprotnosti sa masovnim turističkim kretanjima (Place, 1995).

Ovaj vid turističkih kretanja od svojih začetaka po do danas pruža turistima mogućnost posjete očuvanim i neporemećenim geosistemima u različitim dijelovima svijeta, gdje turisti često više posvećuju pažnje jednostavnosti turističkih putovanja nego o luksuzu.

Ekoturizam je fenomen koji je u posljednjih nekoliko decenija bio jedan od najbrže rastućih oblika turističkih kretanja. Rast i veličina ekoturizma pokazuju da se tokom 1990-ih povećavao tempom od 10% do 30% svake godine, a tokom 2000-ih, rastao je tri puta brže od cijelog turističkog sektora. Zajedno, turizam u prirodi i ekoturizam čine oko 20% međunarodnih turističkih putovanja (Samal i dr., 2023).

Začetnici razvoja ekoturizma i turizma u zaštićenim prirodnim područjima nastojali su prenjeti svoja iskustva prosječnim turistima srednje klase i ukloniti barijere između netaknutih prirodnih područja, ljudi i različitih kultura.

Obilježje ranog ekoturizma je bio na boravak u prirodi uz kvalitetne lokalne vodiče, koji su u mogućnosti da prepoznaju različite elemente geodiverziteta i biodiverziteta, uvažavaju autohtone grupe stanovništva, te da razumiju lokalnu kulturu.

Poslovanje ekoturizma nije se značajnije promijenilo do danas osim što se značajno globalno proširilo. Turističke agencije širom svijeta sve više usvajaju principe ekoturizma u nastajanjima da stvore više mogućnosti za turizam sa niskim utjecajem na zaštićena prirodna područja i okoliš uopće.

Trenutno, ekoturizam je postao jedan od najbrže rastućih sektora turističke industrije, koji čini više od 6% globalnog bruto domaćeg proizvoda (BDP), a očekuje se da će rasti sedam puta brže od ostalih oblika turističkih kretanja. U 2019. godini, globalni sektor ekoturizma bio je procijenjen na 181,1 milijardi američkih dolara. Očekuje se da će industrija dostići 333,8 milijardi američkih dolara u 2027. godini, uz kombinovanu godišnju stopu rasta od 14,3% (Samal, i Dash, 2023). Analize pokazuju da svake godine izdvojena zaštićena područja u okviru Natura 2000 posjeti od 1,2 do 2,2 milijarde turista, stvarajući ekonomske koristi u vrijednosti između 5 i 9 milijardi eura godišnje (Hrelja, 2022).

U područjima gdje se ekoturizam razvija, turističke aktivnosti zasnovane na istom i turistička privreda služe kao svojevrsna buffer zona od negativnih antropogenih efekata po okoliš kao što su: rudarenja, sječe šumskih resursa i krivolova (Ouboter i dr., 2021; Samal i dr., 2023).

Kroz ekoturizam se promoviše odgovorno ponašanje turista u cilju očuvanja okoliša a koji se između ostalog odnose na recikliranje otpada, smanjenje korištenja fosilnih goriva, smanjenje korištenja prirodnih resursa, te promovisanje smanjenja svih negativnih aktivnosti koje predstavljaju prijetnju globalnom zagrijavanju i zagađenju i sl.

Ekoturizam, ako se adekvatno planira i provodi, je u turističkoj industriji viđen kao stil života, koji predstavlja skup aktivnosti i principa, koji su zasnovani na turističkom razvoju uz očuvanje okoliša.

U tom kontekstu, prema Svjetskoj turističkoj organizaciji (UN Tourism), ekoturizam se odnosi na oblike turizma koji imaju sljedeće karakteristike:

- Svi oblici turizma zasnovani na prirodi u kojima je glavna motivacija turista promatranje i uvažavanje prirode kao i tradicionalnih kultura koje prevladavaju u prirodnim područjima;
- Oblici turizma zasnovani na prirodi koji sadrže obrazovne i interpretativne karakteristike;
- Uglavnom, ali ne isključivo, organiziraju ga specijalizirani turoperatori za male grupe. Partneri pružaoca usluga na destinacijama obično su mala preduzeća u lokalnom vlasništvu;
- Minimizira negativne uticaje na prirodno i socio-kulturno okruženje;
- Podržava održavanje prirodnih područja koja se koriste kao ekoturističke atrakcije. Navedena aktivnost se postiže kroz: stvaranje ekonomskih benefita za zajednice domaćina, organizacije i vlasti koje upravljaju prirodnim područjima u svrhu očuvanja, pružanjem alternativnih mogućnosti zapošljavanja i ostvarivanja prihoda za lokalne zajednice, podizanje svijesti o očuvanju prirodnih i kulturnih dobara, kako kod lokalnog stanovništva tako i kod turista.

Shodno istaknutom može se konstatovati da ekoturizam podrazumijeva objedinjavanje aktivnosti koje se odnose na očuvanje prirode, lokalnih zajednica i realizaciju održivog putovanja.

To znači da oni koji provode, učestvuju i plasiraju ekoturističke aktivnosti trebaju usvojiti principe ekoturizma koji se odnose na: minimiziranje fizičkih, socijalnih i psiholoških impakata, izgradnja ekološke i kulturne svijesti i poštovanja, pružanje pozitivnih iskustva posjetiteljima i domaćinima kao rezultat razvoja ekoturizma, omogućavanje direktne finansijske koristi za očuvanje područja u kojima se razvija ekoturizam, stvaranje finansijske koristi i za lokalno stanovništvo i za privatnu industriju, pružanje posjetiocima nezaboravnih interpretativnih iskustva koja pomažu u podizanju osjetljivosti na političku, ekološku i društvenu klimu zemalja domaćina, projektovanje, izgradnja i upravljanje objektima niskog uticaja, te prepoznavanje prava i duhovnih uvjerenja autohtonog naroda u lokalnoj zajednici i rad u partnerstvu s njima na osnaživanju istih.

UN Tourism je uključena u oblast ekoturizma od ranih 1990-ih i razvila je set smjernica koje se fokusiraju na snažnu vezu između zaštićenog područja i turizma, s ciljem osiguravanja da turizam doprinosi svrsi zaštićenih područja i da ih ne narušava.

Parkovi i zaštićena područja širom svijeta suočavaju se sa rastućom krizom kako bi pokrili troškove svog rada i upravljanja, te se održivi turizam prepoznaje kao jedna od mogućnosti pokrivanja sve većih troškova. Prema IUCN-u procjenjuje se da će najmanje 12-13 milijardi dolara biti potrebno u narednoj deceniji za postizanje održivog upravljanja zaštićenim područjima u zemljama u razvoju.

Recentno, s obzirom na pritiske na održivost zaštićenih prirodnih područja za održavanje zaštićenih prirodnih područja na globalnom nivou koja su pod državnim upravljanjem neophodno je obezbijediti 50 milijardi dolara godišnje (Front i dr., 2004).

Zaštićena područja su se tradicionalno oslanjala na podršku vlade države na čijem teritoriju se nalaze. Međutim, iako troškovi očuvanja prirode u zaštićenim prirodnim područjima su relativno niski, predstavlja značajan iznos za vlade, posebno onih zemljama u razvoju kakava je i Bosna i Hercegovina. Prihodi iz budžetskih izvora su uglavnom nedostatni, pa se veoma često javlja potreba za za balansiranjem očuvanja prirodne sredine i ekonomski zahtjevi koji su veoma često zasnovani na turističkom prometu.

Ekonomski efekti turizma na zaštićeno područja mogu doprinjeti nastavaku ulaganja u njihovu zaštitu, posebno uz sadašnji trend rasta interesovanja turista za posjete zaštićenim područjima. Također, kroz ekonomske efekte turizma unapređuju se zaštite prirodnih područja kroz međusobno povezivanje svih ključnih dionika, posebno upravitelja, lokalne zajednice, privatnog sektora i nevladinih organizacija.

U zaštićenim prirodnim područjima na svjetskom nivou prepoznati su oblici turizma koji imaju određene efekte ista. Na zaštićena prirodna područja značajne utjecaje imaju masovna turistička kretanja, avanturistički turizam i ekoturizam (Front i dr., 2004).

Masovni turizam, iako se ne preferira unutar zaštićenih prirodnih područja, u okviru paket aranžmana masovnog turizma koji su na raspolaganju turistima u sklopu istih u ponudi su vrlo često posjete zaštićenim prirodnim područjima ili pojedinim njihovim najatraktivnijim dijelovima. Na ovaj način u značajnoj mjeri se omasovljuje broj turističkih posjeta unutar zaštićenih prirodnih područja, te se doprinosi razvoju masovnog turizma.

Avanturistički turizam je rastući segment tržišta specijalnog turizma koji uključuje aktivnosti na otvorenom, a koje su u nekim slučajevima i potencijalno opasne aktivnosti kao npr. brdski biciklizam, trekking, rafting ili paraglajding. Najčešće avanturistički turizam podrazumijeva i putovanje u udaljena područja, gdje su veoma često predmet interesovanja i zaštićena prirodna područja predmet turistima koji se bave ovom vrstom turizma.

Glavna motivacija za putovanjem je avantura više u odnosu na uživanje u prirodi. Postoje mnoge turističke aktivnosti na otvorenom kojima se bave avanturisti koji mogu imati potencijalno štetne efekte na očuvanje zaštićenih prirodnih područja (npr. brdski biciklizam može uzrokovati ozbiljne posljedice oštećenja staza u osjetljivim staništima, povećavanje buke, uznemiravanje divljih životinja i sl.). S tog aspekta veoma je važno da upravitelji zaštićenih prirodnih područja upravljaju aktivnostima avanturističkog turizma i usmjeravaju ih dalje od najosjetljivijih dijelova zaštićenih područja uz definiranje ograničenja vrsta, obima i vremena avanturističkih aktivnosti.

Ekoturizam je primarni i najpoželjniji oblik turističkih kretanja unutar zaštićenih prirodnih područja. Primarni cilj ekoturizma/turizma zasnovanog na prirodi je posjetiti i vidjeti atraktivne prirodnogeografske lokalitete i njihov živi svijet (npr. promatranje ptica, obrazovne ture, ture o geodiverzitetu i biodiverzitetu, fotosafari i sl).

Istraživanja pokazuju da su ekoturisti uglavnom ljudi iz relativno visokih društvenih slojeva, visokog nivoa obrazovanja, srednje i starije životne dobi. Ekoturizam, u skladu sa profilom turista, je prepoznat kao ključni segment turističkog sektora koji će generirati i doprinjeti unapređenju i zaštiti prirode (Front i dr., 2004).

U skladu sa prepoznatim oblicima turističkih kretanja unutar zaštićenih prirodnih područja IUCN-ov Svjetski kongres 2008. godine fokusirao se na stvaranje tržišno održivih ekoturističkih proizvoda. U istom vremenskom periodu, međunarodni razvoj avanturizma i ekoturizma doživio je svoj najveći razvoj u povijesti.

Turističke kompanije su bilježile rekordan broj posetilaca u zaštićenim prirodnim područjima. Također, posljednjih godina značajan broj zaštićenih područja na svjetskom nivou dat je pod program koncesija koji je bio ekonomski, socijalno i ekološki uspješan. Na ovaj način smanjila se ovisanost zaštićenih područja o državnom finansiranju. Veoma često pri programu koncesije primijenjeni su strogi ekološki standardi i stvoreno je lokalno zapošljavanje, a sve je pažljivo praćeno i ocijenjeno u cilju osiguranja održivog razvoja.

Turističke koncesije vrijedne milijarde dolara rezultirale bi novim prihodima za očuvanje zaštićenih područja širom svijeta. Privatne kompanije su spremne da plate vladama za mogućnost rada u zaštićenim prirodnim područjima, pri čemu ugovori o koncesiji zahtijevaju jake ekološke i društvene standarde potpuno izvodljive za turističke kompanije.

I pored veoma velikog značaja za turističku industriju, istraživanja pokazuju da se još uvijek nedostatno istražuje u oblasti ekoturizma, te da se ekoturizmu kao selektivnom obliku turizma posvećuje veoma malo pažnje. Većina istraživanja o ekoturizmu provode se u zemljama u razvoju.

Međutim, rezultati istraživanja pokazuju da se zemlje u razvoju, kao rezultat privredne nerazvijenosti i posvećivanjem više pažnje drugim privrednim sektorima, još uvijek susreću sa značajnim problemima koji se odnose na uspostavljanje zaštićenih prirodnih područja i upravljanje prirodnim resursima kao osnovi za uspostavljanje i razvoj ekoturističkih kretanja.

U mnogim državama zakonske mjere zaštite formalno postoje, ali slaba institucionalna podrška, neodgovarajuće upravljanje, te neodgovarajuća ili čak nepostojeća finansijska potpora utječu na kvalitetu upravljanje zaštićenom prirodnim područjima. Prema tome, postoji jaka sklonost prema izdvajanju takozvanih „parkova na papiru“ (Czudek i René, 2001).

Veoma često izdvajanje i proglašavanje zaštićenog prirodnog područja predstavlja krajnji cilj upravljanja, što je svakako pogrešno i nedopustivo (Hrelja, 2022). Istraživanjem faktora utjecaja zaključuje se da u zaštićenim prirodnim područjima nije razvijeno stvarno funkcionisanje ekoturizma.

U cilju uspostavljanja ekoturističkog razvoja u zaštićenom prirodnim područjima neophodno je svhatiti važnost dobrog upravljanja, u skladu sa prostorno planskom dokumentacijom i zakonskom regulativom, te ulogu turističkih vodiča i uticaj psiholoških, tehničkih i političkih faktora. Također, veoma je važno mjerenje nosivosti ekoturističkih prirodnih područja i pružanje stručne obuke nekvalifikovanoj lokalnoj zajednici čime će se poboljšati ukupna efikasnost sektora ekoturizma.

Međutim, ponekad se dovodi u pitanje ostavljaju li ekoturisti zbog svojih sve obimnih (u nekim slučajevima čak i masovnih) putovanja veći otisak na okoliš od ostalih posjetitelja.

Ekoturisti se veoma često već po definiciji kategoriziraju kao održivi posjetioci, pa se ova realnost zanemaruje. Stoga je procjena troškova i koristi od turizma zasnovanog na prirodi (zaštićenim prirodnim područjima) važna, a ne samo kategoriziranje vrsta turizma ili turista kao održivih ili neodrživih (Butler, 2018).

Na temelju metodologije za praćenje učinkovitosti upravljanja (Management Effectiveness Tracking Tool – MEET, 2007) i vodiča za korištenje alata za praćenje efikasnosti upravljanja (METT Handbook: A guide to using the Management Effectiveness Tracking Tool, 2021) izdvojeni su faktori uticaja na održivost zaštićenih prirodnih područja.

Između ostalih faktora uticaja kao jedan od osnovnih faktora narušavanja kvalitete zaštićenih prirodnih područja prepoznati rekreacijske aktivnosti i turizam, stambeni i poslovni razvoj unutar zaštićenog područja (razvoj turizma i izgradnja rekreacijske infrastrukture) (Hrelja, 2022).

Pored direktnih utjecaja turizma i turističkih aktivnosti na zaštićena prirodna područja ističu se i dodatni faktori utjecaja koji se odnose na obezbjeđivanja uslova dolaska i boravka turista u zaštićenim prirodnim područjima.

U okviru istraživanja koja se provode na nivou IUCN (*International Union for Conservation of Nature* - Međunarodna unija za zaštitu prirode), prepoznati su i klasificirani negativni efekti turizma na zaštićena prirodna područja. Negativni efekti turizma klasificirani su na: negativne ekološke efekte (zagađenje zraka, svjetlosno zagađenje, zagađenje bukom, zagađenje vode, tla, krajobraza, staništa i divljih životinja) i negativne socijalne i kulturne (tradicija, psihologija kriminal i stabilnost, uloge), i negativne ekonomske efekte (zaposlenost, lokalni privredni razvoj, diverzifikacija) (Leung i dr., 2018).

Različite zemlje imaju atraktivne turističke destinacije zbog kulturne raznolikosti i prirodne raznolikosti. Naglašeno je da je ekoturizam rasprostranjeniji u zemljama u razvoju nego u razvijenim zemljama i da je izdvajanje prostornih kompleksa (zaštićenih područja) i definiranje faktora utjecaja ključni i odlučujući elementi u određivanju efekta ekoturizma (Doan, 2010).

Nekoliko zemalja u razvoju uspješno je moderniziralo svoje sektore ekoturizma kako bi postiglo ekonomsku stabilnost uz istovremeno smanjenje negativnih ekoloških, društvenih i ekonomskih posljedica. Međutim na teritoriji Bosne i Hercegovine nažalost veoma malo se posvećuje pažnje uspostavljanju i razvoju ekoturizma.

Upravljanje i koordinacija turizmom uopće pa i ekoturizmom na državnom provode se kroz Radnu grupu za turizam formiranu pri Ministarstvu vanjske trgovine i ekonomskih odnosa (Darja i dr., 2021), pri čemu je u ingerenciji države samo onaj dio koji se odnosi na sprovođenje međunarodnih obveza Bosne i Hercegovine koje se direktno ili indirektno odnose na planiranje, upravljanje i razvoj turističke privrede.

Na nivou entiteta, a zatim kantona i općina razvija se efektivno planiranje i razvoj turističke privrede. Međutim, kada je u pitanju razvoj ekoturizma i turizma u zaštićenim prirodnim područjima veoma je malo posvećeno pažnje istom unutar ključnih strateških razvojnih dokumenata na svim administrativnim nivojima. Uglavnom u navedenim dokumentima dat je pregled općeg stanja zaštićenih prirodnih područja sa načelima i smjernicama zaštite istih, te ciljevi i mjere komponentnog upravljanja okolišom i prijedlozi za uspostavljanje održivog razvoja turizma .

U strateškim dokumentima na entiteskom nivou (Strategija razvoja turizma Federacije Bosne i Hercegovine, 2022, Strategija razvoja turizma Republike Srpske, 2021) kao jedan od najvećih nedostataka razvoja ekoturizma i turizma u zaštićenim prirodnim područjima na prostoru Bosne i Hercegovine prepoznat je nizak nivo izdvojenih zaštićenih prirodnih područja.

Karta 7. Zaštićena područja prirode u Bosni i Hercegovini

Izvor: GIS Centar Odsjeka za geografiju Univerziteta u Sarajevu - Prirodno-matematičkog fakulteta, kartografska obrada A. Sivac

Visoka raznolikost Bosne i Hercegovine koja je uvjetovana fizičkogeografskim specifičnostima prostora pruža mogućnosti za izdvajanje većeg broja zaštićenih prirodnih područja, međutim kao rezultat administrativnog ustrojstva, te privredne razvijenosti zemlje zaštita prirode još uvijek nije na nivou kakvom bi trebala biti.

Zaštita prirode u Bosni i Hercegovini, kao i u drugim zemljama u regionu, je počela u drugoj polovini 19. stoljeća zaštitom određenih vrsta lovne divljači. Geomorfološka, hidrološka, krajobrazna raznolikost, specifična geološka prošlost, te specifične klimatske karakteristike uvjetovali su i posebno bogat biljni i životinjski svijet.

Bogata biološka i krajobrazna raznolikost prostora Bosne i Hercegovine tražila je odgovarajuću zaštitu koja se očitovala kroz uspostavu zaštićenih područja, te drugih kategorija zaštite koji su osiguravali opstanak i zaštitu staništa i vrsta.

Prvo zvanično zaštićeno područje u Bosni i Hercegovini je uspostavljeno u junu 1954. godine, u jugozapadnom dijelu zemlje u slivu potoka Perućica (Drešković, i dr. 2018). Nakon izdvojenog prvog zaštićenog prirodnog područja uslijedilo je izdvajanje većeg broja istih, gdje su kao glavni indikacioni faktori prepoznati najvredniji prirodnogeografski (geodiverziteta i biodiverziteta) i kulturno-historijski elementi Bosne i Hercegovine.

Na bogatoj prirodnoj i kulturnoj baštini zaštićenih prirodnih područja razvijana su turistička kretanja unutar istih zasnovana na načelima ekoturizma i avanturističkog turizma.

Recentno na području naše države zaštićena su 43 područja ukupne površine 1.555,48 km², odnosno 3,04% površine države (karta 7. i tab. 12.). Sva zaštićena područja prirode u Bosni i Hercegovini izdvojena su na osnovu kategorizacije Međunarodne unije za zaštitu prirode (IUCN).

Tab. 12. Zaštićena područja prirode u Bosni i Hercegovini

	Naziv	Entitet	IUCN kategorizacija	Površina u ha
Strogi rezervat prirode				
1.	SRP Prašuma Janj	RS	I a	295,00
2.	SRP Prašuma Lom	RS	I a	297,82
Nacionalni park				
1.	NP Kozara	RS	II	3.907,54
2.	NP Sutjeska	RS	II	16.052,34
3.	NP Una	FBiH	II	19.800,00 + 14.970,21*
4.	NP Drina	RS	II	6.315,32
Spomenik prirode				
1.	SP Pećina Orlovača	RS	III	27,01
2.	SP Pećina Ljubačevo	RS	III	45,45
3.	SP Žuta bukva	RS	III	0,50
4.	SP Pećina Rastuša	RS	III	11,39
5.	SP Prokoško jezero	FBiH	III	2.225,00
6.	SP Skakavac	FBiH	III	1.430,07
7.	SP Tajan	FBiH	III	4.948,35
8.	SP Vrelo Bosne	FBiH	III	603,44
9.	SP Jama Ledana	RS	III	28,26
10.	SP Vaganska pećina	RS	III	12,00
11.	SP Pećina Đatlo	RS	III	43,42
12.	SP Pavlova pećina	RS	III	13,40
13.	SP Girska pećina	RS	III	25,37
14.	SP Pećina pod lipom	RS	III	6,10
15.	SP Pećina Ledenjača	RS	III	7,40
16.	SP Velika pećina	RS	III	820,92
17.	SP Pećina Kuk	RS	III	***
18.	SP Liječanski knez	RS	III	0,34
19.	SP Vrela Sane	RS	III	320,69
20.	SP Pećina Mokranjska Miljacka	RS	III	190,40
Zaštićeno stanište				
1.	ZS Gromiželj	RS	IV	831,30
2.	ZS Tišina	RS	IV	196,49
3.	ZS Gostilj	RS	IV	131,97
Park prirode - Zaštićeni pejzaž				
1.	PP Blidinje	FBiH	V	35.800,00
2.	PP Hutovo blato	FBiH	V	7.824,01

3.	PP Una	RS	V	2.772,60
4.	PP Cicelj	RS	V	330,76
5.	PP Orjen	RS	V	16.715,83
6.	PP Prača	RS	V	4.067,89
7.	ZP Konjuh	FBiH	V	8.645,34
8.	ZP Bijambare	FBiH	V	497,00
9.	ZP Trebević	FBiH	V	400,20
10.	ZP Bentbaša	FBiH	V	160,90
11.	ZP Vjetrenica-Popovo Polje	FBiH	V	4.710,17
Područje za upravljanje resursima				
1.	PZUR Univerzitetski grad	RS	VI	27,38
2.	PŠ Slatina	RS	VI	35,73
3.	PŠ Jelića brdo	RS	VI	2,96

Izvor: Hrelja, 2022.

Unutar kategorije nacionalnih parkova su izdvojena četiri zaštićena područja. Na teritoriji Republike Srpske se nalaze NP Kozara, NP Sutjeska i NP Drina (sl. 12.), dok se na području Federaciji BiH nalazi NP Una.

Sl. 12. Kanjon Drine s jezerom Perućac u NP Drina

Foto: E. Hrelja, 2022.

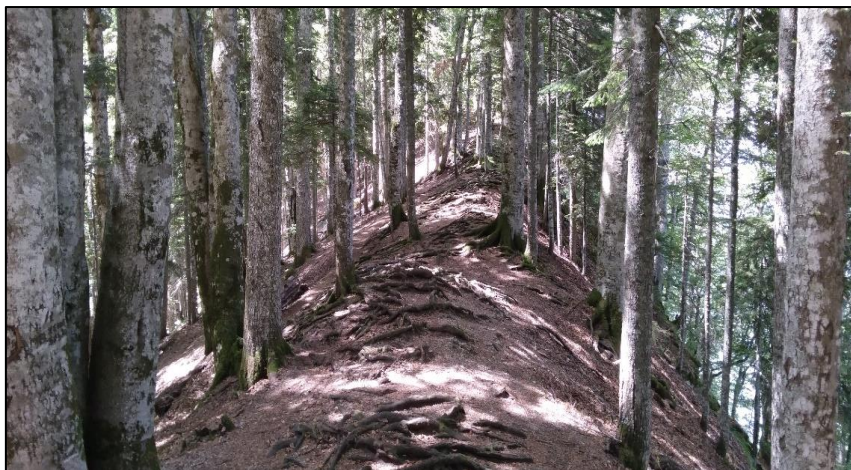
Osim navedenog (IUCN) koncepta zaštite u Bosni i Hercegovini, uspostavljena su tri Ramsarska područja: Hutovo blato (1972. godine, površine 7.824,01 ha) (sl. 13.), Bardača (2007. godine, površine 3.500 ha) i Livanjsko polje (2008. godine, površine 45.868 ha) čija ukupna površina iznosi 111.29 km².

Sl. 13. Hutovo blato
Foto: E. Hrelja, 2022.

Prašuma Janj (295 ha) i pećina Vjetrenica su UNESCO-va prirodna dobra od svjetskog značaja, dok se nekoliko prirodnih područja (strogi prirodni rezervat prašuma Perućica (sl. 14.) i prirodno i historijsko područje Blidinje itd.) nalaze na Tentativnoj listi UNESCO-a.

U skladu sa evropskom direktivom za uspostavu Evropske ekološke mreže, u Bosni i Hercegovini je započet proces uspostave NATURA 2000, pri čemu su identificirana, popisana i kartirana sva najznačajnija prirodna staništa te biljne i životinjske vrste koje je potrebno zaštititi kako bi se očuvala bogata biološka raznolikost i georaznolikost Bosne i Hercegovine.

Sl. 14. Prašuma Perućica

Foto: E. Hrelja, 2022.

Jedan od bitnih zadataka u pristupu Bosne i Hercegovine izradi NATURA 2000 je razvoj IBA područja - važna područja za ptice i biodiverzitet (Important Bird Areas, IBAs).

Na prostoru Bosne i Hercegovine identificirana su četiri IBA područja (Hutovo blato, Bardača, Boračko jezero i Livanjsko polje). Također, u skladu sa Konvencijom Savjeta Evrope o očuvanju evropske divlje flore i faune i prirodnih staništa, poznatija kao Bernska konvencija (Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats, Bern Convention) prepoznato je oko trideset Emerald potencijalnih staništa (Hrelja, 2022).

Visok stepen raznolikosti prirodnogeografskih i društvenogeografskih turističkih potencijala unutar zaštićenih prirodnih područja pruža mogućnosti upražnjavanja selektivnih oblika održivog turizma koje su u skladu sa konceptom zaštite prirode.

U gotovo svim zaštićenim prirodnim područjima u zavisnosti od turističkih potencijala sa kojima raspolažu posebno se ističu mogućnosti za: planinarenjem, penjanjem, speleologijom, biciklizmom, promatranje ptica, promatranje divljih životinja, foto-safarijem, raftingom, kanjoningom, kajakingom, jahanjem, ribolovom (u skladu sa konceptima zaštite) i školama u prirodi.

Pored već istaknutih, u cilju upotpunjavanja turističke ponude u nekim zaštićenim prirodnim područjima planiraju se neki novi oblici ekoturizma i avanturističkog turizma, kao što je npr. preživljavanje u prašumi Perućici, po uzoru na emisije o preživljavanju u ekstremnim uslovima koji se snimaju diljem svijeta.

Također, planiraju se i neke aktivnosti koje po definiciji nemaju karakter isključivo ekoturizma ili avanturističkog turizma npr. filmska produkcija ali se planiraju razvijati u cilju poticanja na turistička kretanja i unapređenje održivog turističkog razvoja u skladu sa konceptima zaštite (Hrelja i dr., 2020).

Pored ogromnih napora uspostavljanje i očuvanja zaštićenih prirodnih područja, u strateškim dokumentima Bosne i Hercegovine prepoznato je da loš kvalitet upravljanja i pretjeran razvoj turizma i pratećih aktivnosti može u velikoj mjeri ugroziti prirodnu i kulturnu baštinu zaštićenih prirodnih područja (Strategija razvoja turizma Federacije Bosne i Hercegovine, 2022, Strategija razvoja turizma Republike Srpske, 2021).

U recentnom razdoblju analize naučnih istraživanja pokazuju da je turizam postao jedan od ključnih faktora za transformaciju zaštićenih prirodnih područja (Opačić i Koderman, 2020). Ekološki identitet zaštićenih prirodnih područja, kultura baština i način života lokalnih zajednica u stalnoj su opasnosti od propadanja kao posljedice stalnog povećanja broja turista.

Također, u navedenim dokumentima prepoznate su glavne prijetnje koje razvoj turizma donosi u pogledu očuvanja prirodne i kulturne baštine, gdje se kao osnovni faktori ugrožavanja iste ističe:

- nedovoljna kadrovska i tehnička osposobljenost nadležnih institucija za sprovođenje postojećih zakona, međunarodnih konvencija o zaštiti i upravljanja geodiverzitetom i biodiverzitetom u zaštićenim prirodnim područjima.
- nedovoljna primjena mjera i identifikovanih metodologija za razvoj efikasnog sistema za zaštitu geodiverziteta i biodiverziteta unutar zaštićenih prirodnih područja.
- neusaglašenost između turističkog razvoja i planiranja zaštite prirodnih područja, a što je povezano sa nedostatkom upravljačkih, zakonskih i prostorno-planskih dokumenata za postojeća zaštićena prirodna područja.
- Funkcionalna i fizionomska transformacija prostora kao rezultat pretjeranog razvoja turizma čiji se negativan utjecaj manifestuje kroz promjene okolišnih, ambijentalnih, društvenih i kulturnih dimenzija zaštićenog prirodnog područja.
- neadekvatno izgrađeni turistički objekti i drugi prateći turistički sadržaji mogu imati nemjerljiv uticaj na funkcionisanje ekosistema unutar zaštićenih prirodnih područja.
- nizak nivo upravljanja razvojem turizma unutar zaštićenih prirodnih područja od strane subjekata zaduženih za upravljanje dovode do niskog stepena iskorištenosti potencijala za razvoj turizma i ugostiteljstva, neadekvatne valorizacije vrijednosti i atrakcija, neadekvatnog upravljanja gostima, stvaranja lošeg imidža i manje posjećenosti, odnosno izostanka turista.
- neadekvatno upravljanje razvojem turizma unutar zaštićenih prirodnih područja uzrokuje trajne promjene u prirodnim područjima koje se ogledaju kroz degradaciju prirodnih i kulturnih resursa, emisiju štetnih gasova, buku, proizvodnju i odlaganje čvrstog otpada, ispuštanje otpadne vode u površinske tokove i podzemne recipijente kao i vizuelnu degradaciju prostora.

- nedovoljna svijest i edukacija zaštićenim prirodnim područjima, značaju očuvanja istih kao i turističkim aktivnostima koje se mogu provoditi na prihvatljiv način.

Problemi održivog razvoja zaštićenih prirodnih područja i negativni efekti turističkog razvoja unutar istih veoma često su na margini interesovanja donosioca odluka na svim nivojima vlasti. Poseban fokus treba usmjeriti na savremena naučna istraživanja, s težištem na uzroke i posljedice sve dramatičnijih promjena u prirodnom okolišu kao rezultat nekontrolisanog turističkog razvoja.

Manji interes za održivi razvoj zaštićenih prirodnih područja posljedica je uvriježene percepcije da je prirodna baština takvih područja u dovoljnoj mjeri zaštićena već samim uspostavljenjem (Rodríguez-Rodríguez, 2012; Hrelja, 2019).

Međutim znatnom broju zaštićenih područja takva percepcija nije u skladu sa prostornom stvarnošću, jer je njihov okoliš sve više opterećen, a nerijetko i preopterećen prekomjernim antropogenim pritiskom, prije svega turističkim razvojem iznad nivoa nosivosti prostora (Hrelja i dr., 2016).

8. AVANTURISTIČKI TURIZAM

Turizam je jedan od najbrže rastućih sektora u svijetu, a avanturistički turizam (često i pod terminom pustolovni) jedan je od njegovih najbrže rastućih oblika turističkih kretanja. Komparirajući najnovije podatke u pogledu ostvarenih globalnih prihoda u turizmu za 2023. godinu (1 600 milijardi USD), sa prihodima koji je generirao avanturistički turizam (483,3 milijardi USD) procjena je da ovaj sektor predstavlja oko 30 % globalne turističke potrošnje (prema podacima UN Tourism, GMI, 2024.).

Savremeni trend u svim fazama privrednog razvoja sve više podstiče prednost ove vrste turizma za rast tržišta, prepoznavajući njegovu izuzetnu ekološku, kulturnu i ekonomsku vrijednost. Avanturistički turizam globalno je jedan od najbrže rastućih sektora turizma.

Prema UN Tourism, avanturistički turizam je vrsta turizma koja se obično odvija na destinacijama sa specifičnim geografskim karakteristikama i krajolikom te teži da bude povezan sa fizičkom aktivnošću, kulturnom razmjenom, interakcijom i angažmanom s prirodom. Ovo iskustvo može uključivati neku vrstu stvarnog ili uočenog rizika i može zahtijevati značajan fizički i/ili mentalni napor.

Avanturistički turizam općenito uključuje aktivnosti na otvorenom kao što su planinarenje, trekking, bungee jumping, penjanje po stijenama, rafting, vožnja kanuom, kajakom, kanjoning, brdski biciklizam, ronjenje. Također, pored aktivnosti avanturističkog turizma na otvorenom mogu se prakticirati i neke aktivnosti avanturističkog turizma u zatvorenom prostoru.

Također, avanturistički turizam se definira kao oblik turizma u prirodi koji uključuje element rizika, viši nivo fizičkog iscrpljivanja i potrebu za specijaliziranom vještinom. Iz globalne perspektive, avanturistički turizam smatra se kao turizam koji poštuje prirodne i kulturne vrijednosti destinacije, ekonomski je održiv te socijalno pravedan jer štiti najugroženije skupine (Dražina, 2017).

U posljednjih desetak godina promijenili su se motivi turista koji žele zadovoljiti potrebe avanturističkog turizma. Ranije je naglasak stavljen na rizik, a danas na prirodno okruženje, istraživanje i učenje.

Opće prihvaćena definicija avanturističkog turizma je ona koju je dalo Udruženje za trgovinu turističkim putovanjima - *Adventure Travel Trade Association* (ATTA). ATTA definira avanturistički turizam kao putovanje koje uključuje najmanje dva od sljedeća tri elementa: fizičku aktivnost, prirodno okruženje i dodir s lokalnom kulturom. Avanturistički turizam može biti domaći i međunarodni i mora uključivati barem jedno noćenje, ali ne smije trajati više od godine dana (UN Tourism, 2014).

Prema prethodnoj definiciji, ova vrsta turizma zahtijeva samo dvije od navedenih komponenti - međutim, uključivanjem svih, turisti ostvaruju potpuno iskustvo avanture kao osnovnog motiva turističkog kretanja. Tipičan primjer je turističko putovanje u Peru koje inkorporira sve tri komponente: trekking (tjelesnu aktivnost) stazom Maču Pikču (prirodni okoliš) i istinska interakcija s lokalnim stanovništvom ili autohtonim narodima (kulturalna interakcija).

Fleksibilnije i generalno pojmovno određenje avanturističkog turizma je „da se radi o tipu koji kompleksno uključuje ostvarivanje doživljaja, adrenalina i mnogih drugih iskustava uz određeni rizik i uz kontrolirani nivo potencijalne opasnosti. Turističke aktivnosti takvog tipa turizma se uglavnom izvode u neobičnim, egzotičnim, misterioznim i udaljenim destinacijama i lokacijama, te se obično povezuje sa visokom razinom fizičke aktivnosti učesnika“ (Rabotić, 2013).

Iako je teško dati univerzalnu definiciju (avanturizam ima različito značenje za razne ljude), jedna od njih glasi : „Turistička aktivnost koja se odigrava u neobičnim, egzotičnim, udaljenim ili ‘divljim’ turističkim destinacijama. Obično se povezuje sa visokim nivoom fizičke aktivnosti učesnika, uglavnom na otvorenom. Avanturistički putnici očekuju doživljaj sa različitim nivoom rizika, uzbuđenja i opuštanja koji lično probaju. Oni su, prije svega, istraživači nenarušenih egzotičnih delova planete i tragaju za izazovima“ (Mintel Report, 2001, prema: Novelli, 2005).

Značajna promjena paradigme u turizmu 21. stoljeća, gdje se potencira koncept održivog turizma, za mnoge međunarodne posjetitelje koji su u potrazi za jedinstvenim iskustvima - avanturističko putovanje je postalo osnova turističkog iskustva.

Akcelerirani proces neupitne globalizacije i univerzalna informaciona dostupnost, uvjetovali su trend sve veće potražnje za autentičnim iskustvima u turističkim putovanjima, pri čemu je avanturistički turizam bez sumnje jedan od najdinamičnijih segmenata sa aspekta porasta potražnje.

Prije svega, avanturistički turizam znači odmor temeljen na iskustvu. To u osnovi znači impliciranje univerzalnih iskustava aktivnog procesa komunikacije s lokalnim stanovništvom i povezivanja s njihovim temeljnim vrijednostima. Za kompanije i lokalne destinacije, avanturistička putovanja imaju značajnu ulogu jer mogu privući turiste i izvan vrhunca sezone, potencirajući autentičnost prirodnih i kulturnih vrijednosti.

Posmatrano iz globalne perspektive, avanturistički turizam uključuje i propagira vrijednosti održivog turizma - turizma koji poštuje kulturna i prirodna dobra i štiti najugroženije i najosjetljivije zajednice. Ekspanzija avanturističkog turizma ima obimne potencijale za razvoj, naročito u marginaliziranim „skrivenim“ zajednicama i geografskim manje poznatim prostorima.

Avanturistička putovanja potiču lokalnu ekonomiju, kao i stvaranje prihoda i zapošljavanje. Ipak, rast ovog segmenta također donosi kritičan izazov održivog razvoja, zahtijevajući pažljivo i odgovorno upravljanje turizmom. (UN Tourism, 2014).

U savremenim procesima, trendovi u avanturističkom turizmu pokazuju dva karakteristična obilježja. Prisutan je trend u kojem je turistička ponuda obilježena smanjenjem rizika, udaljenosti i zahtjeva za vještinama kako bi se proširila potražnja na tržištu, poprimajući odlike masovnog turizma. Nasuprot ovom, drugi trend, koji po obimu ima manje kapacitete, predstavljen je ponudom skupljih proizvoda koji zahtijevaju veće prethodne vještine, uključuju veći individualni rizik za turiste i odigravaju se u udaljenijim i negostoljubivijim destinacijama.

Konzumenti avanturističkog turizma najčešće su mlađe, educirane, bogatije osobe u potrazi za avanturističkim aktivnostima na koje su spremni potrošiti pozamašne iznose novaca. Isti su najčešće jedni od najzahtjevnijih i najjuvdašnjih potrošača dok su na odmoru, često putuju u neke od udaljenijih i ekstremnijih svjetskih sredina kako bi zadovoljili svoje potrebe za emocionalnim uspjehom, rizikom, izazovom, uzbuđenjem i avanturom (Williams & Soutar, 2009)

Procjenjujući neke od ekonomskih aspekata, UN Tourism navodi da se samo cijena dozvole za uspon na Mt. Everest, hard avanturističku aktivnost, procjenjuje na 11 000 USD po osobi za 2015. godinu. Kada se dodaju svi ostali faktori, kao što su obuka, oprema, avionske karte, turistički vodiči, itd., prosječni ukupni trošak za uspon na Mt. Everest iznosi oko 48 000 USD po osobi. (UN Tourism, 2014)

Motivi učesnika u avanturističkom turizmu su višestruki (tab.13.), i u vezi su sa širokim spektrom koji se odnosi na sam subjektivni doživljaj (neizvjesnost, rizik, opasnost), ali mogu biti i refleksija potrebe za novim saznanjima (nepoznato, skriveno, mistično, neistraženo).

Tab. 13. Motivacija u avanturističkom turizmu

Motivacija za avanturistički turizam		Sudjelovanje		Ishod
• <i>uzbuđenje</i> • <i>izazov</i> • <i>rizik</i> • <i>neizvjesnost</i> • <i>opasnost</i> • <i>estimulacija</i> • <i>eskapizam</i>	Angažman	• <i>izazov</i> • <i>otkriće</i> • <i>korist</i> • <i>anticipacija i priprema</i>	Angažman	• <i>savladavanje opasnosti i rizika, razvijanje vještina</i> • <i>osobni razvoj primjena vlastitih vještina u određenoj situaciji</i> • <i>učenje na bazi iskustva</i> • <i>dostignuće</i>

Izvor: Page i Connell, 2009., priredili i prilagodili autori.

Pri tome, treba naglasiti da bez obzira na to kako su kategorizirani tipovi u ovoj vrsti turizma, avantura će uvijek biti subjektivan pojam za same posjetitelje, jer je u biti povezana s nečijim individualnim iskustvom.

Avanturistički turisti u motivaciji nastoje pomjeriti vlastite kulturne, fizičke i geografske granice udobnosti, a te granice se razlikuju za svaku osobu. Sam doživljaj tokom procesa konzumiranja avanturističkog sadržaja i posljednično iskustvo može kod jednog posjetitelja činiti dojam svakodnevnog, a kod drugog usloviti visoki stepen stresa.

Višestruka motivacija koja u osnovi ima avanturistički doživljaj, pored preuzimanje nesigurnog ishoda odnosno rizika, potaknuta je i željom da se iskusi i sazna nešto novo. Avanturistički turizam pruža posjetitelju nesiguran ishod, dozu potencijalne opasnosti i rizika, različite izazove, saznanje o novom i drugačijem, uzbuđenje, istraživačke aktivnosti, što za posljedicu često ima kontrastne emocije.

Rabotić (2013) navodi kako je Ryan (2010) u svojem djelu „*Motives, behaviours, body and mind*“ zapazio kontrast u činjenici kako fizički napor, tj. iscrpljivanje rezultira mentalnom relaksacijom.

U zavisnosti od rizika koji uključuje, avanturistički turizam ima razne modalitete - od *soft* (mekan, lagan) do *hard* (težak, čvrst, sa više fizičkog napora) varijante. Što je avanturistička komponenta zahtjevnija veći je i nivo fizičkog izazova, percipiranog rizika i realne opasnosti (tab.14.). Za *hard* varijantu avanturističkog turizma u praksi se ustalio i termin „adrenalinska tura“.

Tab. 14. Tipologija aktivnosti u avanturističkom turizmu

„HARD“ TIPOVI AKTIVNOSTI	„SOFT“ TIPOVI AKTIVNOSTI	
Speleološke aktivnosti - špiljarenje	Arheološke ekspedicije	Kajakaštvo
Penjanje (planina/stijena/lednici)	Bekpekeri	Orijentacijsko trčanje
Planinarenje	Promatranje ptica	Rafting
Surfanje sa zmajem	Lov	Daskanje na pijesku
Heli skijanje	Kampiranje	Istraživačke ekspedicije
Jedrenje padobranom	Vožnja kanuom	Safari
OSTALI TIPOVI AKTIVNOSTI	Eko-turizam	Jedrenje
Posjećivanje lokalnih festivala/sajmova	Obrazovni programi	Ronjenje
Krstarenje	Ekološki održive aktivnosti	Ronjenje s disalicom
Kulturne aktivnosti	Ribolov/mušičarenje	Skijanje/snoubordanje
Upoznavanje lokalnog stanovništva	Pješačenje	Surfanje
Učenje novog jezika	Jahanje	Volonterski turizam
Pješačke ture		
Posjet prijateljima/obitelji		
Posjet historijskim znamenitostima		

Izvor: UNWTO Global Report on Adventure Tourism (2014) i ATTA (2013) priredili i prilagodili autori.

Hard turizam nudi izazovni ambijent za turistu kome je ključni motiv suočavanje sa rizičnim situacijama. Kod *soft* turizma, međutim, glavni motiv je saznanje, pri čemu uživanje u prirodnom i kulturnom okruženju predstavlja važan aspekt doživljaja (Morpeth, 2001).

Navedena tipologija predstavlja osnovnu tipologiju, koja se permanentno nadopunjava novim, atraktivnim i specijaliziranim aktivnostima, koje doprinosi diverzitetu ponude.

Posebnu ekspanziju doživljava brdski i planinski biciklizam na neuređenim površinama te rafting na crnim vodama -*blackwater rafting* (plovidba podzemnim vodama). Mnogi drugi specifični tipovi naglašenih adrenalinskih aktivnosti uključuju npr. hodanje konopom (highline), base skakanje (BASE jumping), penjanje po ledu (ice climbing) pa sve do ekstremnih visoko rizičnih kao što su klif kamping ili ronjenje u kavezu okruženim morskim psima.

Ralf C. Buckley definira „geografiju avanturističkog turizma“ kao ograničeni izbor široko raspršenih svjetskih ikonskih mjesta na kojima se mogu odvijati avanturističke aktivnosti. Ova često udaljena okruženja nude najbolje mogućnosti za specifične aktivnosti zbog svog konteksta, a posebno prirodnog terena i klime. Ova je geografija sastavna i ključna za proizvod pustolovnog turizma i ključni je dio industrije (Buckley, 2002).

Neke od najpoznatijih svjetskih destinacija (predstavljaju samo mali dio izuzetno velikog broja atraktivnih ambijetalnih cijelina u svijetu) u kojima posjetitelji mogu da dožive unikatna iskustva su: Černobilske ture (Ukrajina), kupanje u Vražjem bazenu u vodopadima Viktorija (Zambija i Zimbabve), šetnja Stazom dasaka na planini Hua (NR Kina), obilazak Ceste smrti (Bolivija), posjeta Špilji lastavica (Meksiko), Stup hladnoće - Ojmjakon (Jakutija, Ruska Federacija).

Historijski okvir avanturističkih putovanja sa različitim motivima (naučno-istraživački, posebno geografski, kolonijalni, religijski) seže u daleku prošlost iz koje se crpe i značajna znanja o prirodnim i društvenim odlikama tada poznatih ili istraživanih prostora.

Periodi velikih geografskih otkrića, kolonijalne ekspanzije, razvoj nauke, saobraćaja i opće spoznaje o globalnom, doprinjeli su da se sredinom 19. stoljeća (Tomas Kuk, 1841.godine) stvore pretpostavke za prva organizirana turistička putovanja.

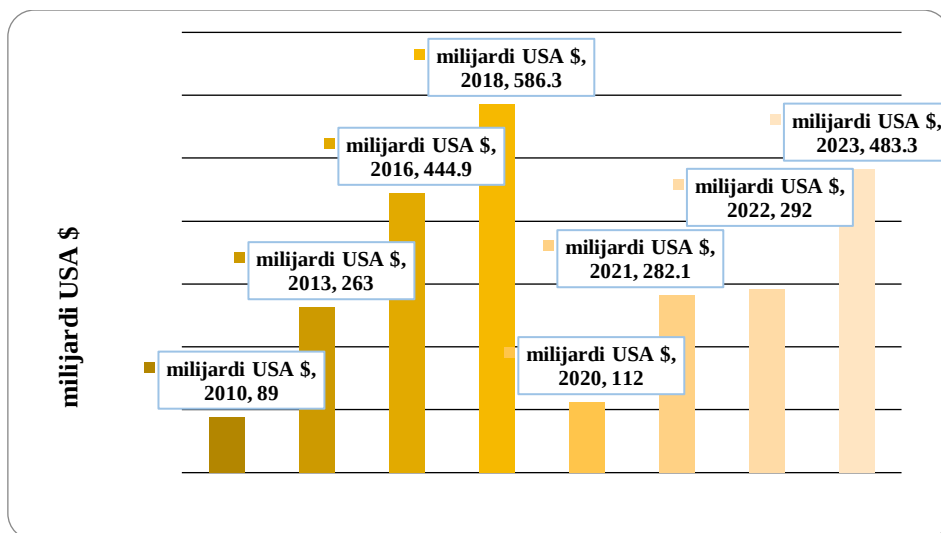
Začeci avanturističkog turizma bili su potaknuti nedugo zatim, naročito poslije „pionirskih“ pothvata u alpinizmu (E.Vimper, osvojen Matterhorn 1865. godine) te prvog ekspedicionog putovanja rijekom Kolorado 1869. godine (J. Pael). Nedugo nakon toga, formirane su dvije institucije koje su još uvijek aktivne, Nacionalno geografsko društvo (National Geographic Society, 1888. godine) i Klub istraživača (Explorers Club, 1902. godine).

Sredinom 20. stoljeća većina uspona na poznate planine (M. Herzog, Anapurna 1950., E. Hillari, Mont Everest, 1953.) privukla je globalnu pažnju i samim time motivirala mnoge istraživače na kreiranje novih putovanja, što je rezultiralo ekspanzijom modernog avanturističkog turizma.

Transformacija od istraživanja informacija do komercijalnog vođenja kreće od Amerikanaca (Ker & Dauni, 1946., Hutch River Explorations, 1953.), Britanaca (Aberkombi & Kent, 1962.), a nakon toga se pridružuju Francuska, Švicarska, Belgija, Nizozemska i Njemačka.

Period sredine 20. stoljeća i početka masovnog turizma u Evropi, koincidira sa razvojem većeg broja agencija specijaliziranih za avanturistički turizam, kao što su Nove granice (Nouvelles Frontières) u Francuskoj (1967.) i DAV Samit Klub u Njemačkoj (1969).

U 2010. godini provedena je studija o veličini tržišta avanturističkog turizma od strane ATTA, The George Washington University i Xola Consulting. Rezultatima je utvrđeno da je globalna vrijednost ove vrste turizma 89 milijardi USD (graf. 16.). Godine 2013. ponovljena studija je otkrila da je 42% putnika krenulo na avanturistička putovanja što je ovome sektoru turizma doprinijelo ostvarenju dobiti od 263 milijarde USD – to je značilo porast za 195% u samo dvije godine (ATTA, 2013).

Graf. 16. Prihodi u sektoru avanturističkog turizma.

Izvor: na osnovu podataka ATTA, Adventure Tourism Market report, 2010-2018, The Brainy Insights (2023) i GMI (2024) prilagodili i priredili autori.

Iz dostupnih podataka za analizirani period, vidljivo je da se sektor avanturističkog turizma u cjelini oporavio od posljedica pandemije Covid-19, s povećanjem prihoda od blizu 60% u odnosu na 2022. godinu.

Najpopularniji itinerer ispitanika ima cijenu od 3000 USD (za 8 noćenja), od čega je 76% (u prosjeku 2280 USD) potrošeno kod lokalnih turističkih agencija. Najpopularnija odredišta u trendu razvoja avanturističkog turizma bila su Mediteran, Zapadna Europa, Južna Amerika, Skandinavija i Srednja Amerika (ATTA, 2023).

Evropa je najznačajnije globalno tržište avanturističkog turizma, s 37,65% tržišnog udjela u prihodu u 2022. godini (The Brainy Insights, 2023). U evropskim okvirima, vodeće zemlje su Velika Britanija (sa 19% udjela) i Italija (9%). Sjeverna Amerika je, zahvaljujući velikom udjelu domaćih turista, ima udio avanturističkog turizma od približno 34 % tržišta, dok Azijsko-pacifička regija bilježi najveći rast ovog vida turističkih kretanja i ima oko 31% tržišnog udjela u prihodu u 2022. godini.

Evropa ima najveće tržište avanturističkog turizma na regionalnom nivou. Alpe, Pireneji, Velika Britanija, Nizozemska i skandinavske zemlje su među najpopularnijim avanturističkim destinacijama u regiji.

Zbog prisutnosti brojnih lokacija za avanturistički turizam, kao što su: Stjenjak, Veliki Kanjon i nacionalni parkovi, Sjeverna Amerika predstavlja veliki dio tržišta avanturističkog turizma na globalnom nivou. Azijsko-pacifičko područje ima tržište avanturističkih putovanja koje se najbrže širi u svjetskim okvirima. Nepal, Butan, Tajland i Novi Zeland su vodeće države sa avanturističkim atrakcijama u ovoj regiji u razvoju.

Bliski istok i Afrika imaju mali sektor avanturističkog turizma, sa odlikama brzog rasta. Pustinja Sahara, NP Serengeti i planina Kilimandžaro među jedinstvenim su i raznolikim avanturističkim mjestima u regiji, sa sve većim brojem sjevernoameričkih i evropskih posjetitelja.

Južna Amerika još uvijek ima manji, ali brzo rastući udjel u u avanturističkim putovanjima. Amazonska džungla, planine Ande i Makču Piču su među najpoznatijim svjetskim avanturističkim turističkim destinacijama, koje posebno privlače turiste iz Sjeverne Amerike.

Postpandemijski period u avanturističkom turizmu se može generalno opisati kroz nove trendove koji se odlikuju potražnjom sveobuhvatnijih i autentičnijih iskustava. Kao rezultat toga, odredišta koja su nekada bila zanemarivana, sada postaju žarišta za one koji traže autentično iskustvo.

To se ogleda prije svega u „udaljavanju“ od tipičnih turističkih destinacija i težnjom kako iskusiti lokalnu kulturu na smisleniji način, kroz povezivanje s ljudima, okolišem i historijom lokalne zajednice, prirodnim ljepotama i mogućnosti avanture na otvorenom (traženje „neutabanih“ staza).

Jedan od trendova u porastu su putovanja koja kombiniraju avanturu u prirodnim i spokojnim okruženjima sa psiho-fizičkim oporavkom („skrivena utočišta“ sa prirodnim ambijentom kombinovana sa velnesom, jogom i meditacijom).

U posljednjih desetak godina promijenili su se motivi turista koji žele zadovoljiti potrebe kroz avanturistički turizam. Ranije je naglasak stavljen na rizik, a danas na prirodno okruženje, istraživanje i učenje. Turisti koji žele upražnjavati ovakav oblik turističkih kretanja u potrazi su za destinacijama koje pružaju očuvan okoliš, odnosno neponovljiv doživljaja prirode.

Prostor Bosna i Hercegovina kao rezultat fizičkogeografskih procesa raspolaže sa značajnim brojem prirodnogeografskih znamenitosti, koje čine raritetni sadržaji i diverzitet njegove prirodne baštine (geološke, geomorfološke, hidrološke i biološke). Također, kao rezultat dugotrajnih historijskih procesa raspolaže sa značajnim kulturno-historijskim turističkim motivima.

Prirodnogeografski i društvenogeografski motivi čine osnovu za uspostavu avanturističkog turizma, za koji Bosna i Hercegovina ima značajne potencijale. U skladu sa raspoloživom resursnom osnovom na teritoriji Bosne i Hercegovine razvijaju se različiti vidovi avanturističkog turizma kao što su:

- Kanuing i kajaking (Neretva kajak i kanuing safari, kajaking Tara, Kajaking Drina, kanuing Trebižat, safari kajak Bunica, Sutjeske u periodu aprila i maja za vrijeme visokog vodostaja);
- Kanjoning (Rakitnica, Hrčavka, Sutjeska);
- Rafting (Tara, Vrbas, Drina, Sana, Una, Neretva (sl.15.));

Sl. 15. Rafting na Neretvi
Foto: A. Korjenić, 2019.

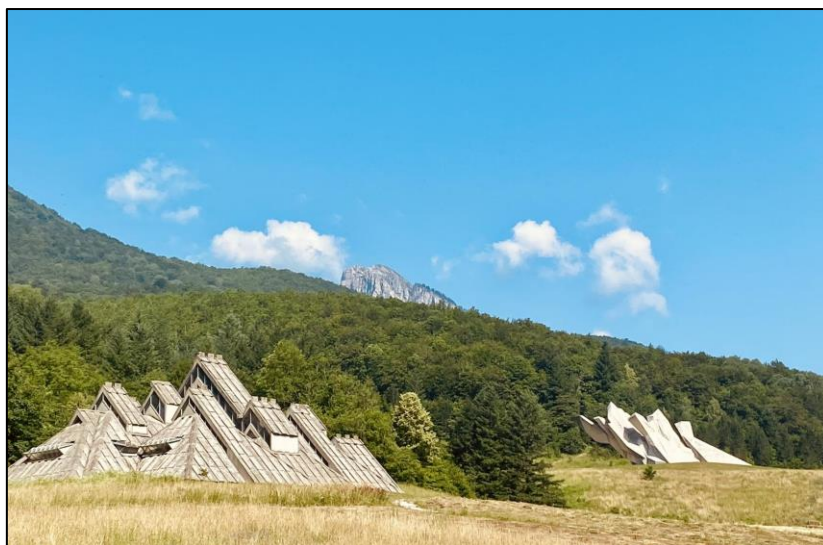
- Hiking (Najatraktivnije planine za hiking: Maglić, Volujak, Zelengora, Lebšnik, Treskavica, Prenj, Čvrstica, Vranica. Hiking se razvija na gotovo svim planinama u Bosni i Hercegovini – 78 vrhova vrhova ima 2000+ mnv.);
- Jeep i Quad Avanture (Prenj, Zelengora, Igman, Bjelašnica, Lukomir, Ruište, Morine, Japodski otoci, Blidinje, Livno);
- Paraglajding (Trebević, Bjelašnica, Jahorina, Ljubuški - Ljubuška kula, Livno – Tušnica, Cazi – Velika Gomila, Banja Luka - Čemernica i Manjača, Drvar, Tuzla, Bihać, Mrkonjić Grad, Mostar);
- Biking (na brojnim lokalitetima u Bosni i Hercegovini, ali neke od najatraktivnijih ruta: brdski biciklizam na planinama NP Sutjeska, u NP Una, Bjelašnica, Igman, Trebević, Ozren, Visočica, Velež, PP Tajan, Vranica, Kozara, Trebinje,);
- Jahanje konja (Sarajevo, Grude, Visoko, Kupres, Livno, Zelengora, Brčko, Tuzla, Olovo, Čaplinja, Banja Luka - privatni sektor);
- Foto safari (Hutovo blato, Zelengora, Prašuma Perućica, Cincar, Livanjsko polje,);

- Climbing (Han Derventa i Dariva kod Sarajeva, Preodac kod Bosanskog Grahova, Bastašica kod Drvara, Pršljanica kod Bugojna, Duman kod Livna, Klekovača kod Drvara, Kameni most kod Banja Luke i Zečiji kamen kod Prijedora, Crvena stijena kod Blagaja);
- Planinarenje (Najatraktivnije planine za planinarenje: Maglić, Volujak, Zelengora, Lebšnik, Treskavica, Prenj, Čvrstica, Vranica. Vlašić, Grmeč, Osječenica);
- Alpinizam (na visokim planinama Bosne i Hercegovine, gdje alpinista kreće neoznačenim penjačkim putevima koristeći pri tome penjačku tehniku i tehnička pomagala, iako po definiciji alpinizam se na obavlja na planinama koje su ispod 3000 mnv);
- Kampovanje (uspostavljena područja za kampiranje na područjima općina: Blagaj, Buna, Mostar, Bosanska Krupa, Sarajevo, Ilidža, Višegrad, Foča, Banja Luka, Petrovo, Bosanska Otoka, Novi Grad, Vitez, Bihać, Stolac, Jajce, Konjic, Lukavac, Međugorje, Neum, Prijedor, Kulen Vakuf, Zenica, Sokolac. Prostori za kampovanje su uspostavljeni u neposrednoj blizini prirodnogeografskih turističkih potencijala);
- prolazak kroz prašumu (prašuma Perućica);
- Via Dinarica (multietapno avanturističko putovanje kroz Dinaride);
- avanturistički i adrenalinski parkovi (antropogeno uspostavljene zone i kreirani turistički sadržaji).

Također, za ovakav tip turističkih kretanja posebno su atraktivna sva zaštićena prirodna područja, gdje se prema brojnim istraživanjima svrstavaju među najinteresantnije destinacije avanturističkog turizma u Bosni i Hercegovini.

Neka od zaštićenih prirodnih područja pored prirodnogeografskih specifičnosti prostora (prirodnogeografska osnova za uspostavljanje zaštite) raspolažu i sa značajnim historijsko-geografskim potencijalima koji čine osnovu uspostavljanja i razvoja avanturističkog turizma.

Tako, npr. najstariji nacionalni park, Sutjeska, proglašen je zaštićenim prirodnim područjem 1962. godine. Izdvojen je u toj kategoriji zaštite prevashodno zbog memorijalnog značenja iz NOB-a (sl. 16.), ali i komplementarnih prirodnogeografskih znamenitosti, koje čine raritetni sadržaji i diverzitet njegove prirodne baštine (geološke, geomorfološke i biološke) (Hrelja, 2022).

Sl. 16. Memorijalni kompleks Sutjeska
Foto: A. Sivac, 2022.

Ovaj nacionalni park obuhvata izrazito planinsko područje sa brojnim biogeografskim, hidrografskim, geomorfološkim i klimatskim specifičnostima. Biogeografski, centralni dio parka predstavljen je prirodnim rezervatom – Prašumom Perućicom, uz koju se ističe bogatstvo prirodnim travnjacima i poprilično očuvanim šumskim kompleksima na ostatku teritorije.

Hidrografski, prostor je oivičen rijekama Pivom, Drinom, izvorišnim tokom Neretve, gdje se pored vodenih tokova ističe i bogatstvo prirodnim jezerima. U geomorfološkom pogledu ističu se planinski masivi Bioče, Vučeva, Maglića (sl. 17.), Volujaka, Lebršnika i Zelengore. Klimatski, prostor je zbog preplitanja kontinentalnih i maritimnih uticaja te izrazitog planinskog tipa klima pogodan kao vazдушna banja.

Sl. 17. Pogled sa Maglića na Trnovačko jezero

Foto: Dž. Paradžik, 2019.

Posebnost turističkih potencijala u NP Sutjeska koje čine pretpostavke razvoja avanturističkog turizma mogu se izdvojiti kroz sljedeće:

- Najviši planinski vrh u državi (Maglić 2386 m),
- Najveća prašuma u Evropi (Perućica),
- Prvo zaštićeno prirodno područje (u slivu Perućice 1954.)
- Najstariji nacionalni park u Bosni i Hercegovini (Sutjeska, 1962.),
- Planinska jezera (Crno, Bijelo, Orlovačko, Donje bare i Gornje bare)
- Kanjoni i dolinska proširenja (Sutjeske, Hračavke i Jabučnice),
- Kulturno-historijsko naslijeđe (memorijalni kompleks Sutjeska
- Najveći bazen na otvorenom (Hrelja i dr., 2020).

U skladu sa raspoloživom resursnom osnovom u NP Sutjeska razvijaju se sljedeće vrste avanturističkog turizma: kanuing i kajaking (u dolini Sutjeske u periodu aprila i maja za vrijeme visokog vodostaja), kanjoning (u dolini rijeke Hrčavke), hiking (pješačenje uspostavljeno na IX ruta ukupne dužine 45 km), Jeep i Quad Avanture (Džipijada – manifestacija u organizaciji lokalnih auto klubova), paraglajding (Volujak, Maglić i Zelengora), biking (brdski biciklizam na planinama NP Sutjeska na ukupnoj dužini staze oko 25 km), jahanje konja na Zelengori (privatni sektor), foto safari (posmatranje ptica i krupne divljači na Zelengori), climbing (penjanje – vježbanje po ucrtanim rutama), planinarenje (Zelengora, Maglić, Volujak), alpinizam (odvija se na planini Maglić, iako po definiciji alpinizam se ne obavlja na planinama koje su niže od 3000 mnv), kampovanje (uspostavljeni područja za kampiranje na Orlovačkom jezeru i Tjentištu), prolazak kroz prašumu Perućicu (uz obaveznu pratnju vodiča) (Hrelja i dr., 2020).

Pored ovoga zaštićeng prirodnog područja, gotovo u svim zaštićenim prirodnim područjima Bosne i Hercegovine razvijaju se isti ili slični vidovi avanturističkog turizma u zavisnosti od raspoloživosti resursne osnove te u skladu sa konceptom održivog razvoja.

Također, na prostoru Bosne i Hercegovine realiziraju se avanturistička kretanja ne samo na pojedinim turističkim lokalitetima nego na širem prostornom obuhvatu.

Važan segment turističke ponude za anvanturistički turizam jeste Via Dinarika multietapno putovanje kroz Bosnu i Hercegovinu ali i države koje se rasprostiru na području Dinarida. Via Dinarica se sastoji od tri uporedna smjera (trase kretanja): bijela, plava i zelena.

Bijela staza je glavna trasa kretanja Via Dinarice, koja se pruža duž čitavog lanca Dinarida, prateći njegove najviše vrhove. Bijela staza uključuje sve najvišojie vrhove u svakoj od zemalja pojedinačno. Ova staza nudi veliki broj avanturističkih aktivnosti poput: brdskog biciklizma, raftinga, planinarenje itd. Bijelu stazu u Bosni i Hercegovini čini 12 etapa ukupne dužine 334 km.

Plava staza se kreće prema obali Jadranskog mora. Planine u ovom dijelu Dinarida su niže, ali ne i manje atraktivne i izazovne u svrhu razvoja avanturističkog turizma. Zelena staza je uglavnom fokusirana na šumske oblasti (uglavnom crnogoričnih šuma) kroz neke od nižih planina Dinarida. Zelena staza je kreirana u svrhu razvoja biciklističkog turizma, sa stotinama kilometara dobro očuvanih biciklističkih staza. Zelena staza predstavlja savršen izbor za manje zahtjevne i jednostavnije planinarske avanture (Via Dinarica BiH, 2024).

Pored razvoja avanturističkog turizma zasnovanog na prirodnogeografskim turističkim potencijalima na području Bosne i Hercegovine postoje brojne antropogeno uređene i prilagođene prostorne cjeline – avanturistički parkovi uspostavljeni u svrhu razvoja ovoga oblika turističkih kretanja.

Neki od najatraktivnijih avanturističkih parkova su: Jablanica - zipline Bitka na Neretvi (zipline poligon 168 m), Bjelašnica – Javorov do (35 km označenih planinskih staza za šetanje ili biciklizam, individualno dizajnirane i napravljene zone za vježbanje u prirodi, spuštanje ziplineom, vožnja kvadovima), Fortica - Mostar (zipline u dužini od 1.000 m, šetnica staklenim podom, adrenalinski viseći most – via ferrata, sportsko penjanje, staze za hiking i biciklizam), Jajce (zipline spust preko vodopada u dužini 250 m), Peć Mlini - Grude (zipline - kanjon Tihaljine, via ferrata, sportsko penjanje), Višegrad (zipline 480 m), Široko Brijeg (zipline 1100 m), Romanija (via ferrata - sokolov put). Također, na prostoru Bosne i Hercegovine veoma su atraktivni adrenalinski parkovi: na Vlačiću, Ilidži, Sarajevu, Zenici, Tuzli, Kozari, Čapljini, Hutovom blatu, Jajcu i Mostaru. Navedeni parkovi služe kao komplementarni oblici turističkih kretanja za djecu i mlade u cilju upotpunjavanja turističkih sadržaja.

9. SPELEOLOŠKI TURIZAM

Speleološki turizam predstavlja avanturističku vrstu turizma, koja ima za cilj posjetu speleološkim objektima, a vrlo često uključuje i speleološko istraživanje. Speleološki turistički motivi imaju unikatnu vrijednost, koja se za avanturiste među turistima ogleda u spektakularnom ambijentu koji nude ovi tipovi destinacija, a koji najčešće nisu dostupni za veliki broj ljudi.

Naime, unutrašnjost većine speleoloških objekata je teško pristupačna, a njihovo istraživanje sa sobom nosi i određene opasnosti, te je razmjerno mali broj onih ljudi koji imaju hrabrost da istražuju i dožive nepoznato. Međutim, postoje i one destinacije koje su već dobro istražene i infrastrukturno bolje opremljene, te kao takve pružaju mogućnost za posjetu većeg broja turista i sa ekonomskog aspekta imaju veći turistički značaj. Iako su rijetke speleološke destinacije u svijetu koje se mogu uvrstiti u ponudu masovnog turizma, broj zainteresiranih turista i istraživača za ovu vrstu avanturističke aktivnosti je u značajnom porastu u modernom dobu.

Speleologija (grč. σπήλαιο – pećina) je naziv interdisciplinarne nauke o pećinama i drugim podzemnim krškim fenomenima. Njena složenost se ogleda u primjeni različitih geografskih, geoloških, kartografskih, hemijskih, bioloških, fizičkih, pa i meteoroloških spoznaja i metoda u naučnom proučavanju ove vrste fenomena. Međutim, u kontekstu turizma se pod ovim pojmom češće podrazumijevaju rekreativne aktivnosti pojedinaca ili grupa usmjerene na posjetu i istraživanje speleoloških objekata.

Pored pećina, koje predstavljaju približno horizontalne šupljinske formacije ispod topografske površine, postoje i jame, kao druga vrsta speleoloških objekata. Njihov položaj u odnosu na površinu je vertikalni ili ima strm nagib (preko 45°).

Pećine i jame se uglavnom nalaze u karbonatnim (krečnjačkim i dolomitnim) stijenama, što ukazuje na to da na njihovu genezu presudno utiču krška erozija i korozija, s tim da su one vrlo često predisponirane tektonskim pomjeranjima (rasjedi i pukotine).

Reljef Bosne i Hercegovine je u geološkom smislu u najvećoj mjeri (oko dvije trećine) građen od karbonatnih stijena, uglavnom mezozojske starosti, a uz to se nalazi u tektonski vrlo aktivnoj zoni, pa je realno za očekivati da bi se na njenoj teritoriji mogao nalaziti veliki broj speleoloških objekata, odnosno pećina i jama (Temimović i dr., 2018).

Katastar speleoloških objekata Bosne i Hercegovine postoji od 2006. godine, a u njega je do sada upisano 4033 takva objekta, uz napomenu da ova evidencija nije konačna. Najveća njihova koncentracija je u holokarstnim oblastima vanjskih Dinarida, ali značajan broj većih i atraktivnijih pećina se može pronaći i u unutrašnjim Dinaridima, posebno na terenima koji su građeni od trijaskih krečnjaka.

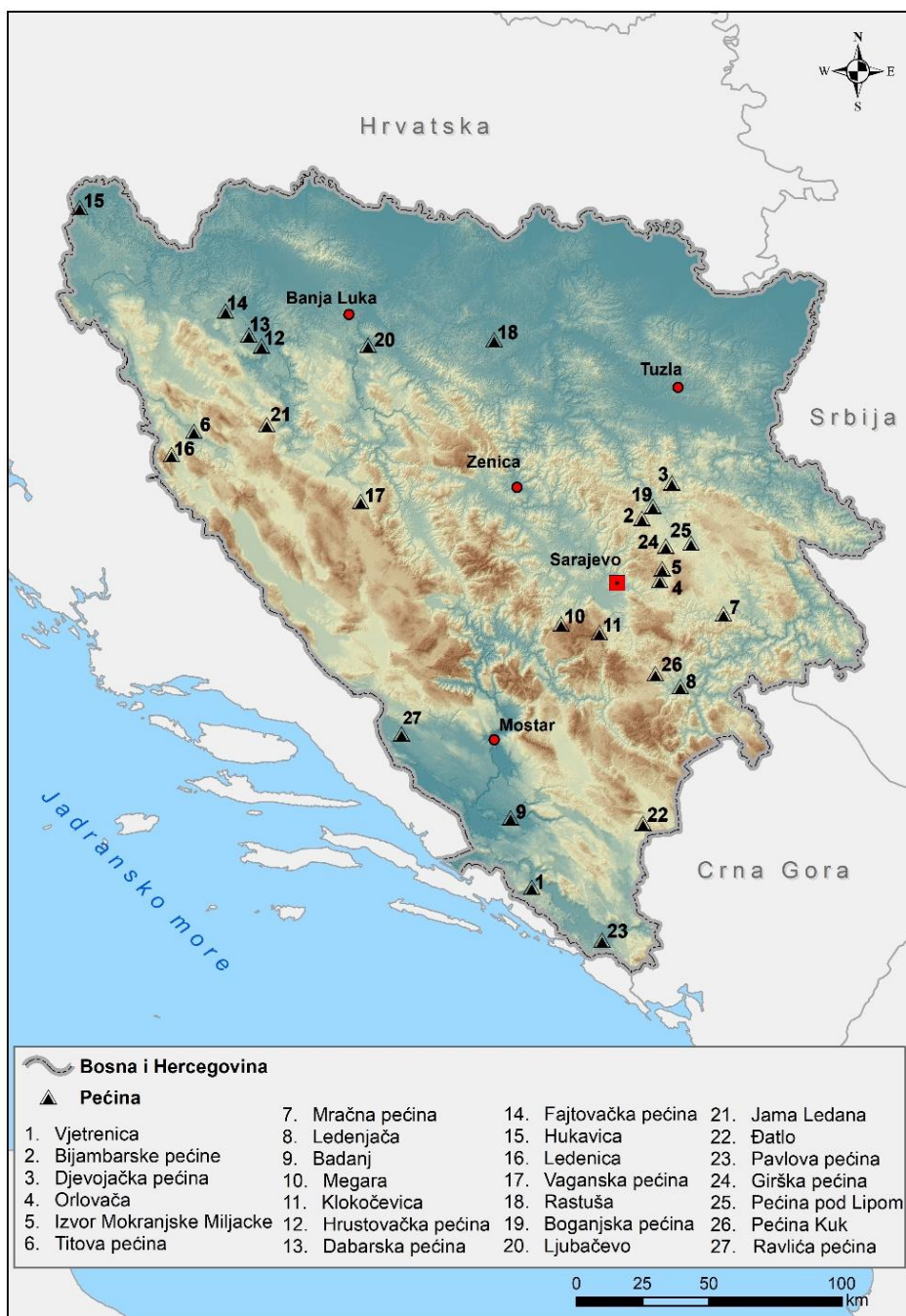
Činjenica je da se većina evidentiranih objekata ne može adekvatno uključiti u turističku ponudu Bosne i Hercegovine, što zbog nedostatka atraktivnosti, što zbog nepristupačnosti lokacije, ali postoji i dovoljan broj istih (prvenstveno se to odnosi na pećine) koji mogu predstavljati dodatnu turističku vrijednost određenim destinacijama. Neki od njih, poput pećine Vjetrenice, imaju dovoljno osnova da se mogu smatrati i samostalnom turističkom destinacijom.

Slučajno ili ne, krška područja u Bosni i Hercegovini predstavljaju sa jedne strane generalno pasivne i slabije razvijene krajeve ove zemlje, a sa druge posjeduju veliko speleološko bogatstvo. Sasvim se logičnim onda nameće pitanje: da li je moguće ovu vrstu geomorfoloških fenomena pretvoriti u ekonomski resurs koji će pomoći razvoju tih sredina? U tom kontekstu se može govoriti o speleološkom turizmu kao jednom od načina ekonomske revitalizacije pasivnih krajeva. Pri tome je jako važno voditi računa o ekonomskoj, ali i ekološkoj održivosti takvih projekata. Održivi razvoj je ključ dugoročnog progressa u svim djelatnostima savremenog društva, a to se posebno odnosi na turizam.

Razvijanje turizma u krškim predjelima zahtijeva stateško planiranje, jer su ovdašnji elementi prirodnog okruženja veoma podložni djelovanju čovjeka, kako sa ekološkog, tako i sa estetskog aspekta. Pronalaženje balansa između adekvatne limitacije kapaciteta posjećenosti i ekonomske profitabilnosti nije jednostavan zadatak, ali je prijevremena neophodnost.

Opći je zaključak da u Bosni i Hercegovini, a i generalno, pećine posjeduju značajno veći turistički potencijal sa ekonomskog aspekta u odnosu na jame, bez obzira što i brojne jame posjeduju jedinstvenu atraktivnost (Osmanković, 2012). Na to naročito ukazuju prethodna istraživanja od strane J. Mulaomerovića i J. Osmanković (2010a i 2010b). Pećine su ipak pristupačnije znatno većem broju turista, dok se spuštanjem u jame uglavnom bave istraživači i veliki zaljubljenici u speleologiju.

Za ovu priliku je geografskom analizom je izdvojeno više od 20 bosanskohercegovačkih pećina za koje je procijenjeno da imaju određenu turističku vrijednost (u zagradi se nalaze općine na čijoj su teritoriji smještene): Vjetrenica (Ravno), Bijambare (Ilijaš), Djevojačka pećina (Kladanj), Orlovača (Pale – RS), Izvor Mokranjske Miljacke (Pale – RS), Titova pećina (Drvar), Dugovještica (Rogatica), Mračna pećina (Rogatica), Ledenjača (Foča – RS), Badanj (Stolac), Megara (Hadžići), Klokočevica (Trnovo FBiH), Ledenica (Bosansko Grahovo), Hukavica (Velika Kladuša), Dabarska pećina (Sanski Most), Hrustovača (Sanski Most), Fajtovačka pećina (Sanski Most), Vaganska pećina (Šipovo), Rastuša (Teslić), Boganjsko-ponjeračka pećina (Olovo), Ljubačevo (Banja Luka), Đatlo (Gacko), Pavlova pećina (Trebinje), jama Ledana (Ribnik), Kuk (Kalinovik), Girska i Pećina pod lipom (Sokolac) itd. (karta 8.).

Karta 8. Geografski razmještaj turistički značajnih pećina u Bosni i Hercegovini

Izvor: GIS Centar Odsjeka za geografiju Univerziteta u Sarajevu - Prirodno-matematičkog fakulteta, kartografska obrada A. Sivac

U nastavku teksta je dat detaljniji prikaz pećina sa najvećim turističkim potencijalom, kako sa aspekta njihovog geološkog paleontološkog i historijskog aspekta, tako i u kontekstu aktuelne njihove valorizacije u pogledu razvoja turizma.

Vjetrenica je bez sumnje najistaknutiji speleološki objekat u Bosni i Hercegovini. te spada u jedan od najznačajnijih krških fenomena u svijetu (sl. 18.). Ova pećina je smještena kod sela Zavala, u Općini Ravno, na zapadnom obodu Popovog polja, na samo 12 km zračne udaljenosti od obale Jadranskog mora u sektoru Dubrovačkog primorja.

Iako se nalazi u relativnoj blizini većih turističkih centara, kao i državne granice sa Hrvatskom, njen geografski položaj se ne može okarakterisati kao povoljan, što je posljedica neadekvatne saobraćajne mreže na ovom području (Lučić, 2019). Vjetrenica je svoj naziv dobila zbog jakog vjetra koji se u toplijem periodu godine puše iz pećine kroz njen glavni ulaz, dimenzija 7 x 3 metra. Radi se zapravo o strujanju zraka kojim se nastoji ujednačiti unutrašnja i vanjska temperatura zraka, s tim da je unutrašnja temperatura stalna i iznosi oko 11°C.

Sl. 18. Pećina Vjetrenica
Foto: E. Banda, 2021.

U zimskom periodu godine, kada je vanjski zrak često hladniji od onog u pećini, tok strujanja postaje obrnut. Pred ulazom u pećinu se nalazi prostrani plato, na koji mogu stati i veće grupe posjetilaca. Neposredno poslije ulaza, pećinski kanal se znatno sužava, zbog čega se u unutrašnjosti osjeća manje strujanje zraka. Dublja unutrašnjost pećine ima izraženu kompozitnost, te se sastoji od nekoliko proširenja u vidu dvorana (najspektakularnija je Zlatna dvorana) i suženja u vidu kanala.

U Vjetrenici se može vidjeti i veća količina tzv. pećinskog nakita, tj. stalaktita, stagmita, pećinskih stubova i pećinskih zavjesa. Poseban fenomen predstavljaju sigaste kade, preko koji se u zavisnosti od količine padavina prelijeva voda iz jedne u drugu. Atraktivnosti pećinskog ambijenta doprinosi i nekoliko jezera, koji je nalaze uz glavnu turističku stazu. Ukupna dužina kanala iznosi preko 7 km, od čega oko 2,5 km otpada na glavni kanal. Za turističke posjete je uređeno 1800 metara staze.

Pored svojih krško-geomorfoloških fenomena, Vjetrenica je poznata i po svom biodiverzitetu, koji je najveći među svim pećinama u Evropi (Ozimec i Lučić, 2009). Unutar pećine živi oko 200 životinjskih vrsta, među kojima su čak 92 vrste troglobionata – najviše na svijetu. Neki od njih su endemične vrste. Među ostalim biološkim zanimljivostima treba spomenuti da je paleontološkim istraživanjima u dubokoj unutrašnjosti pećine pronađen kompletan skelet leoparda, iz vremna posljednjeg ledenog doba.

Na osnovu svih ovih specifičnosti geo- i biodiverziteta, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine je pokrenula inicijativu za stavljanje Vjetrenice na UNESCO-vu listu svjetske prirodne baštine, što se i zvanično dogodilo 2024. godine.

Turistička valorizacija ove pećine, na čijem planu se posljednjih godina ostvaruje kontinuiran progres (godišnja posjećenost je premašila brojku od 10 hiljada turista godišnje), sa ostvarivanjem tog cilja bi dovela do još veće ekonomske dobiti, koja bi mogla predstavljati okosnicu razvoja ovog prilično pasivnog kraja.

Bijambarske pećine podrazumijevaju kompleks koji se sastoji od nekoliko speleoloških objekata na krajnjem sjeveru Kantona Sarajevo (teritorija općine Ilijaš). Smještene su na krajnjem istočnom rubu Crnoriječke visoravni, u blizini sela Krivajevići. Od Sarajeva su udaljene svega oko 25 km zračne linije.

Ova lokacija je izuzetno dostupna za turističke posjete, budući da se nalazi neposredno uz putnu komunikaciju M-18 (Sarajevo – Tuzla). Od 2003. godine, šire područje Bijambara ima status zaštićenog pejzaža, zbog čega se njegov turistički razvoj mora pažljivo planirati.

U dosadašnjim istraživanjima je utvrđeno postojanje osam speleoloških objekata. Sa turističkog aspekta je svakako najinteresantnija Srednja (Glavna) Bijambarska pećina, budući da je i najduža (533 metra). U potpunosti je uređena za turističke posjete, a završava prostranom dvoranom, koja se zbog svoje akustičnosti naziva Muzička dvorana. Pećinski nakit u vidu stalaktita, stalagmita i bigrenih kada značajno doprinosi njenoj atraktivnosti. Vertikalno iznad i ispod nje se nalaze Gornja (sl. 19.) i Donja Bijambarska pećina.

Sl. 19. Gornja Bijambarska pećina

Foto: A. Sivac, 2022.

Gornja pećina ima i posebnu arheološku vrijednost, jer su tu pronađeni ostaci koji ukazuju na prisustvo prethistorijskog čovjeka. Donja pećina predstavlja aktivni ponor potoka Brodić.

Sa druge strane, u Dimšinoj pećini se nalazi ponor potoka Bjelila, osnovnog toka na području ovog zaštićenog područja. Najveća zanimljivost Đurićine pećine je njena specifična morfologija, zbog koje se snijeg koji u nju padne ponekada zadržava i preko cijele godine. Ostale pećine iz ovog kompleksa su: Ledenjača, Ledenica i Nova pećina Milanolo i Mulaomerović, 2008).

Djevojačka pećina se nalazi na teritoriji općine Kladanj, na krajnjem jugu Tuzlanskog kantona. Smještena je jugoistočno od sela Brateljevići, pa joj je drugi naziv Brateljevićka pećina. Inače, ime Djevojačke pećine se veže uz legendu o djevojci koja je umrla u pećini, gdje joj je iskopan i grob. Udaljenost pećine od općinskog središta i magistralnog puta M-18 iznosi oko 8 km, što je povoljno za njenu valorizaciju u turističke svrhe.

Položajno je izdignuta 30-tak metara iznad dna doline rijeke Bukovice (pritoka Drinjače). Ima prostran ulaz i relativno velike dimenzije – duga je 250 metara, široka oko 30 metara, a visoka oko 20 metara. Djelimično je uređena za turističke posjete.

Djevojačka pećina svoju primarnu turističku funkciju izražava kroz elemente vjerskog turizma. Ova lokacija je drugo najveće muslimansko dovište u Bosni i Hercegovini. U vrijeme dove, krajem augusta, ovu pećinu posjeti između 20 i 30 hiljada ljudi. Poseban turistički motiv ovog lokaliteta predstavljaju crteži na zidovima pećine, koji su vremenski smješteni u srednji vijek (Selimbašić, 2021).

Orlovača je pećina koja se nalazi 15 kilometara istočno od Sarajeva, na teritoriji općine Pale (RS). Smještena je u sjevernom dijelu naselja Sumbulovac. Udaljena je tek nešto više od jednog kilometra od magistralnog puta M-18, koji povezuje Sarajevo sa Podrinjem. Povoljan geografski položaj je imao pozitivan uticaj na turističku valorizaciju ove pećine, koja od proljeća 2016. godine ima uređenu savremenu turističku infrastrukturu.

Orlovača je smještena ispod istoimenog brda, a u blizini izvorišta rječice Sinjeve (sliv Mokranjske Miljacke). Smatra se da je kaverozni sistem dug preko 10 kilometara, od čega je istraženo svega 2500 metara, što je čini jednom od najvećih pećina u Bosni i Hercegovini.

Unutrašnji dijelovi pećine su otkriveni relativno kasno, tokom 80-tih godina 20. stoljeća. Ulaz u glavni kanal je bio dobrim dijelom zatrpan, što je onemogućavalo turističke posjete. Međutim, zbog toga je očuvanost pećinskih ukrasa i ostalih speleoloških atrakcija ostala na vrlo visokom nivou. Unutar pećine su pronađeni i skeletni ostaci pećinskog medvjeda, alpskog vuka i kozoroga (Pecelj i dr., 2014).

Izvor Mokranjske Miljacke je također pećina na teritoriji paljanske općine. Nalazi se zapadno od Kadinog Sela, sedam kilometara od Mokrog, većeg naselja na putnoj komunikaciji M-17. Kako joj i samo ime govori, ova pećina zapravo predstavlja vrelo jednog od dva osnovna toka u gornjem dijelu sliva Miljacke, rijeke koja protiče kroz Sarajevo.

Osnovni kuriozitet Izvora Mokranjske Miljacke je činjenica da se radi o jednoj od najdužih pećina u Bosni i Hercegovini. Do sada je istraženo 7100 metara njenih kanala. Prvi put se spominje tek 1984. godine u katastru izrađenom za potrebe JNA, kada je opisan njen ulaz i početni dio kanala. Ulaz u pećinu se nalazi na 1100 metara nadmorske visine.

Okrenut je prema jugu i ima širinu od četiri, a visinu od pet metara. Zbog činjenice da unutrašnjost pećine nije moguće istraživati bez specijalne opreme uslijed velikog prisustva vode, ovdje nije moguće razvijati masovni vid turizma.

Ipak, izvor Mokranjske Miljacke je već prepoznat kao vrlo atraktivna lokacija avanturističkog, odnosno istraživačkog speleološkog turizma. Istraživanje unutrašnjosti pećine je značajno i sa biološkog aspekta. Tako je npr. ovdje pronađena nova vrsta pauka – *Nemanela lade*.

Titova pećina se nalazi u gradiću Drvaru na zapadu zemlje, manje od jednog kilometra udaljena od njegovog centra. Nalazi se ispod brda Gradina, a iznad korita rijeke Unac. Ukupna dužina pećine je 85 metara, ali posjetitelji mogu ući najdalje 16 metara. Ona ujedno predstavlja i jedno prilično izdašno krško vrelo. Ulaz u pećinu je vještačkim putem proširen, zbog drvene barake koja je ovdje izgrađena, ali se u unutrašnjosti dimenzije pećinskog hodnika naglo sužavaju.

Prvenstvena turistička vrijednost ove pećine se vezuje za historijski kontekst, donosno za lik Josipa Broza Tita, koji je u ovoj pećini boravio određen vremenski period u toku Drugog svjetskog rata. To je bio i razlog opsežne vojne akcije njemačke vojske 1944. godine, poznate pod nazivom Desant na Drvar. U sklopu ovog turističkog lokaliteta se nalazi i obližnji Muzej „25. maj“, koji je posvećen upravo ovim događajima iz Drugog svjetskog rata. Njega godišnje posljedi oko 10 hiljada turista, a prije posljednjeg rata je taj broj bio i mnogo veći.

U kanjonu Prače (sliv Drine) se nalaze dvije značajne pećine – **Mračna pećina** i **Dugovještica**. Smještene vrlo blizu međuentitetske linije razgraničenja, ali administrativno ipak pripadaju općini Rogatica u Republici Srpskoj. Međutim, najlakše im je pristupiti sa strane sela Hrenovica, koje se nalazi u općini Pale (FBiH), na krajnjem sjeveru Bosansko-podrinjskog kantona.

Mračna pećina je poznata još od početka 20. stoljeća, kada je postala interesantna i sa turističkog aspekta. Dakle, riječ je o jednoj od turistički najranije valorizovanih pećina u Bosni i Hercegovini. Utvrđena je njena dužina koja iznosi 1200 metara.

Pećina Dugovještica ili Govještica je istražena mnogo kasnije, a u novije vrijeme je utvrđeno da dužina njenih kanala iznosi preko 7,5 kilometara, zbog čega se ona može smatrati najdužom u Bosni i Hercegovini. Ona uključuje i nekoliko većih dvorana, a bogatstvo pećinskih ukrasa i živog svijeta (velika kolonija šišmiša) dodatno doprinosi njenom velikom speleološkom značaju.

Međutim, danas gotovo da ne postoji turistička valorizacija ove dvije pećine, međusobno udaljene svega 400 metara. Razlozi su miniranost terena, kompleksna političko-teritorijalna realnost i loš saobraćajni položaj.

Ledenjača je pećina pored sela Budanj, u blizini nešto većeg naselja Miljevina (općina Foča – Republika Srpska). Ima relativno povoljan geografski položaj u pogledu turističke valorizacije, budući da je lako dostupna zahvaljujući blizini magistralnog puta M-18, koji u jugoistočnoj Bosni spaja Sarajevo sa Fočom.

Sam naziv pećine je vrlo uobičajen na južnoslavenskom govornom području, a upućuje na strujanje hladnijeg iz unutrašnjosti pećine prema ulazu, gdje se i u ljetnom periodu godine na stropu mogu formirati ledenice. Ledanjača ima fosilnu hidrografsku funkciju – nekada je predstavljala ponor obližnje rječice Potok, koja danas međutim ponire nekih 40 metara od samog ulaza u pećinu. Glavni pećinski kanal je dug oko 200 metara, dok manji sporedni kanali imaju ukupnu dužinu od oko 95 metara.

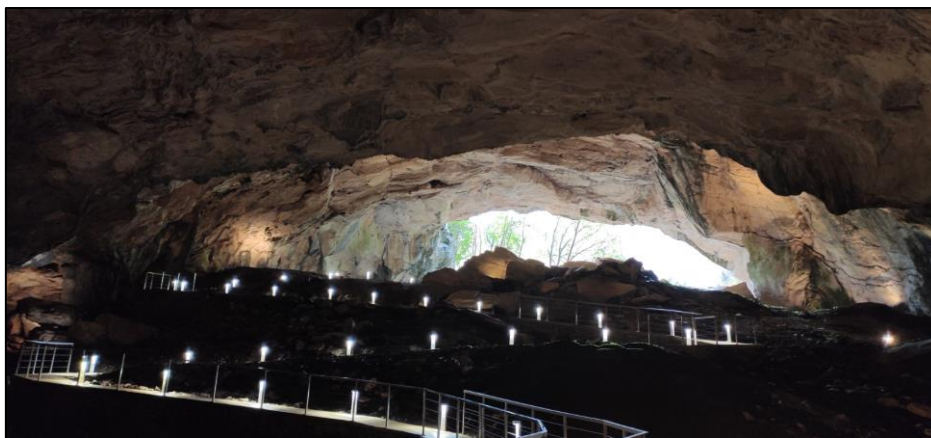
Ulaz u pećinu je pregrađen kamenim zidom visine do polovine otvora. Osnovna turistička vrijednost ove pećine leži u arheološkom značaju crteža iz bronzanog doba, koji po svom sadržaju (tačkasta polja uokvirena crtama, i simboli poput sunca i strelica) predstavljaju pravu rijetkost na ovom dijelu Balkanskog poluostrva. Ovu pećinu je funkcionalno moguće uvezati u jedinstvenu turističku ponudu sa poznatim zemljanim piramidama, koje se nalaze u blizini.

Kada je riječ o arheološkom nasljeđu, onda i pećina **Badanj** ima izuzetan značaj. Ona se nalazi na teritoriji općine Stolac, u blizini sela Borojevići. Ipak, njen geografski položaj je prvenstveno veže uz rijeku Bregavu, u čijoj se klisurastoj dolini nalazi (sedam kilometara nizvodno od općinskog centra). Riječ je zapravo o polupećini, odnosno okapini udubljenoj u stijeni 45 metara iznad dolinskog dna.

Iako u geomorfološkom pogledu ne predstavlja naročito spektakularan speleološki objekat, dokazi ljudskog prisustva u njoj koji sežu čak u paleolit su pećinu Badanj uvrstili u red najpoznatiji u Bosni i Hercegovini. Starost crteža stražnjeg dijela neke životinje (najvjerovatnije konja ili jelena) pronađenog na jednom komadu odlomljene stijene u ovoj pećini je procijenjena na između 14 i 15 hiljada godina.

Osim toga, u pećini je pronađen i nakit (ogrlice od jelenovih zuba), pa je realno pretpostaviti da je Badanj bio obredno mjesto tadašnjih stanovnika okolnog područja (Basler, 1974). Ova pećina se odlično uklapa u bogatu turističku ponudu Stoca i njegovog neposrednog okruženja. Od 2003. godine se nalazi na listi nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

Među hercegovačkim pećinama se još naročito ističe i **Ravlića pećina** (sl. 20.). Ona je smještena u izvorišnoj zoni rijeke Tihaljine, u jugozapadnom dijelu Bosne i Hercegovini, te administrativno pripada općini Grude. Istraženo je blizu 150 metara njenih pećinskih kanala, koji su podijeljeni u nekoliko zona. Ova pećina je poznata i kao značajno arheološko nalazište, gdje su pronađeni ostaci oruđa i oružja, a prvi tragovi naseljavanja datiraju iz neolita i traju sve do ranog bronzanog doba. Pećina je uređena za turističke posjete 2019. godine, u sklopu avanturističkog parka Peć Mlini.

Sl. 20. Ravlića pećina
Foto: E. Banda, 2022.

U okruženju Sarajeva također postoji veći broj pećina. Najznačajnije su svakako one Bijambarske, koje su već spomenute, ali i još neke druge posjeduju određeni turistički potencijal. To se u prvom redu odnosi na **Megaru i Klokočevicu**. Iako se nalaze u relativnoj blizini glavnog grada, nisu lako dostupne. Nalaze se na suprotnim stranama planine Bjelašnice, obje na nadmorskoj visini od približno 1300 metara.

Megara se nalazi na planini Preslici, koja predstavlja sjeverozapadni dio morfostrukturnog sklopa Bjelašnice. Nalazi se na teritoriji općine Hadžići, a pristupa joj se iz pravca Tarčina, dolinom potoka Bioča.

Iako je od Megare udaljena svega nekih 15 kilometara, Klokočevici se pristupa iz sasvim drugačijeg pravca. Ova pećina se nalazi u istočnom dijelu planinskog sistema Bjelašnice, u relativnoj blizini Babinog dola, turističkog središta ove planine. To je teritorija općine Trnovo (FBiH).

Klokočevica je u geološkom smislu mlada pećina, pa nije naročito bogata pećinskim ukrasima, ali je i pored toga karakteristična po veoma širokim stalagmitima. Atraktivnost Megare je u speleološkom pogledu izraženija, obzirom na spektakularnost pećinskih ukrasa, ali i paleontološki aspekt – ovo je jedan od najpoznatijih lokaliteta u ovom dijelu Evrope na kojem su pronađeni ostaci pećinskog medvjeda iz posljednjeg ledenog doba.

Krajina također posjeduje značajan broj speleoloških objekata, koji posjeduju određeni turistički potencijal. Njihova najveća koncentracija je izražena u okolini Sanskog Mosta. To se prvenstveno odnosi na **Hrustovačku, Dabarsku i Fajtovačku pećinu**. Sve tri nose naziv prema selima u čijoj su blizini smještene. Zajedničko im je i to što su smještene u relativnoj blizini lokalnih kratkih, ali vodom bogatih rijeka (Sanice, Dabra i Blihe), koje same po sebi predstavljaju turističku atrakciju.

Gusta koncentracija ovih i drugih prirodnih turističkih motiva čini ovaj kraj poželjnom destinacijom speleološkog, avanturističkog i eko turizma. Hrustovačka i Dabarska pećina se nalaze južno od Sanskog Mosta u blizini magistralnog puta koji ga spaja sa Ključem, dok je Fajtovačka pećina smještena zapadno, uz put prema Bosanskoj Krupi.

Od ostalih pećina iz sjeverozapadnog dijela Bosne i Hercegovine posebno treba izdvojiti **Hukavicu** kod Velike Kladuše. Zapravo, ona je smještena pored sela Gornja Vidovska, 12 kilometara južno od Velike Kladuše i manje od dva kilometra od državne granice sa Republikom Hrvatskom. Ova pećina se sastoji iz četiri cjeline – Ulaznog kanala, Velike dvorane, Velikog kanala i Niskog kanala. Prilično jednostavan pristup i atraktivnost njene unutrašnjosti čine i ovu pećinu relevantnom sa aspekta turističke valorizacije.

Među pećinama visokokrške oblasti u zapadnom dijelu Bosne, posebno vrijedi izdvojiti **Ledenicu** i **Vagansku pećinu**. Ledenica je smještena na teritoriji općine Bosansko Grahovo, tačnije na sjeveroistočnom rubu Grahovskog polja, iznad sela Resanovci. Ova pećina je službeno otvorena za turističke posjete još 1979. godine, ali se danas nalazi u zapuštenom stanju.

Obzirom da se nalazi u izrazito perifernom i ekonomski najpasivnijem dijelu Bosne i Hercegovine, osvježena turistička valorizacija Ledenice bi mogla imati značajan efekt na lokalni razvoj. Iako je u morfološkom pogledu relativno jednostavna, ova pećina se odlikuje vertikalnom raščlanjenošću, kao i izuzetnim bogatstvom pećinskih ukrasa.

Za razliku od Ledenice, Vaganska pećina je tek recentnije turistički valorizirana, od 2021. godine. Smještena je na sjevernim padinama krške planine Vitorog, koja predstavlja vododjelnicu crnomorskog i jadranskog sliva.

Sama pećina predstavlja fosilni kanal podzemnog toga Mrtvice iz Kupreškog polja prema vrelu rijeke Janj. Upravo turistička vrijednost Kupreškog polja, te rijeka Janja i Plive može biti podsticaj za uvrštavanje Vaganske pećine u turističku ponudu lokalnog područja (općina Šipovo), obzirom na njenu lokaciju u neposrednoj blizini putne komunikacije Kupres – Šipovo.

Zbog pretežno nekrškog terena, unutrašnji (sjeverni) Dinaridi se ne odlikuju velikim brojem speleoloških objekata, ali je i na ovom velikom području moguće izdvojiti nekoliko pećina sa turističkim potencijalom. Pored već spomenute Djevojačke pećine kod Kladnja, ovo se prvenstveno odnosi na **Rastušu** kod Teslića.

Ova pećina je smještena nekih 10 kilometara sjeverno od općinskog središta, u relativnoj blizini putnog pravca koji spaja Teslić sa Stanarima. Nalazi se pored istoimenog sela, na padinama Hrnjinog brda. Rastuša ima veliki značaj u paleontološkom i arheološkom pogledu, obzirom da su u njoj pronađeni ostaci nekih životinja (ponajviše medvjeda), ali i čovjekova oruđa iz pretposljednog ledenog doba.

Pored pećinskog nakita, zidovi pećine su ukrašeni tzv. „leopardovom kožom”, čime se Rastuša svrstava u red rijetkih evropskih pećina koje posjeduju ovaj još uvijek nerazjašnjeni prirodni fenomen. Pećina je 2012. godine proglašena spomenikom prirode, te je usprkos ranijoj zapuštenosti otvorena za turističke posjete.

Za razliku od nje, **Boganjsko-ponjeračka pećina** kod Olova, koja također pripada geokompleksu unutrašnjih Dinarida, još uvijek nije valorizovana u turističke svrhe, i pored potencijala koji posjeduje. Ona ima dva izlaza, prema selima Boganovići i Ponijerka, od kojih jedan služi kao ponorna zona Ponjerčice, manjeg vodotoka sjeverno od Olova.

Kao što je već istaknuto, neki od navedenih speleoloških objekata su od strane nadležnih institucija već prepoznate kao prirodno dobro, te su na osnovu njih proglašena i određena zaštićena područja. Proces uvođenja ove vrste zaštite je u posljednjim decenijama naročito postao naglašen u entitetu Republika Srpska.

Jedan od najinteresantnijih je pećina **Ljubačevo**, kod istoimenog sela u okolini Banje Luke. Za nju je specifično da je otkrivena tokom eksploatacije krečnjaka u ovdašnjeg kamenolomu, pri čemu je nažalost značajan dio pećine i uništen. Ipak, i ono što je preostalo od unutrašnjosti pećine je bilo dovoljno da se prepozna kao vrijedno zaštite od dalje destrukcije, ali činjenica da se ulaz u pećinu i dalje nalazi unutar kamenoloma otežava njenu turističku valorizaciju.

Drugačija vrsta topografskog položaja pećine **Kuk** u kanjonu Bistrice kod Kalinovika otežava uvrštavanje ovog spomenika prirode u turističku ponudu ovog slabo razvijenog kraja.

Na području općine Sokolac se nalaze **Girska i Pećina pod lipom** – prva je značajna zbog karstoloških podzemnih fenomena, a druga zbog paleoantropoloških pronalazaka, ali su zbog udaljenosti od glavnih puteva također slabo iskorištene u kontekstu turizma. Nešto bolji položaj ima pećina **Đatlo** na Koritskoj visoravni kod Gacka, čiji su brojni speleološki fenomeni i dobro istraženi.

Pavlova pećina kod Trebinja primarno nosi kulturno-religijski značaj, zbog narodne predaje kod pravoslavaca da je u njoj svojevremeno boravio sveti Pavle, po kojem je i nazvana. **Ledana** kod Ribnika zbog vertikalnog ulaza ima status jame, a svoje ime duguje činjenici da se u njenim dubinama nikada ne topi led. U nju se ulazi isključivo pod punom speleološkom opremom.

10. URBANI TURIZAM

Urbani turizam se odnosi na putovanja i posjete gradskim područjima radi istraživanja, sticanja iskustava i uživanja u urbanom okruženju. Gradovi su dinamična mjesta, gdje se miješaju različite kulture, ideje i ljudi, a urbani turizam pruža priliku za interakciju među različitim zajednicama, promicanje razumijevanja i širenje kulturne raznolikosti.

Ovaj oblik turizma često privlači posjetitelje koji žele na neposredan način doživjeti kulturu, historiju, umjetnost, arhitekturu, noćni život, kupovinu i gastronomiju pojedinačnih gradova. Pri tome se često naglašava veza sa lokalnom kulturom.

Turisti traže autentična iskustva, što znači da u okviru urbanog turizma veću atraktivnost imaju oni gradovi koje odlikuje izražen karakter posebnosti. To uključuje i privlačenje posjetitelja na razne događaje i manifestacije poput sportskih takmičenja, festivala, koncerata i drugih zabavnih aktivnosti koje se često organiziraju u gradskim središtima.

Međutim, treba uzeti u obzir i izazove urbanog turizma, uključujući gužve, infrastrukturne probleme, te pritiske na lokalnu kulturu i zajednicu (Garcia-Hernandez, 2017). Iz tog razloga planiranje održivog turizma ključno je za očuvanje dugoročne postojanosti gradova kao turističkih destinacija. Dakle, koncept održivosti postaje sve važniji aspekt urbanog turizma, te se razvijanje strateških pristupa u tom pogledu nameće kao imperativ, kako bi se smanjili negativni uticaji turizma na okoliš i zajednicu (Ashworth, 2011).

Kao što je već istaknuto, ova vrsta turizma obuhvata vrlo raznolike atrakcijske motive. Ovisno o gradu, atrakcije se mogu razlikovati, ali neki zajednički elementi privlače posjetitelje širom svijeta, što se odnosi i na Bosnu i Hercegovinu.

Mnogi gradovi imaju prepoznatljive historijske spomenike koji predstavljaju njihovo kulturno naslijeđe. To mogu biti tvrđave, sakralni objekti ili drugi objekti od velikog arhitektonskog značaja. Tu svakako spadaju i gradski muzeji i galerije, u kojima se obično mogu pronaći kolekcije izvanredne umjetničke i kulturne vrijednosti.

Posjetitelji tamo mogu vidjeti umjetnička djela, arheološke artefakte, etnografske zbirke, izložbe naučnog kataktera i mnogo toga drugog. Arhitektonski motivi privlače turiste u gradove zbog jedinstvenih i vizuelno upečatljivih građevina.

Očuvane stare gradske jezgre i druga gradska naselja od historijskog značaja nude autentičan doživljaj prošlosti, sa slikovitim ulicama, tradicionalnom arhitekturom, trgovinama i restoranima. Centralni trgovi i gradske pijace su obično žarišta društvenog života. Osim kupovine, posjetitelji tu mogu uživati u razgledanju arhitektonskog naslijeđa, ugostiteljskim objektima i jedinstvenom urbanom okruženju. Gradski festivali i događaji nude turistima priliku da dožive lokalnu kulturu, muziku, hranu i običaje. Ovo može uključivati filmske i muzičke festivale, gastronomske događaje, sportska takmičenja, modne revije i druge manifestacije.

Gradovi često podržavaju urbanu umjetnost, poput murala, skulptura i drugih umjetničkih instalacija. Ovi elementi doprinose bogatstvu gradske kulture i ukupnom urbanom ambijentu. Pozorišta i koncertne dvorane nude posjetiteljima priliku da uživaju u kulturnim predstavama, koncertima i izvedbama. Ne treba zanemariti ni značaj gradskih parkova, koji pružaju oazu prirode i rekreacije unutar gusto naseljenih urbanih područja. Oni su popularni, kako među turistima, tako i među lokalnim stanovništvom.

Sve ove atrakcije zajedno sa pratećom smještajnom i ugostiteljskom infrastrukturu stvaraju jedinstven doživljaj grada i privlače posjetitelje koji žele istraživati gradove, te uživati u kulturi i doživjeti puls urbanog života pojedinačnih gradova.

Bosna i Hercegovina ima veliki potencijal za razvoj urbanog turizma, koji je do sada samo djelomično iskorišten (Glamuzina i dr., 2017). Zahvaljujući svom kulturno-historijskom, arhitektonskom i ambijentalnom naslijeđu, ali i modernim sadržajima, mnogi bosanskohercegovački gradovi imaju potencijal razvoja bogate turističke ponude, koja bi mogla privući širok spektar posjetilaca (Kudumović, 2020). Jedinstvenost ovdašnjih gradova se prvenstveno ogleda u spoju različitih arhitektonskih stilova iz različitih historijskih perioda (Üzümcü, 2016).

Srednjovjekovno naslijeđe je najbolje vidljivo kroz ostatke nekadašnjih utvrđenja, od kojih su neki poslužili kao historijska jezgra za formiranje modernih gradova, dok su drugi ostali izvan današnjih urbanih područja (Mirić i dr., 2017). U okviru ovog poglavlja, pozornost će biti posvećena i jednima i drugima, obzirom na nesporno važnu ulogu koju ovakvi lokaliteti imaju za razvoj urbanizacije na području Bosne i Hercegovine. Sljedeći historijski sloj u urbanom razvoju se odnosi na orijentalno naslijeđe iz osmanskog perioda, a predstavljen je kroz čaršije i mahalska naselja.

Kako su čak i srednjovjekovne tvrđave današnji izgled dobile pretežno u osmanskom periodu, može se reći da orijentalni dijelovi mnogih domaćih gradova bude i najveću pažnju turista. Najbolji primjeri su Sarajevo i Mostar. Na osmansku zaostavštinu se nadovezuje srednjoevropski arhitektonski izričaj, koji je sa jednog aspekta kontrastan, ali sa drugog i komplementaran onom prethodnom, prvenstveno zahvaljujući mnogim primjerima upotrebe pseudomaurskog stila gradnje.

Urbani sadržaji koji potiču iz 20. stoljeća, a što se najviše odnosi na socijalistički period, odlikuju se slabijom atrakcijskom osnovom za razvoj turizma, ali su najviše uticali na kreiranje savremenog društvenog ambijenta u gradovima, pa je i njih potrebno imati u vidu kada se govori o turističkim potencijalima. U ovom poglavlju su najprije predstavljeni urbani sadržaji najvećih gradova (karta 9.), a potom i regionalno strukturiran prikaz atrakcija u manjim gradskim sredinama u Bosni i Hercegovini (Avdić i dr. 2022).

Karta 9. Najvažniji centri urbanog turizma u Bosni i Hercegovini

Izvor: GIS Centar Odsjeka za geografiju Univerziteta u Sarajevu - Prirodno-matematičkog fakulteta, kartografska obrada A. Sivac

Urbani turizam u najvećim gradovima

Pored toga što je glavni grad Bosne i Hercegovine, te njeno najveće ekonomsko, kulturno i obrazovno središte, **Sarajevo** je i najistaknutija domaća turistička destinacija (Žunić, 2017). U okviru sarajevske turističke ponude, primarno mjesto zauzima historijsko naslijeđe ovog grada. Kao što je slučaj i sa većinom drugih velikih gradova, turiste najviše privlači historijska jezgra Sarajeva (Čaušević i dr., 2020), koja se prema vremenu formiranja i prevladavajućem arhitektonskom sklopu može podijeliti u osmanski (orijentalni) i austrougarski (srednjoevropski) dio.

Najreprezentativniji dio orijentalnog Sarajeva je Baščaršija, kao zanatsko i trgovačko središte grada tokom osmanskog perioda, koje je danas vizuelno prepoznatljivo po Sebilju na samom Baščaršijskom trgu. Na Baščaršiju se prema zapadu nastavlja moderni funkcionalni gradski centar, sa ulicom Maršala Tita i šetnicom Ferhadijom kao urbanom okosnicom. Sarajevo je posjetiocima naročito interesantno zbog svog multikulturnog i multikonfesionalnog naslijeđa, što se najbolje oslikava kroz prisustvo bogomolja četiri religije u užem gradskom centru.

Među njima se naročito ističu Gazihusrevbegova džamija, Katedrala Srca Isusova, Saborna crkva i Aškenaska sinagoga. Među ostalim historijskim građevinama koje plijene pažnju turista posebno se izdvajaju još: Gradska vijećnica, Bijela i Žuta tabija, Sahat-kula, Gazihusrevbegov bezistan, Narodno pozorište, Akademija likovnih umjetnosti, Zgrada predsjedništva, Zemaljski muzej, mostovi na Miljacki (npr. Latinska ćuprija) i dr.

Iz recentnije historije Sarajeva, turistički značaj imaju sportski objekti izgrađeni za potrebe XIV Zimskih olimpijskih igara 1984. godine, ali i lokacije koje čuvaju spomen na višegodišnju opsadu grada tokom posljednjeg rata (1992-95. godine). Svoju turističku funkciju imaju i brojni drugi urbani sadržaji, poput modernih trgovačkih centara, gastronomske ponude, kulturnih i zabavnih događaja, rekreacijskih zona itd.

Vrhunac turističke sezone svake godine se dostigne u mjesecu augustu, što se podudara sa održavanjem Sarajevo Film Festivala, najvećeg manifestacijskog događaja ovog tipa u ovom dijelu Evrope. U turističku ponudu Sarajeva su uspješno integrisana i okolna prirodna područja, pretežno planinskog tipa. To naročito važi za popularno izletišta Vrelo Bosne, te planinu Trebević, koja je od 2018. godine sa gradskom jezgrom povezana rekonstruisanom žičarom.

Mostar se može smatrati drugim najvažnijim središtem urbanog turizma u Bosni i Hercegovini. Simbol ovog grada na Neretvi je Stari most iz 16. stoljeća (obnovljen 2004. godine), koji se nalazi na UNESCO-voj listi svjetske baštine (sl. 21.).

Sl. 21. Stari most u Mostaru

Foto: A. Sivac, 2023.

U vrijeme u kojem je izgrađen prema nacrtu Mimara Hajrudina, predstavljao je najveću lučnu konstrukciju u svijetu, a danas generalno važi za najprepoznatljiviju arhitektonsku znamenitost, ne samo Mostara i Hercegovine, nego cijele zemlje (Ryan, 2009). Zbog toga mu često pripada centralno mjesto u turističkoj promociji Bosne i Hercegovine. Stari most spaja dvije kule – Taru i Halebiju, oko kojih se razvio stari dio grada Mostara.

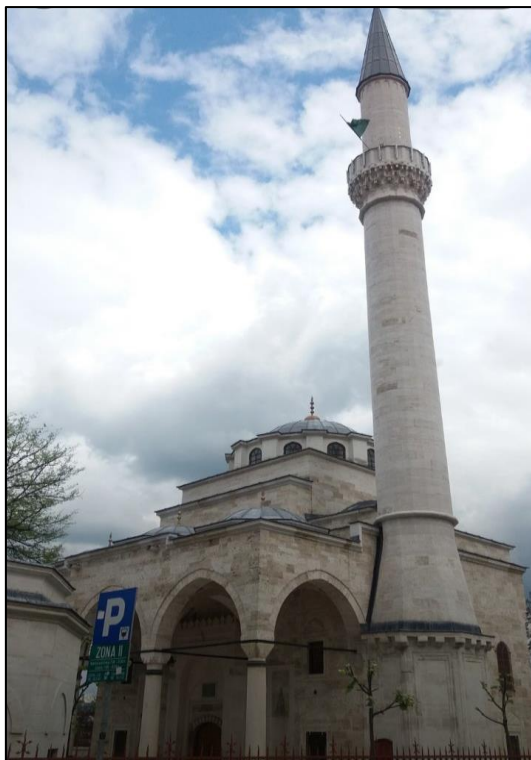
Mostarska čaršija predstavlja jedinstven arhitektonski spoj orijentalnog i mediteranskog stila gradnje, što joj daje veliku urbanu ambijentalnu vrijednost. Iako je često zasjenjen društveno-političkim podjelama, Mostar je grad koji također njeguje svoj multikulturni karakter, na šta ukazuju brojni sakralni objekti, kako u samom gradu, tako i njegovom okruženju (npr. Blagajska tekija na vrelu Bune i manastir Žitomislići).

Među ostalim urbanim sadržajima, u centru grada na Španskom trgu se vizuelno ističe zgrada Gimnazije, koju karakteriše prepoznatljiv pseudomaurski arhitektonski stil. U Mostaru se razvio i veliki broj modernih turističkih sadržaja, poput smještajne infrastrukture, trgovačkih centara (npr. Mepas Mall), ugostiteljskih objekata, zabavnih manifestacija itd. (Pobrić i dr. 2015).

Kao drugi najveći grad u Bosni i Hercegovini, **Banja Luka** također spada i među najvažnije domaće destinacije urbanog turizma. Ovaj najveći urbani centar Krajine, smješten na rijeci Vrbas, obiluje kulturnim i arhitektonskim naslijeđem iz različitih historijskih perioda.

Sam začetak urbanog razvoja se veže za osmanski period, kada je Banja Luka imala status sjedišta Bosanskog ejaleta. Tada je iz vojnih razloga svoj današnji oblik dobila tvrđava Kastel, koja danas predstavlja jedan od najistaknutijih simbola ovog grada. Ona je ujedno i dobar primjer povezivanja historijskih vrijednosti sa modernim turističkim sadržajima, kao što je muzička manifestacija Demofest, koja se održava u julu svake godine.

Ipak, najautentičniji segment naslijeđa Banje Luke iz osmanskog perioda jeste Ferhat-pašina džamija (Ferhadija) (sl. 22.), kao jedno od najvećih dostignuća islamske arhitekture 16. stoljeća na ovim prostorima. Iako je potpuno srušena u proteklom ratu, obnovljena je 2016. godine u izvornom obliku, te ponovo čini integralni dio kulturno-historijskog identiteta ovog grada.

Sl. 22. Džamija Ferhadija

Foto: A. Banda, 2019.

Kao i većina drugih gradova u Bosni i Hercegovini, Banja Luka raspolaže brojnim vizuelnim elementima multikulturnog identiteta, o čemu prvenstveno svjedoče različiti sakralni objekti. Pored spomenute Ferhadije, jedna od najistaknutijih znamenitosti ovog grada je Hram Hrista Spasitelja.

Okosnicu same gradske jezgre, gdje se svakodnevno okuplja veliki broj ljudi, kako Banjalučana, tako i posjetilaca ovog grada, predstavljaju popularna Gospodska ulica (Veselina Masleše) i Trg Krajine, na kojem se nalazi i instalacija pod nazivom Krivi sat, koja predstavlja podsjetnik za razorni zemljotres koji je pogodio Banju Luku 1969. godine.

Među značajnim historijskim građevinama u gradskom centru se naročito izdvaja još i Banski dvor. Gastronomska ponuda, koja uključuje poznate banjalučke ćevape, kao i dinamičan noćni život, dodatni su aspekti koji doprinose turističkom razvoju grada na Vrbasu (Kovačić i dr., 2020).

Tuzla je treći najveći grad u Bosni i Hercegovini, administrativno sjedište najmnogoljudnijeg kantona u Federaciji Bosne i Hercegovine (prema popisu stanovništva iz 2013. godine) i primarni makroregionalni centar Sjeveroistočne Bosne.

U privrednom pogledu je prvenstveno naglašen rudarski i industrijski karakter grada, ali u novije vrijeme sve više do izražaja dolaze i njegove turističke vrijednosti. Popularni nadimak Tuzle glasi 'Grad na zrnu soli', čime se aludira na velike naslage kamene soli, koje se eksploatišu još od prethistorije.

Zbog toga je vremenom došlo do slijeganja terena u centralnom dijelu grada, gdje su u novije vrijeme uređena kupališta pod nazivom Panonska jezera, u čijem produžetku se nalazi i Slana banja (Nežirović, 2016).

U okviru ovog turističkog kompleksa se nalazi i rekonstruisano neolitsko sojeničko naselje, zahvaljujući kojem se Tuzla smatra za jedno od najstarijih kontinuirano naseljenih mjesta u Bosni i Hercegovini. Time je stvorena okosnica moderne turističke valorizacije prirodnog i historijskog naslijeđa Tuzle, kao svojevrsnog resursa za razvoj i širu promociju ove urbane sredine.

Gradsko središte Tuzle je prepoznatljivo i po Solnom trgu, kao i Trgu Slobode, koji nosi epitet naprostranijeg centralnog gradskog trga u našoj zemlji. U centru Tuzle posebno mjesto zauzima Kapija, kao lokacija na kojoj se u proteklom ratu desilo stravičan masakr, u kojem je 71 (uglavnom mlada) osoba izgubila život, čime je ona dobila izuzetno važan značaj u identitetskom određenju ovog grada, sa aspekta kulture sjećanja.

Zenica je uz Tuzlu najveći industrijski centar u Bosni i Hercegovini, a svoj urbani razvoj ponajviše duguje Željezari, koja je osnovana krajem 19. stoljeća. Historijska jezgra grada (Stara čaršija) je relativno mala i u ambijentalnom pogledu značajno izmijenjena u odnosu na izvorno stanje iz osmanskog perioda, zbog čega se ovaj grad odlikuje atipičnom turističkom ponudom u poređenju sa drugim većim gradovima u Bosni i Hercegovini.

To međutim ne znači da ovaj grad ne posjeduje pažnje vrijedno kulturno naslijeđe, koje se, između ostalog, i ovdje manifestuje kroz prisustvo sakralnih objekata četiri monoteističke religije. Na području Zenice postoje arheološki lokaliteti još iz antičkog perioda, na osnovu kojih se smatra da je upravo ovdje bilo smješteno rimsko naselje Bistua Nova.

Kada je u pitanju srednjovjekovno naslijeđe, najveći značaj ima tvrđava Vranduk, u kojoj su povremeno boravili bosanski banovi i kraljevi, te se smatrala svojevrsnim „vratima Bosne“. Ova utvrda koja se nalazi 15 kilometara sjeverno od gradskog centra, imala je vojnu funkciju i u osmanskom periodu (uz dograđenu Džamiju Sultana Mehmeda, jednu od najstarijih u Bosni i Hercegovini), a danas je restaurirana, te se nalazi pod upravom Muzeja Grada Zenice.

Za srednjovjekovnu historiju bosanske države se veže i lokalitet Bilinog Polja, koje danas predstavlja gradski kvart, poznat po istoimenom stadionu, na kojem većinu domaćih utakmica igra fudbalska reprezentacija Bosne i Hercegovine. U Zenici se nalazi i najveći fudbalski trening kamp u zemlji, kojeg prvenstveno koristi upravo nacionalni fudbalski tim.

Za sportski manifestacioni turizam je značajno i Kamberovića Polje, smješteno u samom centru Zenice, koje ujedno predstavlja i najveći gradski park, kao i destinaciju drugih oblika manifestacionog turizma, pri čemu se naročito ističe čuvena Čimburijada. Zenica je poznata i po izletištima u okolini grada, kao što su Smetovi i Bistričak.

Regionalni pregled urbanog turizma u manjim gradovima

Kada je riječ o turističkoj ponudi manjih gradova u Srednjoj Bosni, tu se u prvom redu ističu Visoko, Jajce i Travnik. Sva tri navedena grada su imala veliki značaj sa aspekta historije Bosne i Hercegovine, što se naročito odnosi na srednjovjekovni i osmanski period. Visoko je grad u centralnom dijelu Sarajevsko-zeničke kotline, sa vrlo povoljnim geoprometnim položajem, što je činjenica koja je značajno doprinijela turističkoj valorizaciji njegovih potencijala.

U historijskom smislu, **Visoko** se može smatrati najužim jezgrom bosanske države, budući da je srednjovjekovna župa Bosna prostorno odgovarala upravo široj okolini ovog grada. Na brdu Visočica, ispod koje se nalazi samo gradsko jezgro, smješteni su ostaci srednjovjekovnog utvrđenja, koji se nazivao Visoki. Riječ je o prvom kraljevskom gradu u Bosni. Među ostalim srednjovjekovnim lokalitetima koji se vežu uz Visoko, najznačajniji su ostaci Crkve sv. Nikole u Milama, odnosno današnjim Arnautovićima, koja predstavlja krunidbeno i grobno mjesto nekih bosanskih kraljeva.

U samom urbanom pejzažu grada Visokog dominiraju individualne kuće nad višespratnim objektima kolektivnog stanovanja. Njihova čaršijsko-mahalska struktura jasno odaje orijentalnu osnovu njihovog urbanog razvoja, što ukazuje na to da je ovo bilo značajno naselje i u osmanskome periodu. Visoko je poznato i po tradicionalnim zanatima, naročito onim koji se odnose na preradu kože i krzna, kao i proizvodnji suhog mesa.

Među brojnim sakralnim objektima u ovom gradu, po specifičnosti se ističu Bijela (Šerefudinova) džamija, koja se proglašena za jednu od najljepših modernih bogomolja u Evropi, te Franjevački samostan sv. Bonaventure, sa vlastitim muzejom.

U novije vrijeme veliki broj turista posjećuje Visoko zbog tvrdnji o postojanju velikih piramida starih više hiljada godina, kojima je posvećen tzv. arheološki park Bosanska piramida Sunca.

Jajce i Travnik su dvije najposjećenije destinacije u Srednjobosanskom kantonu. Međutim, razlikuje ih geografski položaj, koji je zbog blizine Sarajeva znatno povoljniji u slučaju Travnika. Ovaj grad u Lašvanskoj dolini je ujedno i kantonalni centar, a poznat je i pod nazivom „Vezirski grad“, uslijed činjenice da je između 1699. i 1832. godine važio za administrativno sjedište Bosanskog ejaleta.

Travnička tvrđava je jedan od najbolje očuvanih srednjovjekovnih objekata u Bosni i Hercegovini, djelomično i zato što je bila u punoj funkciji tokom osmanske uprave, kada je više puta nadograđivana. Ispod tvrđave je smješten jedan od najposjećenijih lokaliteta u ovom gradu, poznat kao Plava voda. Iako ima status nacionalnog spomenika, posjetiocima je najpoznatiji po ugostiteljskom objektu Lutvina kahva.

Među najznačajnije travničke simbole spadaju svakako još i Šarena džamija (Sulejmanija), Zavičajni muzej i rodna kuća Ive Andrića, dvije sahat kule itd. Čuvena je i gastronomska ponuda Travnika, što se naročito odnosi na ćevape i sir.

Sa druge strane, Jajce ima još veći broj historijskih objekata (čak 30 nacionalnih spomenika), ali je zbog njegovog položaja na sjeverozapadnoj periferiji Srednjobosanskog kantona donekle otežan turistički razvoj ove destinacija. Usprkos tome, Jajce je i izvan granica Bosne i Hercegovine postalo poznato po spektakularnom Plivinom vodopadu u centru grada. Iznad vodopada se nalazi historijska jezgra, odnosno Stari grad, u kojem vizuelno dominira Jajačka tvrđava, koja je kao i Visoki ponijela titulu kraljevskog grada u srednjovjekovnoj Bosni.

Od ostalih srednjovjekovnih građevina u starom dijelu Jajca posebno se ističu Katakombe, Medvjed kula, te Crkva sv. Marije sa Zvonikom sv. Luke, koji su u osmanskom periodu pretvoreni u džamiju Fethiju. Najstariji jajački spomenik je antički Hram boga Mitrasa, dok se iz nešto novije historije izdvaja Muzej II zasjedanja AVNOJ-a, u kojem su udareni antifašistički temelji FNR/SFR Jugoslavije 29. novembra 1943. godine.

Gradovi sjeverne ili (peri)panonske Bosne su u prosjeku veći nego oni u drugim dijelovima zemlje, ali su u većini slučajeva više orijentisani prema drugim privrednim djelatnostima, nego prema turizmu. I pored toga, mnogi od njih posjeduju određene elemente urbanih atrakcija koje mogu zainteresovati posjetioce. Primjeri takvih gradova su Bijeljina i Brčko, oba smještena na ravničarskom sjeveroistoku zemlje.

Bijeljina je sa 42 hiljade stanovnika šesti najveći grad u Bosni i Hercegovini i središte Semberije, nizijske oblasti tradicionalno poznate po poljoprivrednoj proizvodnji. Gradski park u centru Bijeljine je za bosanskohercegovačke prilike veoma prostran. Centar grada je prepoznatljiv i po arhitektonskom naslijeđu, kojeg prvenstveno čine zgrade Gradske uprave, Muzeja Semberije, te nekoliko bogomolja, među kojima se ističe više pravoslavnih manastira (npr. Svetog Vasilija Ostroškog), ali i Atik džamija, čija se izgradnja veže uz sami nastanak urbanog naselja u osmanskom periodu.

Sa druge strane, Bijeljina je i grad koji je u proteklim decenijama doživio značajne urbane promjene, tako da i moderni sadržaji čine značajan dio njene turističke ponude. U relativnoj blizini gradskog središta su smješteni Etno selo Stanišići, kao i banja Dvorovi.

Manje od 40 kilometara zapadno od Bijeljine se nalazi **Brčko**, najveći bosanskohercegovački grad smješten uz samu državnu granicu (na rijeci Savi). Zahvaljujući specifičnom administrativnom statusu, Brčko je jedna od rijetkih lokalnih sredina koje su uspjele sačuvati multietničku strukturu stanovništva (sličnu prijeratnoj).

Nakon posljednjeg rata, Brčko je postalo jedno mjesto u Bosni i Hercegovini gdje se unutar gradskog centra mogu pronaći spomenici poginulim pripadnicima Armije RBiH, VRS-a i HVO-a. Najveća arhitektonska znamenitost u ovom gradu je Gradska vijećnica, izgrađena u sličnom stilu kao i poznatija sarajevska, od koje je i starija. Posjetiocima Brčkog bi moglo biti interesantno i izletišta Ficibajr uz samu rijeku Savu.

Zbog neposredne blizine rijeke Save, sjeverna Bosna ima višestoljetni pogranični karakter, zbog čega mnogi ovdašnji gradovi imaju markantne fortifikacijske odbrambene objekte kao naslijeđe prošlosti. U ovom dijelu zemlje ih obično nazivaju gradinama, a iste danas predstavljaju značajne turističke atrakcije.

Tipičan primjer je grad **Doboj**, koje ima funkciju jednog od najvažnijih saobraćajnih čvorišta u Bosni i Hercegovini, čija je najveća znamenitost recentno restaurirana tvrđava.

Pretpostavlja se da je izgrađena u 13. ili 14. stoljeću nasuprot ušću Spreče u rijeku Bosnu, kako bi se sa nje mogli nadzirati putevi u više pravaca. U dolini Bosne, neposredno uz sami riječni tok, kroz prošlost je podignuto više tvrđava. Sjeverno od već spomenutog Vranduka, a južno od Doboja se nalazi Maglajska tvrđava. Nastala je na strmoj magmatskoj stijeni na desnoj obali Bosne približno kada i Dobojska tvrđava. Oko nje se vrlo brzo formiralo i naselje, odnosno stari dio grada, dok je novi, koji je i znatno veći, nastao mnogo kasnije, na suprotnoj riječnoj obali. Pored tvrđave je u osmanskom periodu izgrađena markantna i danas prepoznatljiva sahat-kula.

Tešanjaska tvrđava se prvi put spominje u drugoj polovini 15. stoljeća, ali je imala veliki značaj i u osmansko doba, kada je bila sjedište kapetanije. I uz nju je napravljena sahat-kula, te ova dva objekta predstavljaju najveću znamenitost grada **Tešnja**, koji je za razliku od većine drugih urbanih centara u Bosni i Hercegovini, zadržao dominantnu fizionomiju i približne gabarite orijentalnog naselja, kakav je bio stoljećima unazad.

Možda i najfotografisanija domaća srednjovjekovna utvrda je tvrđava Srebrenik (sl. 23.). Smještena je nekoliko kilometara izvan modernog Srebrenika na obroncima Majevica, ali uslijed svoje očuvanosti i položajnog ambijenta privlači brojne turiste, kako domaće, tako i strane. Još jedan grad poznat po svojoj tvrđavi je Gradačac.

On je bio sjedište najpoznatije bosanske kapetanije, kojom je svojevremeno zapovijedao Husein kapetan Gradašćević, vođa Bosanskog ustanka iz 1831. godine. Upravo je njegova porodica, a možda i on lično, podigla Bijelu kulu na već postojećoj utvrdi, koja danas predstavlja vrlo prepoznatljiv simbol ovog grada, čijoj turističkoj ponudi znatno doprinosi i obližnja banja Ilidža.

Sl. 23. Tvrđava Srebrenik

Foto: B. Avdić, 2022.

U Bosanskoj krajini također postoje veliki potencijali za razvoj urbanog turizma, što se posebno odnosi na grad **Bihać**, koji predstavlja sjedište Unsko-sanskog kantona, ali i historijski centar ovog dijela Bosne i Hercegovine. Ovaj grad na rijeci Uni ima status svojevrsnog saobraćajnog čvorišta, koje mnogim posjetiocima služi kao polazna stanica za istraživanje drugih dijelova Krajine.

Iako Una, zajedno sa istoimenim nacionalnim parkom, slovi kao najveća bihaćka atrakcija, već i samo urbano jezgro ovog grada sadržava brojne znamenitosti od turističkog značaja (Gutlić i dr., 2017).

Srednjovjekovni Bihać je bio smješten na jednoj adi na rijeci Uni (ostrvo Svetog Leopolda), koja danas čini sami centar grada. U tom periodu, grad je bio opasan zidinama. Okolo njega su egzistirala ruralna naselja, koja su se kroz osmanski period postepeno širila i približavala gradskom utvrđenju.

Osmanskim osvajanjem Bihaća krajem 16. stoljeća, dotadašnja katolička crkva Svetog Ante Padovanskog u centru grada je preuređena, te je tako nastala džamija Fethija, koja predstavlja jedan od najistaknutijih objekata u gradskoj jezgri. Osim nje, gradskim trgom dominira Kapetanova kula, koja je u prošlosti imala funkciju osmatračnice u okviru gradskih bedema. U neposrednoj blizini se nalazi i tzv. Bihaćki sarkofag, poznat i kao Grobnica hrvatskih velikaša.

U centru Bihaća se nalazi i skulptura Djevojka sa Une, koja je postavljena 1986. godine, a danas već predstavlja jedan od simbola ovog grada. Nekoliko muzeja i galerija je također otvoreno za posjetioce, a istaknutu specifičnost predstavlja Muzej Prvog zasjedanja AVNOJ-a. U Bihaću se održava i veći broj manifestacija, od kojih je najpoznatija Una regata.

Tvrđave imaju veliki, a često i centralni značaj u turističkoj ponudi mnogih gradova Bosanske krajine. Iako nije lociran u samom gradu, utvrđeni dvorac Ostrožac predstavlja najveću turističku atrakciju **Cazina**. Ovo utvrđenje iznad doline Une je prvi put spomenuto u 13. stoljeću u posjedu knezova Babonića Blagajskih. U osmanskom periodu je imalo status sjedišta Ostrožačke kapetanije, koja je imala najveći odbrambeni značaj u Krajini. Tokom austrougarskog perioda je restaurirano od strane grofa Lothara von Berkasa, te je tako dobio i određene vizuelne crte srednjoevropskih dvoraca. Danas ima uglavnom turističku funkciju, ali su zbog vidnog stepena zapuštenosti potrebna značajna materijalna sredstva za njegovu sanaciju.

Za razliku od Cazina, tvrđava u **Bosanskoj Krupi** se nalazi u samoj gradskoj jezgri. Ona također potiče iz srednjeg vijeka, kada je ovdje bilo sjedište župe Pset, a danas izvanredno nadopunjuje druge urbane sadržaje u ovom gradiću, što se posebno odnosi na tri bogomolje (pravoslavna i katolička crkva, te džamija) smještene u njenom podnožju, dok rijeka Una stvara jedinstven ambijent u kojem se spajaju prirodne i kulturno-historijske vrijednosti.

Još jedan krajiški grad sa prepoznatljivom tvrđavom (sl. 24.) je **Velika Kladuša**. Kako se nalazi na krajnjem sjeverozapadu zemlje, neposredno uz samu višestoljetnu granicu, evidentan je historijski značaj Starog grada, kako se inače naziva. Međutim, i u ovom slučaju su potrebna veća materijalna sredstva za adekvatnu restauraciju samog objekta i njegovu efektivniju turističku valorizaciju.

Sl. 24. Tvrđava Velika Kladuša

Foto: A. Banda, 2022.

Značajnu historijsku ulogu je odigrala i tvrđava Ključ kod istoimenog gradića u dolini Sane. U **Ključu** je zarobljen posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević, a ova tvrđava danas predstavlja najistaknutiji simbol ove općine, te komplementarni motiv prirodnim turističkim motivima, koji su ovdje ipak dominantni.

Iako se ne uklapaju u klasičnu ponudu urbanog turizma, ovdje je potrebno spomenuti i druga utvrđenja u Bosanskoj Krajini: Sokolac kod Bihaća, Ostrovica kod Kulen Vakufa, Kamičak između Ključa i Sanskog Mosta, Bužim u istoimenom mjestu itd.

U turističkoj ponudi podrinjskih gradova prednjači **Višegrad**, koji je prepoznatljiv po svom bogatom kulturno-historijskom nalijeđu i izvan granica Bosne i Hercegovine.

Bez sumnje najistaknutiji simbol ovog mjesta je Most Mehmed-paše Sokolovića. Ovaj most sa 11 lukova je građen između 1571. i 1577. godine po nalogu velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića (rođen u ovom kraju), a pod nadzorom najpoznatijeg osmanskog arhitekta Mimara Sinana (sl. 25.).

Kao primjer jedinstvenog arhitektonskog stila, koji vremenski korespondira sa italijanskom renesansom, ovaj most je 2007. godine uvršten na UNESCO-vu Listu svjetske kulturne baštine, otkada je broj turističkih posjetitelja ove destinacije značajno porastao.

Sl. 25. Most Mehmed-paše Sokolovića

Foto: A. Banda, 2021.

Zahvaljujući istoimenom romanu nobelovca Ive Andrića, koji je jedan dio svog života proveo u Višegradu, Most Mehmed-paše Sokolovića je postao poznat i kao Na Drini ćuprija. U čast najpoznatijeg bosanskohercegovačkog književnika, 2014. godine je na lokaciji ušća Rzava u Drinu otvoren Andrićgrad, svojevrsni etno-kulturni kompleks, što je dalo dodatni poticaj turističkom razvoju ovog grada.

Među ostalim gradovima Podrinja, najveći historijski značaj ima **Foča**, koja je svojevremeno imala i status sjedišta Hercegovačkog sandžaka. Kao najistaknutiji podsjetnik na urbani razvoj Foče u osmanskim periodu se izdvaja Aladža džamija, koja potiče iz sredine 16. stoljeća i u arhitektonskom smislu predstavlja jednu od najznačajnijih džamija u Bosni i Hercegovini.

Nedaleko od Foče, u Ustikolini se nalazi i obnovljena Turhan Emin-begova džamija, zvanično najstarija na području naše zemlje (sredina 15. stoljeća). U Foči se nalazi i Hram Svetog Save, pravoslavna crkva novijeg datuma, ali impozantnog izgleda. Među historijskim objektima u ovom gradu se ističu još Fočanska kuća i Muzej Stare Hercegovine.

Najveći podrinski grad je Zvornik, gdje najveću pažnju plijeni utvrđenje Kula Grad, smješteno na dominantnoj koti iznad doline Drine. Svoju turističku ponudu ima i **Goražde (sl. 26.)**, jedini grad u ovoj regiji koji administrativno pripada Federaciji Bosne i Hercegovine, a u okviru iste se kao specifičnost može izdvojiti tzv. Most ispod mosta, koji čuva spomen na period posljednjeg rata.

Sl. 26. Goražde

Foto: E. Hrelja, 2024.

Kada je riječ o urbanim sadržajima kao dijelu turističke ponude slabo naseljenog dinarskog područja, poznatog u geografskoj literaturi kao regija Visokog krša, daleko najveću pažnju privlače gradovi **Livno i Konjic**.

Iako imaju značajno različitu fizionomiju i topografski položaj (Livno je smješteno na rubu prostranog kraškog polja, a Konjic u relativno uskoj dolini Neretve), oba grada se odlikuju velikim kulturno-historijskim naslijeđem. Konjic ima povoljniji geoprometni položaj, budući da se nalazi na magistralnom putu povezuje Sarajevo i Mostar, pa je iz tog razloga i znatno posjećeniji.

Vizuelni identitet ovom gradu daje prvenstveno Stari most, koji inicijalno potiče iz 17. stoljeća, ali je srušen u Drugom svjetskom ratu, te je naposljetku obnovljen 2009. godine. Na administrativnoj teritoriji Konjica se nalazi veliki broj nacionalnih spomenika – pored Starog mosta (sl. 27.), tu je i veliki broj nekropola stećaka, a među sakralnim objektima se naročito ističu Mehmed-čauševa (Čaršijska), Junuz-čauševa (Tekijska) i Vardačka (sa neobnovljenim minaretom) džamija, zatim Franjevački samostan i Crkva Svetog Ivana Krstitelja, te pravoslavna Crkva Svetog Vasilja Velikog. Grad je poznat i po drvorezbarstvu, koje je upisano na UNESCO-vu Listu nematerijalne kulturne baštine 2017. godine.

Sl. 27. Stari most u Konjicu

Foto: B. Avdić, 2022.

Sa druge strane, u Livnu je vrlo izražena razlika u urbanom ambijentu između Gornjeg grada, kao historijske jezgre, i modernijeg Donjeg grada. Oni se sastaju u gradskom središtu, gdje se kao simbol ovog grada ističe Spomenik kralja Tomislava na istoimenom trgu. U Gornjem gradu je dominantno naslijeđe osmanske arhitekture, u koje spadaju Dukatareva, Lala pašina i Balaguša džamija, dok na stjenovitom uzvišenju iznad grada pažnju plijeni srednjovjekovna Vejs kula. Najveću atrakciju Gornjeg grada u Livnu ipak predstavlja veliko krško vrelo rijeke Bistrice, poznato kao Duman.

Među najveće livanjske znamenitosti spada i franjevački samostan Gorica, u čijem se sklopu nalazi i Crkva Svetog Petra i Pavla, zatim Franjevački muzej, te galerija Gabrijela Jurkića. Naslijeđe iz austrougarskog perioda je najbolje oličeno kroz staru zgradu Gradske vijećnice.

Pored ranije opisanih Mostara i Konjica, najviše urbanih sadržaja koji se mogu iskoristiti za razvoj turizma u Hercegovini imaju gradovi Trebinje i Stolac. **Trebinje** je drugi najveći hercegovački grad, regionalni centar Istočne Hercegovine, kao i najjužnije urbano naselje u cijeloj zemlji, što je važno zbog njegove blizine velikim turističkim centrima, kao što su Dubrovnik i gradovi Boke Kotorske. Ovaj grad bogatog kulturno-historijskog naslijeđa je formiran u osmanskome periodu, a pored određenih orijentalnih karakteristika stare jezgre, odlikuje se i prepoznatljivim mediteranskim stilom gradnje (Guzijan i Cvijić, 2009).

Njegove najprepoznatljivije znamenitosti su Arslanagića most na Trebišnjici iz 16. stoljeća, te manastiri Gračanica i Tvrdoš. Najpoznatija trebinjska ličnost iz oblasti kulture je pisac Jovan Dučić. Njegov spomenik se nalazi u centru grada, a dobro poznata kulturna manifestacija „Dučićevi dani“ se održava u aprilu svake godine. Među modernim sadržajima se izdvaja turistički kompleks Grad Sunca, sa vodenim parkom i brojnim drugim popratnim sadržajima.

Sa druge strane, **Stolac** je znatno manji gradić, ali ga odlikuje veća koncentracija nacionalnih spomenika, te ga još nazivaju i „muzejom pod otvorenim nebom“. Među njima, najpoznatija je nekropola stećaka Radimlja (sl. 28.), smještena tri kilometra zapadno od grada.

Sl. 28. Nekropola Radimlja

Foto: A. Sivac, 2022.

U blizini Stoca se nalaze i ostaci Daorsona, najbolje očuvanog ilirskog grada. Na uzvišenju neposredno iznad samog urbanog centra se nalazi Vidoški grad, jedno od najvećih srednjovjekovnih utvrđenja na području Bosne i Hercegovine.

Kroz sami grad protiče rijeka Bregava, koja mnogo doprinosi ambijentalnoj vrijednosti ovog mjesta. Na njoj se nalaze prepoznatljive tradicionalne mlinice. Uz rijeku je u osmanskom periodu izgrađen karakteristični stambeni kompleks Begovina, a njenu urbanu jezgru krase i dvije džamije – Čaršijska i Podgradska. Kulturnom identitetu Stoca je veliki doprinos dao i književnik Mehmedalija Mak Dizdar. U svojevrsnom muzeju nazvanom Makova hiža se održava najstariji književni festival u Bosni i Hercegovini – Slovo Gorčina.

Iako se ne nalazi unutar nekog danas funkcionalnog gradskog naselja, **stari grad Počitelj** kao historijska graditeljska cjelina u dolini Neretve također ima veliki značaj na polju urbanog turizma. Ovo je mjesto gdje se prožimaju srednjovjekovna, orijentalna i mediteranska arhitektura. Među ostalim historijskim utvrdama, kojima obiluje i Hercegovina, posebno treba izdvojiti dvije koje se vežu za Hercega Stjepana Kosaču – kod Blagaja i Ljubuškog.

Urbani turizam u Bosni i Hercegovini se zasniva na jedinstvenom spoju bogate kulturno-historijske baštine iz različitih perioda, autentičnih gradskih pejzaža i gostoprimstva lokalnog stanovništva.

Uprkos izazovima s kojima se susreće turistička privreda u Bosni i Hercegovini, poput nerazvijene infrastrukture i nedovoljne globalne marketinške promocije, urbani turizam može biti ključni pokretač nove ekonomske aktivnosti u ovdašnjim gradovima, što se može odnositi čak i na koncept održivog razvoja.

Lokalne vlasti, uz podršku šire zajednice, imaju priliku da unaprijede turističku ponudu, tako što će staviti još jasniji naglasak na prednosti kulturne raznolikosti, te komplementarno uvezati gradske sadržaje sa drugim vrstama atrakcija iz okolnog područja. Svaki od spomenutih gradova ima svoje specifičnosti, kulturna blaga i prirodne ljepote, koje mogu privući različite turiste željne istraživanja bogate historije i kulture ove zemlje.

Kroz ovu analizu urbanog turizma u Bosni i Hercegovini dolazi se do zaključka da je sposobnost da se usmjeri ka održivom razvoju i racionalnom upravljanju resursima ključna za dugoročni uspjeh ovih gradova u privlačenju i zadržavanju posjetilaca. Ukoliko se ovi izazovi prevaziđu, urbani turizam u Bosni i Hercegovini može uspješno pozicionirati ovdašnje gradove na globalnoj mapi turističkih pravaca.

11. RURALNI TURIZAM

Ruralni turizam predstavlja specifičan oblik turizma koji se zasniva na održivom korištenju resursa ruralnih područja, s naglaskom na očuvanju njihove prirodne sredine i kulturnog naslijeđa. Ovaj oblik turizma omogućava turistima da se povežu s tradicionalnim načinom života, upoznaju lokalne običaje, te borave u prirodi. Razumijevanje ruralnog turizma zahtijeva precizno definisanje osnovnih pojmova poput ruralnog područja, jer se upravo ta područja smatraju osnovom za razvoj ove vrste turizma.

Definisanje ruralnih područja

Analizirajući pojam ruralnih područja, evidentno je da postoje brojne definicije, te kriteriji za njihovo izdvajanje. Prema Ružiću (2012), ruralno se područje definiše kao područje manje koncentracije ljudi koje se pretežno bavi poljoprivredom. Ovu sredinu karakteriše seoski identitet i različiti običaji.

Lukić (2010) smatra da su ruralna područja:

- ona u kojima je u sadašnjosti ili bližoj prošlosti bio dominantan ekstenzivan način iskorištavanja zemljišta, posebno kroz razvoj poljoprivrede i šumarstva,
- ona u kojima dominiraju mala naselja nižeg stepena centraliteta s izraženom povezanošću izgrađenog i prirodnog pejzaža, te koja većina lokalnog stanovništva smatra ruralnima,
- ona koja potiču životni stil zasnovan na kohezivnom identitetu očuvanja okoliša i vlastite tradicije kao dijela jedne cjeline.

Pri definisanju ruralnog područja u obzir se uzimaju kriteriji poput načina iskorištavanja zemljišta, veličine naselja, funkcionalne opremljenosti i položaja na određenom većem području. Također, naglašena je veza s prirodom, ali i specifičnim životnim stilom stanovnika na ruralnim područjima čiji je privredni razvoj prvenstveno zasnovan na poljoprivredi i šumarstvu, uz očuvanje prirode, te seoskih običaja i tradicija.

Kantar (2016) navodi da se ruralno područje može posmatrati i kroz sljedeće aspekte:

- političke (npr. tumačenje ruralnoga kao agrarnog prostora u cilju izdvajanja više finansijskih sredstava za poljoprivredu),
- hedonistički (predstavljanje ruralnog prostora idiličnim mjestom za odmor i rekreaciju),
- laički (doživljaj ruralnog prostora od strane „običnih“ ljudi, na temelju njihovih životnih iskustava)
- popularni diskursi o ruralnosti prenošeni putem kulture i medija.

Ruralno područje se dovodi u kontekst područja koja vrijedi posjećivati kako bi se odmakli od gradske vreve, nudeći mirniji ambijent, autentičnu kulturu i ekološki očuvanu prirodnu sredinu (Popović i Relja, 2024).

Analizirajući stavove nekolicine autora (Pearce, 1989; Bramwell, 1994; Seaton et al., 1994), destinacije ruralnog turizma mogu se definisati kao šira područja s prirodnim okruženjem u kojima postoje posebna ekološka, ekonomska i socio-kulturna obilježja, kao što su tradicija, običaji i međusobna saradnja (Pivac i dr., 2016).

Razvoj ruralnog turizma

Pojam ruralnog turizma nije terminološki ujednačen i jasan u svim zemljama, pa se u ovom kontekstu upotrebljavaju različiti termini: seoski turizam, agro-turizam, turizam na selu, turizam na farmama, zeleni turizam i slično (Bel i dr., 2015; Pivac i dr., 2016). Ipak, pojam ruralnog turizma širi je od pojma seoskog turizma, jer ruralni turizam obuhvata i prostor van naselja.

Ruralni turizam predstavlja kombinaciju poljoprivrednih proizvoda, eko-proizvoda, kulturnih resursa i drugih prostornih elemenata, koji uključuju različite funkcije, kao što su ekonomska, socijalna, obrazovna, zaštita životne sredine, rekreativne i terapijske aktivnosti (Lee i Kim, 2010; Hwang i Lee, 2015; Pivac i dr., 2016).

Ruralni turizam polako se razvija tokom godina i postaje sve popularniji među turistima. Sam nastanak ruralnog turizma veže se za 11. stoljeće u Engleskoj, odnosno s otkrićem ruralnog turizma od strane kraljevskih porodica i buržoazije koji su gradili vile i ljetnikovce u ruralnim područjima (Ružić, 2012).

Ruralni turizam u Njemačkoj javlja se 1873. godine, uvođenjem plaćenog odmora za državne službenike, a pojačava se 1914. godine, kada se uvode plaćeni odmori za sve činovnike koji svoj odmor pretežno provode na farmama i selima u blizini gradova (Ružić, 2005). Kako navodi Ružić (2012), u 19. stoljeću razvijaju se pješačenje, zdravstveni tretmani i alpsko penjanje kao aktivnosti ruralnog turizma u Švicarskoj.

Brza urbanizacija kroz 19. i 20. stoljeće dovela je do nove socijalne strukture sela, a problemi sa kojima se susreću ruralna područja širom svijeta gotovo su identični (Pivac i dr., 2016).

Restrukturiranje sela, kao rezultat promjena u poljoprivredi, imalo je značajne efekte na društvenu i kulturnu strukturu ruralnih zajednica. Odlazak stanovništva, naročito mladih, postao je česta pojava. Također, promjene u poljoprivrednim praksama, mehanizacija i uticaji globalizacije duboko su uticali na strukturu ruralnih zajednica, koje su se sve više transformisale iz prostora proizvodnje u prostore potrošnje, u kojima turizam igra važnu ulogu (Daspher, 2014).

Ruralni turizam često je bio korišten kao jedan, a ponekad i jedini način zaustavljanja negativnih depopulacijskih procesa koji su zahvatili ruralna područja u Evropi. U velikom broju zemalja Evropske unije, u strategije razvoja uvršten je i ruralni turizam, koji pomaže u zadržavanju stanovništva u ruralnom području, stvara nova radna mjesta i doprinosi društveno-ekonomskom napretku ovih područja (Pivac i dr., 2016).

Dakle, turizam se smatra ključnim mehanizmom za revitalizaciju ruralnih zajednica, ali s različitim stepenom uspješnosti. Postoje primjeri gdje je razvoj ruralnog turizma direktno doprinio ekonomskom i društvenom boljitku lokalnih zajednica, te zadržavanja mladih u ruralnim sredinama.

Iako razvoj turizma može donijeti pozitivne društvene i ekonomske koristi ruralnim zajednicama, neophodni su pažljivo planiranje, uključivanje zajednice i transparentnost u svim fazama (Daspher, 2014). Hall i dr. (2003) ističu da turizam najbolje funkcionira u područjima sa diverzificiranom ruralnom ekonomijom u kojoj je turizam samo jedna od strategija revitalizacije ruralnih područja.

Nakon prvobitne faze razvoja turizma u ruralnim prostorima, u kojoj su dominantni faktori razvoja bili samoinicijativnost stanovništva koje pruža određene usluge, ali i ljudi koji dolaze u ruralne prostore uglavnom tražeći mir i čistu prirodu, započinje, paralelno, posebno u državama koje su se suočile s problemom jakog polarizovanog razvoja i depopulacije ruralnih područja, proces planiranog korištenja ruralnog turizma u funkciji revitalizacije i transformacije ruralnih krajeva. Pružanjem turističkih usluga, vlasnici seoskih domaćinstava diverzifikuju svoje aktivnosti i stvaraju dodatne prihode.

Važna karakteristika ovog oblika turizma je upravo taj kontakt turista i domaćina. Turisti koji preferiraju smještaj u seoskim domaćinstvima traže izvornu ruralnu atmosferu, te priliku da nauče tradicionalne zanate i vještine sa domaćinima i uživati u domaćoj hrani i piću. Pri tome, brendiranje lokalnih proizvoda može pomoći turistima da prepoznaju lokalni proizvod (npr. vlašićki sir, domaći med itd.).

Ruralni turizam obuhvata različite aktivnosti koje se mogu razvijati u ruralnom području. S tim u vezi, Demonja i Ružić (2010) navode više od 30 aktivnosti koje se mogu klasificirati u sedam kategorija, kao što su pješačke ture, aktivnosti na vodi, sportske aktivnosti, aktivnosti u zraku, aktivnosti povezane sa kulturom i tradicijom, aktivnosti otkrivanja zanimljivosti, aktivnosti zdravstvenog karaktera i aktivnosti povezane sa tradicionalnim načinom rada.

Dakle, širenjem ponude aktivnosti za turiste, kao i promjenu prirode tih aktivnosti, koje se više ne odnose samo na pasivno uživanje u ruralnom ambijentu, zahtijeva da ruralne zajednice pružaju visoke nivoe usluga i često specijalizirane vještine i podršku (Daspher, 2014).

Turistička ponuda ruralnog turizma ne obuhvata samo vidljive karakteristike prirode, arhitekture, gastronomije, već i one nematerijalne, kao što su tradicionalna gostoljubivost, odnos s prirodom, komunikacija, te običaji, vjerovanja i legende lokalnog stanovništva. Upravo taj doživljaj, ostvaren kroz lični kontakt s lokalnim stanovništvom, čini ruralni turizam jedinstvenim (Đorđević Milošević i Milovanović, 2012).

Pivac i dr. (2016) navode i da se kulturni turizam u ruralnim područjima javlja u širokom rasponu oblika, od kojih su mnogi jedinstveni za određeni lokalitet i predstavljaju značajnu komponentu ruralnog turističkog proizvoda (nekropole stećaka, spomenici iz NOB-a, sakralni objekti, vodenice).

Treba spomenuti i nematerijalnu baštinu, koja obuhvata lokalnu tradiciju, običaje, manifestacije itd. S tim u vezi, važno je spomenuti i manifestaciju Dani kosidbe na Kupresu. Ovaj tradicionalni seoski običaj je postao značajan međunarodni festival, te svojevrsna turistička atrakcija. Dani kosidbe ili Strljanica su upisani na UNESCO-vu Listu nematerijalne kulturne baštine 2020. godine.

Ruralni turizam u Bosni i Hercegovini

Ruralni turizam u Bosni i Hercegovini predstavlja sve značajniji segment turističke ponude, zasnovan na bogatom prirodnom naslijeđu, autentičnom načinu života i tradicionalnim običajima seoskih zajednica, naročito planinskih.

Savremenu demografsku sliku Bosne i Hercegovine karakteriše depopulacija, ubrzano smanjenje stopa nataliteta i poremećaji u dobnoj strukturi, koju odlikuje veliko učešće starog stanovništva. Ovako negativni demografski trendovi dodatno su intenzivirani u ruralnim područjima Bosne i Hercegovine. Najjači oblik depopulacije izražen je u ruralnim planinskim prostorima, čija naselja bilježe negativne vrijednosti prirodne promjene i migracijskog salda, što za posljedicu ima gašenje istih (Banda, 2020).

Ipak, depopulacija ruralnih planinskih područja nije novijeg datuma, njeni korijeni su evidentni još u popisima koji potiču iz sredine 20. stoljeća. Jedan od njenih uzroka je i pojačana migracija stanovništva, a društveno-ekonomsko stanje dodatno pospješuje sve negativne demografske trendove (Pobrić, 2002).

Provedena demogeografska istraživanja, kao i različite naučne studije, utvrdile su da se turizam u ruralnim planinskim područjima može posmatrati kao revitalizacijski faktor, koji može imati pozitivne ekonomske implikacije za stanovnike ruralnih naselja, te se čak odraziti i na povećanje njihovog broja.

S tim u vezi, Devedžić (2005) navodi da je u bivšoj SR Crnoj Gori šest naselja (Sutomore, Bar, Bečići, Budva, Sveti Stefan i Žabljak) imalo izraženu turističku funkciju, od ukupno njih 12 koji su zabilježili indeks porasta stanovništva > 1000 . Razvoj cjelogodišnjeg turizma na cijelom masivu Zlatibora imao je multiplikativni efekat; doveo je do poboljšanja infrastrukture, novih ulaganja, zapošljavanja itd., što je djelimično i posljedica njegovog povoljnog turističko-geografskog položaja (Devedžić, 2007; Banda, 2020).

UNDP je tokom 2012. godine proveo istraživanje o seoskim domaćinstvima u Bosni i Hercegovini, prema čijim rezultatima tek blizu 7% seoskih domaćinstava živi od poljoprivrede, više od 50 % stanovnika je zaposleno u nekoj drugoj djelatnosti, a blizu 51 % ostvaruje prihode po drugoj osnovi (penzija, renta, privatni biznis itd.).

U strukturi ruralnih domaćinstava ističu se dvije grupe, jedna s vrlo niskim prosječnim mjesečnim prihodima uglavnom od penzija (200-400 KM) i druga s nešto višim (800-1000 KM), koji se ostvaruju najčešće od turizma (Banda, 2020).

Planinska ruralna područja Bjelašnice i Vranice posebno se ističu po ponudi ruralnog turizma, te snažnom interesu lokalne zajednice za razvoj istog. Zahvaljujući naporima pojedinaca i nevladinom sektoru na području Bjelašnice i Vranice sve je veći broj zanimljivih novih destinacija ruralnog turizma.

U području Bjelašnice, najznačajnija sela koja se afirmišu kao destinacije ruralnog turizma su Umoljani, Lukavac, Kramari, Brda, Šabići, Bobovica, Sinanovići, Lukomir itd., a u planinskom prostoru grupe Vranica to su Obojak, Živčići, Klisura, Mujakovići, Turkovići, Sebešić, Čemernica itd. (Banda, 2020).

Najpopularnije destinacije su svakako Umoljani i Lukomir, dok se na Vranici Obojak afirmiše kao sve popularnija destinacija ruralnog turizma. Objekti u ovim planinskim područjima nude smještaj i domaću hranu po veoma povoljnim cijenama.

Ipak, većina objekata nije kategorisana, pa se objekti sami deklariraju kao kolibe, B&B, planinske kuće, ruralne kuće itd. Većina ruralnih domaćinstava su mali porodični biznisi, u kojima i rade članovi porodice, a njihovi smještajni kapaciteti rijetko prelaze 20 ležajeva. Dosta objekata nudi i organizovane pješačke ture uz pratnju vodiča (Banda, 2020).

Posebno treba istaknuti selo Lukomir (sl. 29.), smješteno na nadmorskoj visini od 1495 m n.v. koje je najviše naseljeno mjesto u državi, te ujedno i najizoliranije selo u Bosni i Hercegovini. Selo je od Sarajeva udaljeno blizu 50 km.

Nalazi se na Bjelašnici, između planinskih vrhova Lovnica (1856 m n.v.) i Obalj (1896 m n.v.), na litici kanjona rijeke Rakitnice. Komisija za zaštitu spomenika Bosne i Hercegovine je Kulturni krajolik sela Lukomir proglašen je nacionalnim spomenikom u julu 2009. godine (Banda, 2020).

Sl. 29. Selo Lukomir

Foto: A. Banda, 2019.

Iako se ruralni turizam ne razvija dovoljno brzo, sve više je prepoznat kao značajan oblik selektivnog turizma, koji doprinosi razvoju lokalnih zajednica. Bez obzira na nedostatak institucionalne podrške, lokalne zajednice i nevladin sektor ulažu finansijska sredstva, organizuju edukacije i radionice, te pomažu ruralnim domaćinstvima u promociji.

Najbolji primjer toga je organizacija Alterural, na čijoj web-stranici je kroz projekat Otkrijte BiH kroz sela, objedinjena ponuda registrovanih ruralnih domaćinstava, seoskih gazdinstva, turističkih tura, te značajnih dokumenata za razvoj ruralnog turizma.

Pozitivan primjer je i web stranica BH SELO koju je kreirala Unija za održivi povratak i integracije u BiH, kao platformu koja objedinjuje informacije o seoskim domaćinstvima, ali i drugim destinacijama u Bosni i Hercegovini.

Bosna i Hercegovina je postala prva zemlja jugoistočne Europe i 12. u svijetu koja je postala članica Federacije najljepših sela. Članstvo u Federaciji najljepših sela svijeta (Les Plus Beaux Villages de la Terre) donosi očekivanja povećanja broja turista i pozitivnog socio-ekonomskog razvoja tokom cijele godine, te predstavlja podstrek za lokalne zajednice u ruralnim područjima da unaprijede turističku ponudu, čime će se poboljšati njihova pozicija na lokalnoj i globalnoj turističkoj mapi.

Inicijativa Najljepša sela BiH implementira se kroz Udruženje za razvoj ruralnog turizma, Alterural, uz pomoć USAID Turizam projekta. U 2024. inicijativa Najljepša sela BiH obuhvata 17 sela širom Bosne i Hercegovine: Stupe (Livno), Lukomir (Konjic), Prokoško jezero (Fojnica), Ostrožac (Cazin), Guča Gora (Travnik), Krupa na Vrbasu (Banja Luka), Umoljani (Trnovo), Pecka (Mrkonjić Grad), Vranduk (Zenica), Vranci (Kreševo), Ravno (Ravno), Martin Brod (Bihać), Blagaj (Mostar), Bratač (Nevesinje), Mijakovići-Dragovići-Bobovac (Vareš), Kraljeva Sutjeska (Kakanj) i Gornji Srebrenik (Srebrenik) (USAID, 2024).

Selo Vranci udaljeno je oko dva kilometra od Kreševa. Smješteno na padinama Lopate, predstavlja značajan potencijal za razvoj ruralnog turizma u Bosni i Hercegovini. Ovo selo je poznato po svojoj srednjovjekovnoj rudarskoj i kovačkoj tradiciji, te tradicionalnoj stambenoj arhitekturi, pa je sedam kuća kovača i rudara ovog kraja proglašeno nacionalnim spomenikom 2013. godine.

Pored navedenog, značajan je i most poznat kao Rimski most (sl. 30.), koji se nalazi na trasi antičkog rudarskog drumskog pravca, čiji ostaci su pronađeni na udaljenosti od oko 400 metara od mosta.. Nacionalni je spomenik od 2011. godine. (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, 2011).

Sl. 30. Rimski most

Foto: E. Banda, 2022.

Turistički značaj ovog sela dodatno ističe neobična tradicija tzv, „potkivanja jaja“. Potkivanje jaja je značajan dio nematerijalne kulturne baštine Kreševa, koji predstavlja demonstraciju starog kovačkog zanata. Iako još prisutna, ova tradicija je ugrožena zbog malog broja majstora koji poznaju ovu vještinu. Kreševo je ujedno i jedno od rijetkih mjesta u Evropi gdje se može vidjeti autentično „potkovano“ jaje (sl. 31.).

Sl. 31. „Potkovano“ jaje majstora Stjepana Biletića

Foto: A. Banda, 2022.

Iskustva brojnih država Evropske unije pokazala su vrijednost ruralnog turizma u revitalizaciji depopulacijskih i slabije razvijenih područja. Usprkos velikom potencijalu i prepoznatoj važnosti, ruralni turizam u Bosni i Hercegovini je nedovoljno razvijen i ne koristi se kao sredstvo integralnog razvoja ruralnih područja.

Razvoj ove vrste turizma se suočava sa izazovima poput nedovoljno razvijene infrastrukture, slabe promocije, neprepoznatljivosti u ukupnom turističkom proizvodu, nepostojanja saradnje između seoskih domaćinstava i destinacija, nedovoljno investicija, te slabe educiranosti lokalnog stanovništva o pružanju turističkih usluga.

12. VJERSKI TURIZAM

Hodočašća i posjete svetim mjestima su oduvijek bila važan dio života vjernika, a u posljednjim decenijama ta su putovanja iz duhovnog iskustva prerastala u turističku aktivnost koja objedinjuje religiju, ali i prirodno te kulturno naslijeđe. Danas hodočasnici i turisti ne putuju više isključivo zbog molitve i duhovnog ispunjenja, već i zbog upoznavanja historije, kulture i tradicije država koje posjećuju.

Bosna i Hercegovina je zemlja bogate historije i kulturne tradicije u kojoj se stoljećima susreću različite religije - islam, kršćanstvo (katoličanstvo i pravoslavlje) te judaizam, što je čini muultikulturalnom, multireligijskom i multietničkom državom. Ovaj međusobni uticaj različitih vjerskih tradicija Bosni i Hercegovini daje specifičnu dimenziju, koja je dodatno valorizirana i kroz razvoj vjerskog turizma.

Svaka od najzastupljenijih religija u Bosni i Hercegovini ima svoja sveta mjesta, odnosno hodočasnička odredišta koja posjećuju vjernicim ne samo iz Bosne i Hercegovine, već i drugih zemalja Evrope i svijeta.

Među najpoznatijim su Međugorje, Ajvatovica, Tekija u Blagaju, manastiri Tvrdoš, Žitomislići i Hercegovačka Gračanica, Djevojačka pećina kod Kladnja, crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije Olovu, crkva sv. Ivana Krstitelja u Podmilačju, zatim samostan sv. Ivana u Kraljevoj Sutjesci, Kuća mira franjevačkog samostana Rama-Šćit, Svetište Kraljice mira (Hrasno, Neum) i mnoga druga mjesta od velikog duhovnog značaja.

Pored navedenog, važno je spomenuti Sarajevo, grad gdje se se na relativno maloj površini nalaze vjerski objekti četiri religije: islamske, katoličke, pravoslavne i judaističke. Svako od ovih mjesta nije samo svetište već i kulturni simbol naroda u Bosni i Hercegovini, koji posjetiteljima nudi posebno iskustvo.

Međugorje je jedno od najvećih hodočasničkih središta u Evropi. Smješteno je u južnom dijelu Bosne i Hercegovine, u zapadnoj Hercegovini. Sve do 1981. godine, kada se, prema vjerovanju ukazala Djevica Marija, Međugorje je bilo siromašna krška poljoprivredna regija u kojoj se stanovništvo pretežno bavilo poljoprivredom, odnosno uzgojem duhana i grožđa.

Stanovništvo je emigriralo u veće gradove poput Mostara, Sarajeva, Zagreba, a kasnije i u zapadnoeuropske zemlje. Međutim, nakon 1981. godine, emigracija je prestala, a čak je počela imigracija, što je rezultiralo porastom stanovništva do 1991. godine. Najintenzivnija izgradnja smještajnih i drugih objekata započela je 1983. i 1984. godine, dosegnuvši svoj vrhunac u periodu od 1985. do 1990. godine. Ovaj period poznat je i kao „zlatni period hodočašća u Međugorju“ (Bartoluci i Martinović, 1999) kada je Međugorje postalo odredište za hodočasnike iz cijelog svijeta.

Iako službena Katolička crkva ne priznaje Međugorje kao mjesto ukazanja, to nikada nije spriječilo vjernike iz cijelog svijeta da ga posjećuju (Musa i dr., 2017). Međugorje je izraslo u jednu od naznačajnijih turističkih destinacija, koja je u početku privlačila uglavnom domaće turiste, a vrlo brzo bilježi i značajan porast broja stranih turista (Madžar, 2010; Kadušić i dr., 2018). Svake godine, Međugorje generira 90 miliona eura ukupnih prihoda i 1,9 miliona noćenja, a gotovo 70% tih prihoda ostvaruju neregistrovani pružatelji usluga smještaja (Čuljak, 2013).

Brzi razvoj turizma, izgradnja smještajnih kapaciteta i urbanizacija, doveli su do neplanskog razvoja bez definisanog i kvalitetnog urbanističkog plana. Pored navedenog, infrastruktura nije adekvatno riješena; nema javnog prevoza, a opskrba strujom i vodom, te kanalizaciona mreža su također nedovoljni. Ceste su u lošem stanju, a nedostaje i organiziranih parking prostora.

Ajvatovica predstavlja višestoljetnu vjersko-kulturnu manifestaciju i najposjećenije je muslimansko dovište u Evropi (Sarač Rujanac, 2013). Smještena je nedaleko od Prusca, koji je nekada nosio naziv Akhisar i bio središte Bosanskog pašaluka u Osmanskom periodu.

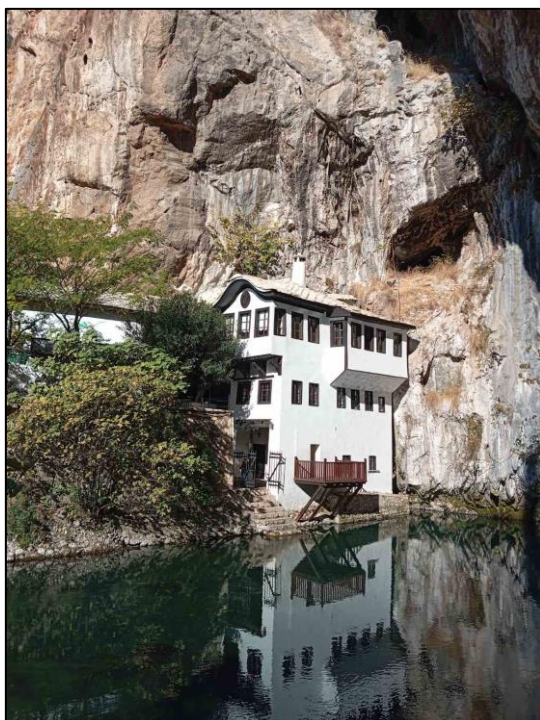
Za Ajvatovicu se vezuje legenda (koja ima više verzija) o Ajvaz dedi, dervišu koji je u Bosnu stigao sa vojskom sultana Mehmeda Fatiha. Tadašnji Akhisar nije imao izvorište vode, što je ugrožavalo opstanak samog grada i lokalno stanovništvo, te je Ajvaz dedo odlučio da se moli Bogu 40 dana. Prema legendi, posljednjeg jutra velika stijena u blizini mjesta molitve se raspukla i voda je potekla. Ovaj izvor je i dalje aktivan, pa je sjećanje na Ajvaz dedu postalo značajna tradicija muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, i šire, koje svake godine u junu posjete hiljade vjernika (Kadušić i dr., 2018).

Održavanje Ajvatovice bilo je zabranjeno nakon 1947. godine, a tradicija je obnovljena 1990. godine (Sarač Rujanac, 2013). Dani Ajvatovice traju dva dana, a tradicionalni ceremonijalni dio, počinje paradom konjanika i pješadije.

Program manifestacije se iz godine u godinu obogaćuje i obuhvata različite sadržaje, te se održava na različitim lokacijama, pa se pored vjerskih, organizuju i brojni drugi kulturni i sportski događaji u više gradova: Travniku, Bugojnu, Donjem Vakufu, Gornjem Vakufu, Livnu i Jajcu. Ajvatovica je po broju učesnika u manifestaciji i po broju programskih sadržaja, vjerovatno jedna od najmasovnijih vjersko-kulturnih manifestacija na prostoru Bosne i Hercegovine.

Učešćem pojedinaca i kulturno-umjetničkih društava iz zemalja regije, te Turske, Egipta, Malezije itd. kao i članova dijaspeore iz Amerike, Kanade i Australije, poprimila je međunarodi karakter.

Tekija na izvoru Bune u Blagaju (sl. 32.), nedaleko od Mostara, prvi put se spominje u Putopisu Evlije Čelebije, koji je putovao kroz ovo mjesto 1664. godine. Sagrađena je na desnoj obali rijeke Bune i jedna je od najvećih tekija u Evropi (Ademović, 2021). Pretpostavlja se da je kompleks tekije sagrađen odmah po dolasku Osmanlija na područje Hercegovine, a najkasnije oko 1520. godine (Mujezinović, 2000).

Sl. 32. Tekija u Blagaju
Foto: B. Avdić, 2022.

O nastanku ove tekije postoji nekoliko legendi. Jedna od legendi se vezuje za derviša Saliha, koji je porazio zmaja i spasio hercegovu kćerku, pa je na mjestu zmajevе pogiblje sagrađena tekija. Druga govori o starcu u zelenoj odjeći koji je nestao u blizini vrela Bune, pa su mještani podigli tekiju i turbe njemu u čast.

Uz tekiju se nalazi turbe sa dva groba, ali o tome ko je tu sahranjen nema pisanih podataka, Prema legendi, upravo ovdje je sahranjen tajanstveni starac u zelenoj odjeći, Sari-Saltuk. Drugi grob navodno pripada šejhu tekije, Ačik-paši (Muhamed Hindija), koji je šejhom postao 1848. godine (Mujezinović, 2000).

Ova prirodno-graditeljska cjelina proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine 2003. godine. Nacionalni spomenik čine turbe i musafirhana sa ostacima tekije i mlinicama na rijeci Buni, sa prirodnim okruženjem i izvorom Bune i liticama (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, 2003).

Obzirom da je priroda važan dio vjerskog obreda derviškog reda, tekija je uklopljena u prirodni ambijent vrela Bune, a voda sa vrela je korištena i za obredno pranje derviša. U većim tekijama, kao što je i blagajska, neizostavna prostorija je bila i semahana, prostrana soba prekrivena ćilimima u kojoj derviši izvode posebne rituale. U zidu ove prostorije je urezan i mihrab koji je služio za zajedničko obavljanje molitve.

U tekiji se nalazi i musafirhana, posebna prostorija koja je služila za besplatan smještaj stranih šejhova, derviša i drugih putnika (Bejtić, 1983; Ademović, 2021). Musafirhana blagajske tekije predstavlja jedan od rijetkih objekata u Bosni i Hercegovini koji odražava uticaj baroka na osmansku arhitekturu. U blizini tekije se nalazi prahistorijsko nalazište Zelena pećina i stari grad Blagaj, poznati i kao Stjepan-grad.

Tekija je bila aktivna do 1925.g. kada je preminuo njen posljednji šejh, Sejdo Šehović. Djelovanje derviša i rad tekije je bio službeno zabranjen u Bosni i Hercegovini od Drugog svjetskog rata. Danas je tekija otvorena za javnost, te njome upravlja Islamska zajednica. Predstavlja jednu od najpopularnijih turističkih destinacija u Bosni i Hercegovini koju svake godine posjete brojni domaći i strani turisti.

Manastir Tvrdoš je smješten na desnoj obali rijeke Trebišnjiceu selu Tvrdošina, oko 4 km zapadno od Trebinja. Posvećen je Uspenju Presvete Bogorodice i jedan je od najstarijih pravoslavnih manastira u Bosni i Hercegovini. Prema narodnom predanju, osnovali su ga car Konstantin i njegova majka Jelena. Podignut je na temeljima ranohrišćanske crkve iz perioda kasne antike, čiji su ostaci vidljivi na zastakljenom podu današnje manastirske crkve (Božović i Golić, 2008).

Manastir je kroz historiju više puta stradao i bivao obnavljan. Teško je oštećen u zemljotresu koji je pogodio Dubrovnik u drugoj polovini 17. stoljeća, a najveće oštećenje je doživio u tursko-mletačkom ratu 1694. godine (Božović i Golić, 2008). Današnja crkva u Tvrdošu je podignuta 1928. godine i spada u grupu trobrodskih bazilika istog graditeljskog tipa koji se može uočiti na crkvama Cetinskog manastira (Ševo, 2002). Tvrdoš je bio sjedište hercegovačkih episkopa i mitropolita, te centar kulturnog i prosvjetnog djelovanja, a danas je sjedište Mitropolije Zahumskohercegovačke i primorske.

Manastir Tvrdoš nije samo značajana destinacija vjerskog turizma, nego je i ekonomski značajan, jer je veliki proizvođač vina visokog kvaliteta (Miličević i Skokić, 2015), Tvrdoš i žilavka. Monasi brinu o postojećim vinogradima i sadnji vinove loze u Popovom polju, te proizvdnji vina u vlastitim podrumima.

Iako ne postoje zvanični podaci, neke procjene govore da je manastir Tvrdoš jedan od najposjećenijih manastira u Srpskoj pravoslavnoj crkvi, a kroz njega godišnje prođe oko 250.000 ljudi različitih vjera, religija i nacija (Rio, 2020).

Manastir Hercegovačka Gračanica (sl. 33.) je smještena na uzvišenju Crkvina, istočno od Trebinja. Pripada Eparhiji zahumsko-hercegovačke i primorske Srpske pravoslavne crkve, čija manastirska crkva predstavlja vjernu kopiju manastira Gračanice sa Kosova, zadužbine kralja Milutina iz 13. stoljeća. Sagrađena je sa željom da se ispuni posljedni zavjet trebinjskog pjesnika Jovana Dučića (Božović i Golić, 2008). Pjesnikov grob je smješten s desne strane crkve.

Sl. 33. Hercegovačka Gračanica
Foto: A. Banda, 2021.

Građevina je izvedena korištenjem kompozicije različitih građevinskih materijala, spajanjem nekadašnje tradicionalne i moderne graditeljske tehnike. Zidovi su joj izgrađeni od armiranog betona, a unutrašnjost je obložena ciglom, uz dodatak dekorativnih elemenata, također od cigle. Ovo je petokupolna građevina, dugačka 16 m, a široka 12 m (Božović i Golić, 2008).

U sklopu spomen-kompleksa se nalaze crkva Presvete Bogorodice sa zvonikom, vladičanski dvor, biblioteka, amfiteatar, galerija, česma i ljetna bašta. Crkva je izgrađena u vizantijskom stilu, a njena unutrašnjost je oslikana tzv. *secco* tehnikom, pri čemu je jasno uočljiv uticaj grške ikonopisne tradicije. Jedan je od simbola Trebinja i spada među najposjećenije destinacije vjerskog turizma u ovom dijelu Bosne i Hercegovine.

Manastir Žitomislić je smješten na lijevoj obali rijeke Neretve, južno od Mostara, uz magistralni put M17. Prema Momirović (1954), sagrađen je u 15. stoljeću, potencijalno i kao crkva srednjovjekovne vlasteoske porodice Hrabrena, dok je kao manastir organizovan u 16. stoljeću. Najveći ktitori manastira bili su iz porodice Miloradović-Hrabren, čiji su mnogi članovi služili i kao monasi i starješine manastira u 16. i 17. stoljeću.

Osim nepokretne imovine, manastir je vremenom stekao vrijednu zbirku rukopisnih i štampanih knjiga, ikona te bogoslužbenih i crkvenih predmeta izrađenih u kujundžijskoj radionici. Tokom Drugog svjetskog rata manastir je opljačkan, a konaci su spaljeni, dok je crkva i dio predmeta u njoj, pukom srećom, ostao pošteđen.

U 2002. godini, manastirski kompleks kojeg čine crkva, novi i stari konak, kuhinja, salaš, škola, pojata, groblje u porti i groblje na Gorici, te pokretno naslijeđe su proglašeni nacionalnim spomenikom (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, 2002). Manastir Žitomislić, koji je bio očuvan sve do 1992. godine, posjedovao je biblioteku s desetinama starih rukopisa iz 16. i 17. stoljeća koji su u manastir stigli kao pokloni ili su prepisivani.

Među značajnim kaligrafskim djelima su Čeladkovo jevanđelje, Stradalnik, Panegirik, Osmoglasnik, Molitvenik i Čuda Presvete Bogorodice. Tokom 2003. i 2005. godine, crkva, stari konak i dvorac su obnovljeni (Bidžan i dr., 2019). Moguće ga je posjetiti, ali uz prethodnu najavu.

Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije je rimokatolička crkva u Gornjem Olovu, jugozapadno os centra Olova. i poznato marijansko svetište koju vode franjevci. Postojanje crkve u Olovu zabilježeno je u Dubrovačkom ljetopisu 1454. godine. Ovaj dokument navodi da se Herceg Stjepan izmirio s Dubrovnikom, uz podršku svoje žene Jelene, sina Vladislava i zeta, bosanskog kralja. Pomirenju su se posebno radovala njegove kćerke koje su, u znak zahvalnosti, poslale poklone Gospinoj crkvi u Olovo (Matić, 1991).

Današnju crkvu je projektovao poznati arhitekt, Karl Paržiku. Crkva je građena od 1930. do 1932. godine u neoromaničkom slogu, 1936. godine je prekrivena, ali u cijelosti nije dovršena. U periodu 1968. – 1971. izgrađena su dva tornja (zvonika), a zgrada samostana podignuta je 1972. /1973. godine (Ratković, 2024).

Osamdesetih godina 20. stoljeća crkveni prozori zamijenjeni su vitražima slikara Slavka Šohaja koji potpisuje i zbirku ikona sa predstavama Križnog puta. U crkvi se nalazi kadionica, drvena skulptura Bogorodice i vrijedna oltarna slika (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, 2010). Zanimljivo je istaknuti središnji element oltara ove crkve stećak koji je preuzet s jedne od brojnih olovskih nekropola.

U Olovu se i danas okupljaju hodočasnici, posebno na blagdan Velike Gospe, kako je bio običaj i u proteklim stoljećima. Zadržao se i stari običaj da na hodočašće u Olovo osim katolika dolaze i pripadnici drugih vjera, ne samo iz Bosne nego i iz okolnih krajeva (Ratković, 2024).

Djevojačka pećina u Kladnju se u literaturi spominje kao „mjesto ljetnog klanjanja kladanjskih muslimana“ još od 19. stoljeća. Pećinski crteži svjedoče o tome da je ova pećina služila kao sveto mjesto još od ranog bronzanog doba pa sve do srednjeg vijeka, što joj daje izuzetan kulturni i historijski značaj (Mulaomerović, 2015).

O Djevojačkoj pećini poznata je legenda koja se prenosi generacijama. Legenda kaže da su se mladići hvalili da će donijeti vodu sa izvora iz unutrašnjosti pećine, ali je jedna djevojka u želji da dokaže svoju hrabrost odlučila sama otići do izvora.

U pećinu je ponijela svoje vreteno, koje je namjeravala zabosti kraj izvora, kao dokaz svog uspjeha. Međutim, u žurbi je probola svoju haljinu vretenom i kada je pokušala ustati, nije uspjela. U mraku nije vidjela šta se dogodilo, pa je osjetivši da je nešto vuče, preminula od straha na licu mjesta. Tu u pećini je i sahranjena, a pećina otad nosi ime Djevojačka.

U ranijem periodu klanjanje i učenje dove se odvijalo u unutrašnjosti pećine, u dijelu koji se zove mihrab, ali žene nisu mogle prisustvovati. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća, kada se molitva počela izvoditi na livadi ispred pećine, žene su također mogle učestvovati.

Tradicija održavanja dove je prekinuta 1952., ali je početkom devedesetih godina 20. stoljeća ova tradicija obnovljena. Održavanje dove u posljednjoj sedmici avgusta je popraćeno i sedmodnevnom manifestacijom koja je ispunjena različitim kulturnim sadržajima. Posjeti je između 20.000–30.000 posjetilaca (Selimbašić, 2021).

13. TURIZAM MANIFESTACIJA

Manifestacije se razlikuju jedna od druge po sadržaju, obliku, veličini, ciljnoj grupi potrošača, prostornom i vremenskom ograničenju (Kušen, 2002). U literaturi koja obrađuje ovu oblast su zabilježeni mnogi različiti načini podjele manifestacija, ali su većinom autori saglasni da se mogu izdvojiti dvije ključne podjele: prema veličini, prema obliku i sadržaju (Čaušević, 2020).

Kada je riječ o veličini događaja među autorima su usaglašene sljedeće kategorije (Bjelobrković, 2009):

- mega događaji (*mega events*),
- karakteristični događaji-obilježja (*Hallmark events*),
- glavni događaji (*major events*),
- lokalni događaji (*local events*).

a) Mega događaji su uglavnom dobro posjećeni i doprinose turističkom prometu. To su velika natjecanja koja imaju veliku privlačnost, osiguravaju međunarodni značaj i donose veliki interes (Hiller, 1998). Mega događaji su po svojim razmjerama i utjecaju koji ostvaruju najveći, od medija do ekonomije. Također imaju izrazitu medijsku pokrivenost i ogroman utjecaj na ekonomiju, turizam i prestiž (Getz, 2005). Televizijski prijenos Superbowl-a prati oko 800 milijuna ljudi, a domaćini ostvaruju velike prihode (Žambok, 2020). Događaji, kao što su Olimpijske igre, Svjetsko fudbalsko prvenstvo, IAAF-ovo svjetsko prvenstvo, svjetske izložbe i sajmovi, su manifestacije koje su precizno namijenjene međunarodnom turističkom tržištu (Čaušević, 2020). Mega događaji su motiv za posjetu određenim turističkim destinacijama, te privlače turiste iz cijelog svijeta.

b) Karakteristični događaji – termin *Hallmark event* se odnosi na one događaje koji su se poistovjetili sa bićem i duhom mjesta u kojem se održavaju, postajući na taj način sinonim za njegovo ime koji je široko raspostranjen u svijesti posjetilaca (Hall, 1989). Ova vrsta događaja se može definisati prema njihovoj sposobnosti da ostvare konkurentsku prednost za svoje domaćine.

Termin *Hallmark event* opisuje događaj koji ima takav značaj u smislu atraktivnosti, tradicije, publiciteta i kvaliteta i da daje konkurentsku prednost svom domaćinu (destinaciji, regiji, mjestu), tako da vremenom destinacija i događaj postaju nerazdvojno povezani kao New Orleans i Mardi Gras (Getz, 2008).

Karakteristični događaji su izložbe, sajmovi, sportske i kulturne manifestacije od međunarodnog statusa koje se održavaju na jednokratnoj ili redovnoj osnovi. Primarna funkcija ovakvog događaja je pružiti zajednici domaćina priliku da osigura na turističkom tržištu visoku važnost (Hall, 1989).

Jedinstveni festivali i karnevali predstavljaju važnu kategoriju karakterističnih događaja. Veliki je broj karakterističnih događaja, a kao primjeri mogu se izdvojiti zimski Karneval Quebec City-ja, Tour de France, Mardi Gras u New Orleansu, Wimbledon i Oktoberfest u Minhenu. Karnevali i festivali su događaji koji se obično ponavljaju godišnje i tako razvijaju svoj ugled i karakter dugi niz godina. Najpoznatiji festivali i karnevali predstavljaju najuspješnije događaje koji su obično pokrenuti od strane lokalnog stanovništva u regionu, u svrhu proslave neke posebne prilike, dok u isto vrijeme, često van sezonski, promovišu turizam (Ritchie, 1984).

Uspjeh ovih manifestacija temelji se na statusu, njihovoj unikatnosti i velikoj sposobnosti da privuku pažnju i bude interes. Carneval u Rio de Janeiru je klasičan primjer karakterističnog događaja, koji u cijelom svijetu simbolizuje bogatstvo grada i vitalnost Latino naroda. Može se još spomenuti Edinburški internacionalni festival u Škotskoj i Zlatni lav u Veneciji (Bjelobrković, 2009).

U Velikoj Britaniji ovakav primjer je Notting Hill karneval i naročito Šampionat u Wimbledon-u za koji John Barrett, autor i komentator BBC-ja kaže da je postao sastavni dio života Britanaca: "On je više od tradicije, više od najznačajnijeg historijskog teniskog turnira. On je simbol svega što je najbolje u sportu, kraljevske podrške i društvenog okupljanja koje Britanci tako dobro ide od ruke" (Čaušević, 2017). Getz (2005) naglašava ulogu karakterističnog događaja u stvaranju imidža destinacije, brendiranju odredišta domaćinskih zajednica i marketingu.

Svi ovi događaji donose određenu korist, ali i simbolizuju dušu grada i njegovih stanovnika. Ove manifestacije ostvaruju značajne prihode od turizma, osiguravaju međunarodnu prepoznatljivost mjesta, ali i jačaju osjećaj lokalnog ponosa i zajedništva stanovnika (Bjelobrković, 2009).

c) Glavni događaji - Gledano po skali utjecaja ovo su događaji koji imaju međunarodni značaj, prevazilaze granice svoje zemlje, izazivaju veliki interes medija, mogu da privuku značajan broj posjetilaca i ostvare solidan dobitak. Ovi događaji su vrlo često sportski orijentirani, sa definisanom strukturom natjecanja i međunarodnom reputacijom. Kao primjer mogu se uzeti otvoreni šampionat u golfu u Velikoj Britaniji ili Grand Prix Formula 1, tipični godišnji glavni događaji koji globalno gledani imaju izuzetno jak efekat u promociji destinacije i čitavog regiona kome pripadaju. Razni internacionalni sportski šampionati i mnogi drugi internacionalni sportski događaji ulaze u ovu kategoriju glavnih događaja tako da je čest slučaj zainteresovanosti Vlada i nacionalnih sportskih organizacija za aktivno učešće u njima.

U Velikoj Britaniji su propisani kriterijumi koje sportska manifestacija treba da ispuni da bi se smatrala glavnom:

- događaj mora da obuhvata takmičenje koje se vodi između individualaca ili timova koji zastupaju određen broj nacija,
- događaj mora da privuče veliki nacionalni i internacionalni javni interes u smislu pokrivenosti medijima i prisustva gledalaca,
- takmičenje mora da zauzima značajno mjesto u međunarodnom kalendaru sportskih događaja i mora biti priznato u internacionalnom sportu (Bjelobrković, 2009).

d) Lokalni događaji - mnoge lokalne zajednice organizuju manifestacije tipa proslava i festivala koje su namijenjene najviše lokalnom auditorijumu za koji one imaju zabavni i društveni značaj. Najveće beneficije koje se od ovih manifestacija očekuju je kreiranje duha određenog mjesta i jačanje osjećaja pripadništva lokalnoj komuni. Lokalna vlast često aktivno učestvuje u njima i ohrabruje ovakve događaje, jer su one stimulans i izvor za lokalno stanovništvo za stvaranje i realizaciju novih iskustava i ideja.

U ovakvim prilikama krajnji cilj je druženje stanovništva uz podsticaj njihovog učešća u umjetničkim i sportskim aktivnostima, a težište se naročito stavlja na poštovanje različitosti unutar same zajednice, kao i razvoj tolerancije.

Uobičajeno mjesto održavanja ovih događaja su ulice, škole i parkovi, a glavni akteri u ovoj vrsti događaja su volonteri. Kod ovakvih vrsta manifestacija se osim lokalne vlasti kao organizatori javljaju i nevladine organizacije. Česta je pojava da upravo ovi događaji prerastu u karakteristične događaje koji privlače i veliki broj posjetilaca sa strane (Bjelobrković, 2009).

Podjela događaja prema obliku i sadržaju je, pored podjele po veličini, još jedna opće usvojena podjela i obuhvata sljedeće kategorije:

- kulturno-zabavni događaji (uključujući i festivale) su univerzalna forma manifestacija koja postoji skoro u svim društvima i vremenima i koja je prethodila savremenoj event industriji,
- sportski događaji bilježe najbrži razvoj i danas čine najmasovniji segment event industrije, a iznikli iz sličnih korijena kao i kulturni događaji,
- poslovni događaji koji se često nazivaju MICE (Meetings, Incentives, Conventions and Exhibitions) su poseban dio event industrije i donose velike prihode regiji i mjestu u kojem se održavaju (Lau, 2009),
- vjerski događaji uključuju razne manifestacije koje su vezane za važne vjerske datume i težište dešavanja je obično vjerski ritual.

Kulturno - zabavni događaji - kulturni turizam je prepoznat kao najbrže rastuće područje u turizmu. Bogat kulturni život čini destinaciju mjestom koje vrijedi posjetiti u različita doba godine, potpunim mjestom, mjestom sa širom društvenom privlačnošću, a pogotovo za više društvene slojeve (Anholt, 2007). Veliki broj posjetitelja posjećuje zabavne i kulturne manifestacije, jer predstavljaju dodatne sadržaje za turiste u destinaciji, a ponekad i motiv dolaska (Žambok, 2020). Kulturni događaji mogu biti značajna stavka u borbi za prestiž neke destinacije. Recimo poznati mjuzikli “Mačke” ili “Fantom iz Opere” donose značajan prihod i turistički rejting Londonu.

Velika povezanost ovih događaja sa turizmom dovodi do usmjeravanja poslovnih aktivnosti i prihoda prema zajednici - domaćinu. Svi ovi događaji teže da se pozicioniraju na turističkom i umjetničkom tržištu. Kulturni festivali imaju određene karakteristike koje su zajedničke, uključujući jasne programe sa preciznim ciljem i svrhom, ali i moćan umjetnički uticaj (Bjelobrković, 2009).

South East Arts, Velika Britanija, razlikuje sedam kategorija festivala u zavisnosti od veličine i njihovog krajnjeg cilja (što se može primijeniti kao klasifikacija i u drugim oblastima):

- Glavne visoko profilisane umjetničke proslave. Ovo su veoma ambiciozne manifestacije sa velikim brojem ciljeva: ostvarivanje visokih prihoda, animiranje velikog auditorijuma, postizanje visokog medijskog okvira i najviši standardi.
- Lokalni festivali služe proslavljanju određene lokacije, od velikih gradova do malih sela. Manifestacije ovog tipa obično okupljaju veliki broj lokalnih grupa, jer teže da okupe lokalno stanovništvo u proslavi njihovog kraja. Po veličini ovo su manji festivali, koje vode volonterske grupe koje su podržane od lokalnih vlasti.
- Art-form festivali nude auditorijumu originalne magućnosti da vide određene vrste umjetničkih radova i fokusirani su na specifične umjetničke forme.
- Proslave specifičnih grupa čiji rad zajednica želi posebno da istakne, kao što su invalidi, žene i omladina. Na ovim manifestacijama prisutan je veliki broj radionica.
- Kalendarski festivali su vezani za tačno određene datume i obuhvataju razne religijske i kulturne festivale i domicilne tradicionalne skupove.
- Amaterski umjetnički festivali su veliki, koji znaju da obuhvate hiljade ljudi i mogu biti takmičarskog karaktera, ali su nisko profilisan sektor.
- Komercijalni muzički festivali su veoma popularan fenomen (South East Arts, 1998).

Jednostavnija podjela događaja festivalskog tipa predložena je od strane New Leisure Markets na festivale sa jednom temom i festivale sa više tema. Kod festivala sa jednom temom statistika Velike Britanije pokazuje da se na njenoj teritoriji organizuje 35% folk festivala, 20% ostalih tema, 15% džez muzike, 15% klasične muzike, 5% filmskih festivala i 5% književnosti.

Sportski događaji – bogata tradicija testiranja sportske snage kroz takmičenja potječe još iz vremena stare grčke Olimpijade. Kao važan segment event industrije sportski događaji obuhvataju širok spektar individualnih i grupnih sportova. U kontekstu kulturnog turizma sportski događaji, koje turisti prate ili u njima aktivno sudjeluju, mogu biti pretvoreni u atraktivan kulturni proizvod (Lewis i dr., 2014). Po njihovoj sposobnosti da obezbijede medijsku pokrivenost, privuku brojne turističke posjetioce i donesu zaradu, smješteni su na prvo mjesto u većini marketing programa destinacija i vladinih event strategija. Sportske manifestacije su od koristi domaćinu i sportskim organizacijama, ali i učesnicima kao što su igrači i treneri, a omogućavaju užitek i zabavu gledaocima (Bjelobrković, 2009). Vrhunski sportaši okupljeni u destinacijama gdje se održavaju sportske manifestacije zahtijevaju velike mjere predostrožnosti i sigurnosti na tom području. U svijetu su najpopularnija nogometna natjecanja, te je promocija takvih manifestacija na vrlo visokom nivou (Žambok, 2020).

Široko prihvaćena podjela sportskih manifestacija bazira se na podjeli UK Sport koja razlikuje četiri podjele:

- mega sportski događaji su događaji kao Fifa svjetski kup i Ljetne olimpijske igre,
- kalendarski sportski događaji igraju važnu ulogu u međunarodnom sportskom kalendaru i uobičajeno su komercijalno veoma uspješni (na primjer Šampionat u Wimbledon-u),
- *one-off* događaji koje prati značajan interes medija na nacionalnom i internacionalnom nivou, kao što je Evropski fudbalski šampionat,
- *showcase* događaji imaju prije svega zadatak da podstaknu razvoj sporta, a kao primjeri se mogu navesti Svjetski šampionat invalida, Olimpijske igre za paraplegičare i Evropski šampionat u showjumping-u) (Uk Sport, 1999).

Poslovni događaji - poslovni događaji su jedni od najunosnijih i najbrže rastućih područja turizma u svijetu. Poslovni događaji – MICE (Meetings, Incentives, Conventions and Exhibitions) se kao dio event industrije najčešće vezuju za biznis-poslovni turizam, a uključuju konferencije, izložbe, incentive (podsticajna) putovanja i korporativne događaje (McCabe i dr., 2000).

Konferencije mogu biti veoma različite, a definicija koju je dao Komitet konvencijske industrije smatra da je konferencija sastanak učesnika predviđen za razmjenu činjenica, diskusiju, rješavanje problema i konsultacije (Čaušević, 2017). Konferencije se mogu još definisati i kao van-kancelarijski sastanak sa lokacijom održavanja udaljenom najmanje četiri sata i sa najmanje osam učesnika.

Konferencije imaju specifičnu tematiku i obično traju relativno kratko, iako nisu vremenski određene. Ovaj događaj može da realizuje svaka organizacija da bi razmijenila viđenja, otvorila debate, prenijela poruku ili dala publicitet određenim stavovima prema specifičnoj problematici. Prema ciljnoj grupi konferencije se dijele na konferencije udruženja i konferencije korporacija.

Izložbe su dio poslovnih događaja koje su također u ekspanziji. U literaturi izložbe se najčešće definišu kao prezentacije usluga ili proizvoda pozvanom auditorijumu sa ciljem da se informiše potencijalni kupac ili da se u njemu nađe tržište.

Izložba kao događaj je oblik trodimenzionalne reklame gdje se proizvod može vidjeti, opipati, ocijeniti kako funkcioniše, a ponekad pomirisati i okusiti (Bjelobrković, 2009). Muzej moderne umjetnosti u New Yorku organizuje u godini dana oko 25 posebnih izložbi (Žambok, 2020). Finansijski efekt će biti veći, što je izložba popularnija. O značaju takve vrste događaja govori i podatak da je izložba Cezanne-Pisaro imala oko pola miliona posjetitelja (Margitich i Gara, 2005).

Velika Britanija zastupa podjelu izložbi na četiri kategorije:

- agrokulturne izložbe, koje se održavaju u seoskom ambijentu, jednom godišnje i traju do pet dana,
- potrošačke izložbe - javne izložbe koje su obično vezane za motore i modu, baštovanstvo i kućne enterijere,
- specijalizovane izložbe i prezentacije, kod kojih proizvode za prodaju i kupce bira i kontroliše organizator,
- privatne izložbe – izložbe sa ograničenim brojem direktno pozvanih posjetilaca koje služe za predstavljanje proizvoda i lansiranje, čija je proizvodnja ekskluzivno pravo ograničenog broja proizvođača.

Kategorija koja se koristi u posljednje vrijeme je *confex* – kombinacija izložbe i konferencije. Izložbe također mogu biti podijeljene prema veličini i prema industrijskom sektoru.

Incentive putovanja su također segment event turizma koji je u usponu. Glavni odbor Društva za incentive putovanja definiše ovu vrstu putovanja kao sredstvo globalnog menadžmenta da kroz vrijedna putovanja motiviše i prizna zasluge onim zaposlenima koji su dali svoj doprinos u postizanju ciljeva kompanije za koju rade.

Korporativni događaji su posljednja kategorija koja se može svrstati u biznis događaje, a obuhvata sve što je vezano za poslovanje određene korporacije od kongresa i sastanaka do incentive programa, zabave osoblja i klijenata (Bjelobrković, 2009). Putnici koji posjećuju MICE aktivnosti imaju svrhu izvan slobodnog vremena i zapravo su to poslovni putnici. Ti poslovni putnici su kroz MICE aktivnosti povezani sa različitim sektorima u ugostiteljstvu i turizmu (Lau, 2009).

Vjerski događaji - ovo su događaji koji se vezuju za sve vrste vjerskih proslava, a težište događaja čine vjerski obredi i obično se organizuju od strane ili u saradnji sa vjerskim organizacijama (Čaušević, 2020).

Sahrana pape Ivana Pavla II. 2005. godine je okupila veliki broj posjetitelja i predstavlja primjer vjerskog događaja, te je najveći katolički skup u historiji. Događaj je pratilo oko 3 milijarde ljudi preko raznih medija. Prisutnost kraljica, kralja, predsjednika i premijera iz raznih zemalja čini ovaj događaj još značajnijim (Vukonić, 2010). Ovaj događaj je ostavio pozitivne posljedice na budućnost turizma Rima. Obzirom da se radilo o sahrani jedne od najvažnijih osoba 20. stoljeća, ovaj događaj je od velike vjerske i kulturne važnosti (Žambok, 2020).

Manifestacijski turizam u Bosni i Hercegovini

Turizam i manifestacije mogu se dovesti u vezu na način da su manifestacije često dio turističke ponude koju destinacija može pružiti turistima, ali i mega manifestacije mogu biti glavni razlog posjete određenim destinacijama. Može se istaći da turizam utiče na manifestacije, ali i manifestacije utiču na turizam i u velikoj mjeri mogu povećati potražnju za određenom destinacijom. Festivali često naglašavaju izuzetne kulturne i fizičke aspekte destinacija domaćina kako bi privukli posjetitelje i potaknuli ih na ponovni posjet (Getz, 2010).

Mnoge destinacije u Bosni i Hercegovini koje možda i nemaju neke svoje prirodne ili kulturno-historijske atrakcije, zahvaljujući turizmu manifestacija pronalaze svoje mjesto na tržištu.

Rast manifestacija širom svijeta često se smatra važnim elementom u održavanju i reprodukciji jedinstvenih karakteristika destinacija (Zhang i dr., 2019), što se može konstatovati i za Bosnu i Hercegovinu a s obzirom na porast prihoda ostvarenih od manifestacijskog turizma.

Prema Čavlek i dr. (2011), velike kulturne i druge manifestacije, pored toga što imaju odgojnu funkciju, znatno povećavaju stepen atraktivnosti turističkog mjesta, regije ili zemlje u cjelini i time obogaćuju sadržaj boravka i stvaraju mogućnosti veće potrošnje.

Bosna i Hercegovina ima bogatu ponudu različitih manifestacija, kako lokalnog tako i regionalnog karaktera, od poslovnih, kulturno - zabavnih do vjerskih manifestacija i sportskih festivala. Prema podacima Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine, u periodu od 2017. do 2021. godine, broj manifestacija u Bosni i Hercegovini se smanjio za više od 50 % (tab. 15.).

Tab. 15. Broj i vrsta festivala u Bosni i Hercegovini

Godina	Festivali	Vrsta festivala									Ukupan broj posjetitelja festivala
		filmski	pozorišni	likovne kolonije	muzički	literarni	folklorni	fotografski	audio-vizuelni	multidisciplinarni	
2017	103	12	22	6	22	12	12	-	-	17	520.770
2018	102	10	25	6	23	10	8	1	1	18	469.908
2019	88	7	22	3	18	10	8	-	1	19	470.835
2020	62	7	18	3	11	6	5	-	-	12	102.680
2021	49	13	13	3	9	4	1	-	1	5	63.881

Izvor: priredili autori prema „Tematski bilten 08, Kultura i umjetnost 2021“, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2022.

Uzrok ovakvom trendu jeste nepovoljna epidemiološka situacija u svijetu od 2019. godine kada je smanjen broj putovanja kao i učestala organizacija online konferencija i drugih događaja. Od ukupnog broja manifestacija u Bosni i Hercegovini tokom 2021. godine, njih 38 održano je u Federaciji Bosne i Hercegovine što je 77,5 %. Prema broju registrovanih posjetitelja, tokom iste godine festivale u ovom bosanskohercegovačkom entitetu posjetilo je 56.616 osoba (fzs.ba, 2022) ili 88,6 % od ukupnog broja posjetitelja. Iste godine u Republici Srpskoj održano je 9 festivala koje je posjetilo 6.615 osoba (Republički zavod za statistiku RS, 2022).

Sajmove, konferencije, kongrese i druge slične manifestacije u Bosni i Hercegovini, u vidu pregleda najznačajnijih poslovnih događaja u zemlji, svake godine, objavljuje Vanjskotrgovinska komora Bosne i Hercegovine³. Jedno od osnovnih obilježja održavanja ovih manifestacija jeste povećan broj dolazaka domaćih i stranih posjetitelja, povećan broj noćenja u smještajnim kapacitetima kao i povećani prihodi u ugostiteljskom i trgovinskom sektoru (tab. 16.).

Tab. 16. Poznati događaji u Bosni i Hercegovini prema pojedinim kategorijama

Vrste manifestacija	Događaji		Mjesto održavanja
Kulturno - zabavne	1	Sarajevo Film Festival	Sarajevo
	2	Teatarski festival MESS	Sarajevo
	3	Bašćaršijske noći	Sarajevo
	4	Sarajevska zima	Sarajevo
	5	Neum Animated Film Festival	Neum
	6	Festival animiranog filma Banja Luka	Banja Luka
	7	Festival južnoslavenskog filma	Tuzla
	8	Festival bosanskohercegovačke drame	Zenica
	9	Festival dječije umjetnosti FEDU	Bihać
	10	Festival scenskh umjetnosti „Bihaćko ljeto“	Bihać
	11	MoStrip festival	Mostar
	12	Street Art Festival Mostar	Mostar
	13	Međunarodni festival folklora „Dani kosidbe“	Kupres
	14	Jazz Fest	Sarajevo
	15	OK Fest	Tjentište
	16	Mostar Summer Fest	Mostar
	17	Mostar Blues & Rock festival	Mostar
	18	Banja Luka Fest	Banja Luka
	19	FreshWave	Banja Luka
	20	Zenica Summer Fest	Zenica
	21	Festival sevdalinke	Tuzla
	22	Sarajevo Wine Fest	Sarajevo
	23	Festival žestokog pića i rakija – SPIRIT FEST	Sarajevo
	24	Street Food Fest	Široki Brijeg
	25	Sajam kulinarske baštine	Mostar
	26		Bijeljina

³ Kalendar sajмова kreira se na osnovu službenih informacija dostavljenih Vanjskotrgovinskoj komori Bosne i Hercegovine od strane organizatora pojedinih sajamskih događaja.

	27 Nacionalni festival vina, ribe i specijaliteta od ribe – FESTIVAL VINA I RIBE 28 Festival kafe, čaja, čokolade i prateće opreme sa međunarodnim učešćem – COFEE FEST 29 Festival čaja i ljekovitog bilja – TEA FEST 30 Festival hrane, ljekobilja i pčelinjih proizvoda GASTRO – EKO FEST 31 Festival pčelarstva i pčelarske opreme – BEE FEST 32 Festivalski program za djecu, porodična manifestacija – DJEČIJI SAJAM 33 Dječiji festival - program za djecu, porodična manifestacija – DJEČIJI SAJAM Festivalska porodična manifestacija sa predstavljanjem raznih proizvoda i opreme za djecu – KUTAK DJEČIJE RADOSTI	Sarajevo Sarajevo Sarajevo Sarajevo Istočno Sarajevo Banja Luka Sarajevo
Vjerske	34 Dani Svetog Ive Krstitelja 35 Dani Ajvatovice 36 Dani mevluda i zikra	Podmilačje Prusac Blagaj
Sportske	37 Olimpijada 38 Eyof 39 Una regata 40 Skokovi sa Starog mosta 41 Drill & Chill 42 Ljubuški Outdoor Festival	Sarajevo Sarajevo/ Istočno Sarajevo Bihać Mostar Banja Luka Ljubuški
Poslovne	43 Sajam turizma Banja Luka 44 Međunarodni sajam građevinarstva i elektro mašinske industrije – GRAMES & DEMI 45 Međunarodni sarajevski sajam knjiga i učila 46 Sarajevo travel fest – Sajam turizma i ugostiteljstva 47 Sajamski dani Gradiška – Regionalni sajam privrede, poljoprivrede, poduzetništva, obrazovanja i zapošljavanja 48 Međunarodni sajam gospodarstva Mostar 49 Međunarodni sajam turizma i ekologije – LIST 50 Međunarodni sajam namještaja, uređenja enterijera i eksterijera, tehnike i prateće industrije – SARAJEVO4WALLS 51 Međunarodni sajam poduzetništva i obrta – GRAPOS – EXPO 52 Međunarodna investicijska konferencija SARAJEVO BUSINESS FORUM – SBF	Banja Luka Banja Luka Sarajevo Sarajevo Gradiška Mostar Mostar Sarajevo Gračanica Sarajevo

	Međunarodni sajam halal industrije	
53	SARAJEVO HALAL FAIR – SHF	Sarajevo
54	Industrijski sajam građevinarstva, mašinstva i metalne industrije – Sarajevski industrijski sajam	Sarajevo
	Međunarodni sajam privrede Tešanj	
55	Sajam građevinarstva i ulaganja u nekretnine sa međunarodnim učešćem – REAL EXPO	Tešanj
56	Međunarodni sajam poljoprivrede i prehrambene industrije – SAJAM ŠLJIVE	Sarajevo
57	Međunarodni sajam ekologije – EKOBIS	Gradačac
58	Međunarodni sajam kozmetike, zdravlja, ljepote i wellnessa – BEAUTIFULL	Bihać
59	Međunarodni sajam poljoprivrede, lova, ribolova i izložba stoke – INTERAGRO	Sarajevo
60	Opći sajam poljoprivrede, voćarstva i prehrambene industrije „Dani jabuke“	Bijeljina
61	Sajam privrede – BRČKO	Goražde
	Sajam turizma – SALON TURIZMA	
62	Jesen sajam	Brčko
63	Sajam bosanskohercegovačke privrede i roba široke potrošnje	Sarajevo
64		Banja Luka
65	Međunarodna stručna konferencija: Sistemi grijanja, ventilacije i klimatizacije – SFERA	Sarajevo
66	Regionalni summit arhitekture - stručna međunarodna konferencija SFERA – 2	Sarajevo
67	Sajamska manifestacija Hercegovački plodovi Mediterana	Sarajevo
68	Sajam mesa i prerađevina od mesa, mašina i opreme za preradu mesa – SEMBERSKI SAJAM	Stolac
69	MESA	Bijeljina

Izvor: priredili autori uz dopunu Kalendara sajmovi, Vanjskotrgovinska komora Bosne i Hercegovine, 2023.

Manifestacijama se promoviše tradicija i autentičnost određenih destinacija i njihovog stanovništva, obnavljaju se historijski ili kreiraju novi događaji i aktivnosti u svrhu zabave i/ili uživanja u različitim aktivnostima. Između ostalih, treba izdvojiti festivale koji su poznati na međunarodnom nivou i iz godine u godinu privlače sve veći broj posjetitelja.

Najveći broj tih događaja odvija se u Sarajevu, glavnom gradu Bosne i Hercegovine, koji danas ima status jedne od najvećih turističkih destinacija u ovom dijelu Evrope.

Od najznačajnijih manifestacijskih događaja u Bosni i Hercegovini koji se mogu izdvojiti po posjećenosti i ostvarenim prihodima u tercijarnom sektoru i općenito, povećanju prihoda gradova domaćina, u okviru kulturno - zabavnih ističu se Sarajevo Film Festival i Sarajevska zima, vjersko – kulturnih Dani Ajvatovice i Hodočašće Sv. Ivi zatim poslovnih Sarajevo Business Forum i Sajam šljive u Gradačcu te u okviru sportskih manifestacija Olimpijske igre i EYOF.

Sarajevo Film Festival je jedan od većih filmskih festivala u jugoistočnoj Evropi i jedan je od značajnijih filmskih festivala u Evropi. Održava se svake godine u augustu i prikazuje raznovrsne dugometražne i kratke filmove iz cijelog svijeta. Osnovan je 1995. godine u Sarajevu, tokom opsade Sarajeva i svake godine dovodi domaće i međunarodne poznate ličnosti u Sarajevo. Skoro tri decenije kasnije, Sarajevo Film Festival je izrastao u međunarodni filmski festival sa posebnim fokusom na sljedeće zemlje: Albanija, Armenija, Austrija, Azerbejdžan, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Crna Gora, Grčka, Gruzija, Hrvatska, Kipar, Kosovo, Mađarska, Makedonija, Malta, Moldavija, Rumunija, Slovenija, Srbija, Turska i Ukrajina.

Zahvaljujući ovom Festivalu, filmovi, talenti i budući projekti iz regije dopijevaju u centar pažnje međunarodne filmske javnosti (Wevottravel, 2023). Za vrijeme trajanja Festivala bude akreditovano oko 3,000 gostiju, prikaže se više od 200 filmova, a preko 100,000 ljudi posjeti brojne festivalske programe (SFF.ba, 2023). Sarajevo Film Festival je bitno promijenio način na koji se Bosna i Hercegovina percipira u međunarodnoj javnosti. Značaj Sarajevo Film Festivala za sam grad i njegove građane je veliki i svake godine ujedinjuje grad, te kod građana stvara snažan osjećaj pripadnosti lokalnoj zajednici (SFF.ba, 2018).

Sarajevska zima, jedinstveni multimedijalni festival u svijetu, prvi put je održan 1984. godine i od tada se realizuje u kontinuitetu. U periodu od trideset i četiri godine održavanja, tokom festivalskih dana izvedeno je 4,125 programa sa više od 3 500,000 posjetilaca i 43,000 učesnika iz cijelog svijeta (sarajevowinterfest.ba), a danas je taj broj mnogo veći.

Program Festivala se sastoji od pozorišnih predstava, koncerata, filmova, umjetničkih izložbi, panel diskusija, književnih događaja, arhitekture, video zapisa, programa koji predstavljaju kulturno nasljeđe i dječjih programa. Festival Sarajevska zima predstavlja kulturni i turistički brend, ne samo Sarajeva nego i Bosne i Hercegovine.

Vjersko – kulturna manifestacija **Dani Ajvatovice** se obilježava zadnje nedelje u mjesecu junu, u općinama Gornji Vakuf, Donji Vakuf, Bugojno i Travnik, dok se centralna manifestacija održava u Pruscu.

Hodočašće Svetom Ivi u Podmilačju ili svetkovina rođenja sv. Ivana Krstitelja stoljećima predstavlja mjesto okupljanja vjernika katoličke, ali i pripadnika drugih vjeroispovijesti. Prema Dragić i Dragić (2019), od svih hodočašća u središnjoj Bosni najviše se hodočasti svetome Ivi u Podmilačju kod Jajca. Svetkovina hodočašća slavi se na dan sv. Ive, 24. juna. Okupljeni na taj dan prisustvuju misi i izvršavaju zavjetni obilazak oko crkve u nadi i vjeri da će im molitve biti ispunjene. Svetište sv. Ivana Krstitelja u Podmilačju jedno od najstarijih katoličkih hodočasničkih i zavjetničkih mjesta u Bosni i Hercegovini, utemeljeno još polovinom 15. stoljeća, smatra se najvećim i najstarijim svetištem i u jugoistočnoj Evropi.

Sarajevo Business Forum je poslovna manifestacija koja omogućava poslovno uvezivanje i ulaganja u regionu jugoistočne Evrope. Na Forumu se sastaju vodeći institucionalni i privatni, poslovni ljudi iz cijelog svijeta s privrednicima iz Bosne i Hercegovine, Srbije, Hrvatske, Crne Gore, Sjeverne Makedonije, Slovenije i Albanije.

Glavni cilj jeste podsticanje ekonomskog razvoja regiona jugoistočne Evrope. Održava se od 2010. godine, od kada je na ovoj manifestaciji ukupno učestvovalo više od 11,500 učesnika iz više od 50 zemalja, a forume je pratilo više od 2,600 novinara i predstavnika medija (Postforum Report, 2022). Sarajevo Business Forum pozicionirao se kao jedan od najvećih poslovnih događaja u regionu i kao takav pozitivno utiče na promociju države Bosne i Hercegovine kao destinacije za investiranje i ekonomski razvoj.

Međunarodni sajam poljoprivrede i prehrambene industrije, **Sajam šljive**, počeo je sa održavanjem se u Gradačcu 1969. godine kao sajam lokalnog karaktera pod nazivom „Dan šljive“. Tokom vremena, ova najstarija specijalizirana manifestacija, se širi i dobiva sve veći regionalni a danas i međunarodni značaj.

Na Sajmu učestvuju proizvođači poljoprivredne mehanizacije, đubriva i zaštitnih sredstava, proizvođači ambalaže, transportne firme, trgovačka preduzeća i dr. U sajmištu se održava i niz okruglih stolova, kolektivnih izložbi i prezentacija programa iz područja poljoprivrede i biznisa. Također, sastavni dio manifestacije su i stručna i naučna predavanja (tourism-tk.ba). Olimpijske igre ubrajamo u mega događaje koje karakteriše međunarodni nivo, održavanje više sportskih događaja, veliki ekonomski značaj, velika medijska pokrivenost te izuzetan turistički potencijal. U Sarajevu su 1984. godine održane XIV Zimske olimpijske igre i 2019. godine **Evropski olimpijski festival mladih – EYOF**, koje su, između ostalog, i u turističkom smislu imale veliki značaj za Bosnu i Hercegovinu.

Organizacija najistaknutijeg sportskog takmičenja u svijetu, olimpijskih igara, u Sarajevu je imala tačno utvrđene ciljeve. Među najvažnijim mogu se izdvojiti stvaranje materijalnih i drugih preduslova za aktivno bavljenje sportovima na snijegu i ledu, izgradnja smještajnih objekata i potrebne infrastrukture.

Dugoročno, kao rezultat organizacije i održavanja XIV Zimskih olimpijskih igara, u Sarajevu i Bosni i Hercegovini razvile su različite privredne djelatnosti, došlo je do urbane regeneracije i povećane međunarodne trgovine. Kratkoročno, korist se ogledala u organizaciji pratećih sportskih i kulturnih događaja, kao i promociji Sarajeva i Bosne i Hercegovine, odnosno SFR Jugoslavije, kroz medijski interes i marketinške aktivnosti.

Povećan broj posjetitelja i takmičara, učesnika olimpijskih igara, koji su boravili u tom periodu u Sarajevu uticao je na povećanu potrošnju u destinaciji, kao i povećanje ukupnog dohotka. Prema Bibanović (2023), Zimske olimpijske igre u Sarajevu je posjetilo 19,000 stranih i 33,000 domaćih turista, ekipe iz 49 zemalja svijeta su učestvovala u takmičenjima a registrovano je oko 328,000 noćenja. Nivo usluga u gradu podignut je na svjetski nivo te je stvoren imidž Sarajeva kao turističkog centra, a Bosna i Hercegovina doživljava najveću slavu u turizmu do tada (Divović, 2023).

Evropski olimpijski festival mladih – EYOF je sportski događaj za mlade iz cijele Evrope, a održava se svake dvije godine. Gradovi Sarajevo i Istočno Sarajevo, 2019. godine bili su domaćini ovoj manifestaciji koja je obuhvatala takmičenja iz niza zimskih sportova (alpsko skijanje, biatlon, brzo klizanje, hokej na ledu, karling, skijaško trčanje, snowboard i umjetničko klizanje).

Prema podacima Olimpijskog komiteta (2019), samoj ceremoniji otvaranja prisustvovalo je oko 25,000 gledalaca, na manifestaciji je akreditovano 4,819 osoba iz 46 zemalja Evrope od kojih su 904 takmičara. U tom periodu, EYOF je realizirao niz kulturnih i obrazovnih događaja, uključujući radionice, seminare i izložbe.

14. POPIS LITERATURE I IZVORA

1. Ademović, N. (2021). Specific Features of Blagaj Tekke. *Turkish Culture and Hacı Bektaş Veli Research Journal*, 100, 25-38.
2. Anholt, S. (2007). *Competitive Identity, The New Brand Management for Nations, Cities and Regions*. New York: Palgrave Macmillan.
3. Ashworth, G. & Page, S. (2011). Urban tourism research: Recent progress and current paradoxes. *Tourism Management*, 32(1), 1-15. DOI: [10.1016/j.tourman.2010.02.002](https://doi.org/10.1016/j.tourman.2010.02.002)
4. Avdić, A. & Avdić, B. (2023). Center and Periphery in Bosnia and Herzegovina - Social and Spatial Indicators of Regional Disparities. *Folia Geographica*, 65(2), 103-126.
5. Avdić, B., Sivac, A., Mirić, R. & Avdić, A. (2022). Tourism regions of Bosnia and Herzegovina – vernacular, landscape and historical differentiation. *Geografski pregled*, 46, 57-75. DOI: [10.35666/23038950.2022.46.57](https://doi.org/10.35666/23038950.2022.46.57)
6. Avdić, B., Mirić, R., Drešković, N., Krevs, M. (2023). Cultural Crossroads in Toponymy: Case Study of Bosnia and Herzegovina. U: O'Reilly, G. (ur.) *Place Naming, Identities and Geography. Key Challenges in Geography*. Springer, Cham, 341-361. DOI: [10.1007/978-3-031-21510-0_15](https://doi.org/10.1007/978-3-031-21510-0_15)
7. Banda, A., (2020). Atrakcijska osnova planinskog prostora Bosne i Hercegovine kao podloga za razvoj selektivnih oblika turizma. Doktorska disertacija. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Prirodno – matematički fakultet.
8. Banda, A., Opačić, V. T. (2017). Razvoj turizma na olimpijskim planinama Bjelašnici i Igmanu. U: Drešković, N. (ur.), *Zbornik radova Četvrtog kongresa geografa Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Geografsko društvo u Federaciji Bosne i Hercegovine, 810-826.
9. Bartoluci, M. & Martinovic, S. (1999). The State and the Perspectives of the Development of Religious Tourism in Medugorje. *Acta Turistica*, 11(2), 171-98.
10. Basler, Đ. (1974). Paleolitsko prebivalište Badanj kod Stoca. Glasnik Zemaljskog muzeja – Arheologija, Nova serija, XXIX.
11. Bećirović, Dž., Peštek, A., Ballian, D., Dekić, R., Lubarda, B., Kobajica, S., Jurković, J., Čengić, M., Trbić, G., Husika, A., Trbić, G.,

- Husika, A., Đurić, G. (2023). Direktni i indirektni pritisci u kontekstu različitih perspektiva kvaliteta života, poglavlje IV U: *Procjena stanja prirode i upravljanja prirodnim resursima u Bosni i Hercegovini (PSP BIH) treći nacrt*. Sarajevo: Centar za ekologiju i prirodne resurse „Akademik Sulejman Redžić“ i Univerzitet u Sarajevu – Prirodno-matematički fakultet.
12. Bel, F., Lacroix, A., Lyser, S., Rambonilaza, T. & Turpin, N. (2015). Domestic demand for tourism in rural areas: Insights from summer stays in three French regions. *Tourism Management* 46, 562-570.
 13. Bibanović, Z. (2023). Sjećanje na Zimske olimpijske igre u Sarajevu kao putokaz za progres, Upoznajte svijet oko nas, <https://upoznajtesvijetokonas.com/2023/01/29/sjecanje-na-zimske-olimpijske-igre-u-sarajevu-kao-putokaz-za-progres/> (pristupljeno 15.03.2023)
 14. Bidžan A., (2012). Turističko-geografski rejoni Bosne i Hercegovine. U: Spahić M. (ur.), *Zbornik III Kongresa geografa Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Geografsko društvo u Federaciji Bosne i Hercegovine.
 15. Bidžan-Gekić, A. & Gekić, H. (2016). The development of specific forms of tourism in Mostar and West Herzegovina tourist-geographical regions. U: Drešković, N. (ur.), *Book of Proceedings 1st International Tourism and Hospitality Conference*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Prirodno-matematički fakultet, 201-212.
 16. Bidžan-Gekić, A., Žunić, L. & Gekić, H. (2019). Development of religious tourism in Mostar tourism-geographical region. *Journal of Tourism and Hospitality Management*, 5, 143-168.
 17. Bilen, M. & Bučar, K. (2001). *Osnove turističke geografije*. Zagreb: Mikrorad d.o.o.
 18. Bjelobrković, Z. (2009). Event turizam – značaj i potencijal na području Kotora. Magistarski rad. Beograd: Univerzitet Singidinum.
 19. Blažević, B. & Peršić M. (2009). *Turistička regionalizacija u globalnim procesima*. Opatija: Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu.
 20. Božović, M. & Golić, R. (2008). *Kulturne vrijednosti Trebinja*. Beograd: Srpsko geografsko društvo.
 21. Bramwell, B. (1994). Rural tourism and sustainable rural tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 2(1-2), 1-6.

22. Buckley, R. (2002). Surf Tourism and Sustainable Development in Indo-Pacific Islands. II. Recreational Capacity Management and Case Study. *Journal of Sustainable Tourism*, 10(5), 425–442. DOI: [10.1080/09669580208667177](https://doi.org/10.1080/09669580208667177)
23. Burns, P.M. (2004). Tourism planning: A third way?. *Annals of Tourism Research*, 31(1), 24-43.
24. Busuladžić, A. (2018) Antički tragovi putovanja na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, *Godišnjak udruženja BATHINVS Acta Illyrica*, br. 2, 267 – 299.
25. Butler, R.W. (1980) The concept of a tourist area cycle of evolution: Implications for management of resources. *The Canadian Geographer*, 24 (1), 5-12. DOI: [10.1111/j.1541-0064.1980.tb00970.x](https://doi.org/10.1111/j.1541-0064.1980.tb00970.x)
26. Curić, Z., Glamuzina, N. & Opačić, V. T. (2013). *Geografija turizma*. Zagreb: Naklada Ljevak.
27. Cvitanović, A. (2002). *Geografski rječnik*. Zadar: Hrvatsko geografsko društvo.
28. Čaušević, A. (2017). Utjecaj menadžmenta događaja na percepciju turističke destinacije: Primjer Sarajevo Film Festivala. Doktorska disertacija, Sarajevo: Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
29. Čaušević, A. (2020). *Sarajevo Film Festival i njegov značaj za turistički imidž Sarajeva*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu-Prirodno-matematički fakultet.
30. Čaušević, A. (2023). *Utjecaj pandemije COVID-19 i rata u Ukrajini na turizam*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu - Prirodno-matematički fakultet.
31. Čaušević, A., Mirić, R., Drešković, N. i Hrelja, E. (2020). First-time and repeat visitors to Sarajevo. *European Journal of Tourism, Hospitality and Recreation*, 10(1). DOI: [10.2478/ejthr-2020-0002](https://doi.org/10.2478/ejthr-2020-0002)
32. Čavlek, N., Bartoluci, M., Prebežac, D. & Kesar, O. (2011). *Turizam, ekonomske osnove i organizacijski sustav*. Zagreb: Školska knjiga.
33. Čavlek, N. (1998). *Turoperatori i svjetski turizam*. Zagreb: Golden marketing.
34. Čehajić, J. (1987). Razvoj turizma u Bosni i Hercegovini – geografska studija. Doktorska disertacija. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu - Prirodno-matematički fakultet.
35. Čomić, Đ., Jović, G.S. & Popović, I.B. (2008). *Osnove turizma*. Istočno Sarajevo: Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet

36. Čorak, S., Mikačić, V. & Trezner, Ž. (2009). *Osnove turizma*. Zagreb: Školska knjiga.
37. Čuljak, V. (2013). Fenomen Međugorje kao svjetski brend i top destinacija vjerskog turizma. Doktorska disertacija. Sveučilište Hercegovina – Fakultet za društvene znanosti.
38. Čavar, I. (2018). Strukturna obilježja sekundarnog stanovanja u Parku prirode Blidinje. *Acta Geographica Croatica*, 43/44 (1), 59-84.
39. Čavar, I. & Glamuzina, N. (2021). Sekundarno stanovanje u općini Neum: tipološka obilježja objekata, strukturna obilježja vlasnika, proces internacionalizacije. *Hrvatski geografski glasnik*, 83/1, 105-134. DOI: [10.21861/HGG.2021.83.01.05](https://doi.org/10.21861/HGG.2021.83.01.05)
40. Dalmatin M., Ćukteraš, M., Adžaić, Z. & Arapović, A. (2010). *Zaštićena područja i okolišne politike u Bosni i Hercegovini*. Tuzla: Centar civilnih inicijativa.
41. Dalmatin M., Drešković N. & Đug S. (2008). *Zaštićena područja BiH*. Čapljina: Ekološka udruga Lijepa naša & Sarajevo: Greenway.
42. Dasphar, K. (2014). *Rural Tourism: An International Perspective*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing
43. Demonja, D. & Ružić, P. (2010). *Ruralni turizam u Hrvatskoj s primjerima dobre prakse i europskim iskustvima*. Zagreb: Meridijani Samobor.
44. Devedžić, M. (2005). Karakteristike populacione dinamike turističkih mesta u Srbiji, U: Stamenković, S., Grčić, M. (ur.), *Srbija i savremeni procesi u Evropi i svetu*. Beograd: Geografski fakultet; Novi Sad: Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo; Priština: Odsjek za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta i Niš: Odsjek za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta.
45. Devedžić, M. (2007). Prilog izučavanju uticaja turizma na demografski razvitak. *Stanovništvo* 2, 63-79.
46. Dinić, J. (1990). *Turistička geografija*. Beograd: Ekonomski fakultet.
47. Divović, N. (2023). Uticaj XIV Zimskih olimpijskih igara na razvoj turizma grada Sarajeva. Završni rad II ciklusa, Sarajevo: Odsjek za geografiju Univerzitet u Sarajevu - Prirodno – matematički fakultet.
48. Doan, T.M. (2010). The effects of ecotourism in developing nations: An analysis of case studies. *Journal of Sustainable Tourism*, 8 (4), 288-304.

49. Dragić, M. & Dragić, H. (2019). Sveti Ivan Krstitelj u Hrvatskoj tradicijskoj baštini. *Croatica et Slavica Iadertina*, 15(1), 275-330.
50. Dražina, A., (2017). Potencijali razvoja avanturističkog turizma u Zadarskoj županiji, Završni rad. Split: Ekonomski fakultet, Sveučilište u Splitu.
51. Dredge, D. & Jenkins, J.M. (2007). *Tourism planning and policy*. John Wiley & Sons.
52. Drešković, N. & Mirić, R. (2017). *Regionalna geografija Bosne i Hercegovine I*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu - Prirodno-matematički fakultet.
53. Drešković, N., Okerić, Š., Mirić, R. & Sivac, A. (2017). Tourism sector in Bosnia and Herzegovina – state and development perspective. U: Drešković, N. (ur.), *Book of Proceedings 3rd International Tourism and Hospitality Conference*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Prirodno-matematički fakultet, 121-135.
54. Drešković, N., Sivac, A., Banda, A. & Hrelja, E., (2018). Prostorno-planski koncepti za uspostavu mreže zaštićenih područja u Bosni i Hercegovini – Postojeće stanje i perspektive. U: Šećerov, V., Đorđević, D., Radosavljević Z., Jeftić, M. (ur.), *Lokalna samouprava u planiranju i uređenju prostora i naselja, Geneza i perspektive prostornog razvoja*, Beograd: Asocijacija prostornih planeta Srbije, Univerzitet u Beogradu - Geografski fakultet.
55. Drešković, N., Mirić, R., Pobrić, A., Đug, S., Gekić, H., Bidžan, A., Banda, A., Hrelja, E., Avdić, B. & Sivac, A. (2015). *Prirodno naslijeđe Kantona Sarajevo*. Geografsko društvo u Federaciji Bosne i Hercegovine.
56. Dulčić, A. & Petrić, L. (2001). *Upravljanje razvojem turizma*. Zagreb: Mate.
57. Đorđević Milošević, S. & Milovanović, J. (2012). *Održivi turizam u funkciji ruralnog razvoja - Mala poljoprivredna gazdinstva i ruralni turizam u Srbiji*. Beograd: Fakultet za primenjenu ekologiju Futura, Univerzitet Singidunum.
58. Ekmečić, M. (1977). Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine. *Balkanica*, VIII, 55–74.

59. Enciklopedija Jugoslavije, SR Bosna i Hercegovina - Separat iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Jugoslavenski i leksikografski zavod (JLZ), Zagreb, 1983.
60. Fernández - Torres, Y., Rodríguez - Rangel, C. & Sánchez - Rivero, M. (2020). The Identification of Factors Determining the Probability of Practicing Inland Water Tourism through Logistic Regression Models: The Case of Extremadura, Spain. *Water*, 12, 1664, [DOI: 10.3390/w12061664](https://doi.org/10.3390/w12061664)
61. Ferraro, P. J., & Hanauer, M. M. (2014). Quantifying causal mechanisms to determine how protected areas affect poverty through changes in ecosystem services and infrastructure. *Proceedings of the national academy of sciences*, 111(11), 4332-4337. DOI: 10.1073/pnas.1307712111.
62. Font, X., Cochrane, J. & Tapper, R. (2004). *Tourism for Protected Area Financing: Understanding tourism revenues for effective management plans*. Leeds (UK): Leeds Metropolitan University.
63. Freyer, W. (1998). *Tourismus – Einfuehrung in die Fremdenverkehrsökonomie*. München: Oldenburg Verlag.
64. Garcia-Hernandez, M. Calle-Vaquero & Yubero, C. (2017). Cultural Heritage and Urban Tourism: Historic City Centres under Pressure. *Sustainability*, 9(8).
65. Gee, C. & Fayos – Sola, E. (1997). *International Tourism: A Global Perspective*. Madrid: WTO.
66. Gekić, H., Bidžan, A. & Avdić, B. (2015). The Role of the Transport System in the Economic Development of Bosnia and Herzegovina. *Geography and Environmental Planning Journal*, 57(1), 221-238.
67. Gekić, H., Bidžan-Gekić, A., Drešković, N., Mirić, R. & Remenyi, P. (2022). *The Geography of Bosnia and Herzegovina: Between East and West*. Springer.
68. Geneletti, D. & Dawa, D. (2009). Environmental Impact Assessment of Mountain Tourism In Developing Regions: A Study In Ladakh, Indian Himalaya. *Environmental Impact Assessment Review*, 29, 229–242.
69. Gerrard, A.J. (1990). *Mountain Environments: An Examination of the Physical Geography of Mountains*. Cambridge, Mass: MIT Press.
70. Getz, D. (1986). Models in tourism planning. *Tourism Management*, 7(1), 21–32. DOI:10.1016/0261-5177(86)90054-3

71. Getz, D. (2005). *Event management and Event tourism*. New York: Cognizant Communications Corporation.
72. Getz, D. (2008). Event Tourism: Definition, Evolution, and Research. *Tourism Management*, 29, 403-428.
73. Getz, D. (2010). The nature and scope of festival studies. *International Journal of Event Management Research*, 5(1), 1-47.
74. Glamuzina, N., Madžar, I. & Putica, J. (2017). Regionalni aspekt suvremenoga turističkoga razvoja Bosne i Hercegovine. *Hrvatski geografski glasnik*, 79(1), 61-79. DOI: 10.21861/HGG.2017.79.01.03
75. Godde, P.M., Price, M.F., Zimmermann, F.M. (2000). *Tourism and Development in Mountain Regions*. Oxon: CABI Publishing.
76. Gunn, C.A. & Var, T., 2002. *Four main Groups in Tourism - Tourism Planning: Basics, Concepts, Cases*, 4th ed. London: Routledge
77. Gutlić, S., Bušljeta Banks, I. & Dervić, M. (2017). City branding- Analysis of awareness of Bihać as a tourist destination. U: E. Tomé, G. Neumann, B. Knežević (ur.) *Proceedings of the International Conference Theory and Applications in the Knowledge Economy*, 94-108).
78. Guzijan, J. & Cvijić, S. (2009). The cultural and historical heritage of towns Trebinje and Jajce: A resource for the growth of tourism. *Arhitektura i urbanizam* 27, 57-61.
79. Hall, C.M. (1989). The definition and analysis of hallmark tourist events. *GeoJournal*, 19(3), 263-268.
80. Hall, D., Roberts, L. & Mitchell, M. (2003). *New Directions in Rural Tourism*. Farnham: Ashgate Publishing.
81. Hall C, M. & Higham, J. (2005). Introduction: Tourism, Recreation and Climate Change. U: Hall, C. M., Higham, J. (ur.) *Tourism, Recreation and Climate Change* (str. 3-28), Clevedon: Channel view publications.
82. Hall, C.M., (2008). *Tourism Planning: Policies, Processes and Relationships* – 2nd ed.. Essex: Pearson Education.
83. Hall, C.M. & Page, S.J. (2014). *The geography of tourism and recreation: Environment, place and space*. London: Routledge.
84. Hiller, H.H. (1998). Assessing the Impact of Mega-events: A Linkage Model. *Current Issues in Tourism*, 1(1), 47-57.

85. Hrelja, E. (2017). Modeli održivog upravljanja zaštićenim prirodnim područjima Bosne i Hercegovine. Doktorska disertacija, Zagreb: Prirodoslovno-matematički fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
86. Hrelja, E. (2019). Identification of Negative Factors Affecting Sustainable Development in Sutjeska National Park. *Geografski pregled* 40, 89-99.
87. Hrelja, E. (2022). *Nacionalni parkovi Bosne i Hercegovine – problemi održivog razvoja*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Prirodno-matematički fakultet.
88. Hrelja, E., Drešković, N., Mirić, R. & Avdić, B. (2015). Geoecological evaluation of terrain in National Park Una. U: Drešković, N. (ur.), *Book of Proceedings 1st International Tourism and Hospitality Conference*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Prirodno-matematički fakultet, 75-83.
89. Hrelja, E., Musa, S., Pejnović, D., (2017). Problemi održivog razvoja Parka prirode Blidinje, U: Drešković, N. (ur.), *Zbornik radova Četvrtog kongresa geografa Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Geografsko društvo u Federaciji Bosne i Hercegovine, 495-519.
90. Hrelja, E., Drešković, N., Mirić, R. & Čaušević, A., (2020). Adventure tourism in Sutjeska National Park. *Journal of Tourism and Hospitality Management*, 6(6), 59- 65.
91. Hwang, J.H. & Lee, S.W. (2015). The effect of the rural tourism policy on non-farm income in South Korea. *Tourism Management* 46, 501-513.
92. Jafari, J. (1990). Research and scholarship: The basis of tourism education. *Journal of Tourism Studies*, 1, 33-41.
93. Jafari, J. (2001). Scientification of tourism. U: V. Smith & M. Brent (ur.), *Hosts and guests revisited: Tourism issues of the 21st century*. Elmsford: Cognizant, 28-41.
94. Jafari, J. (2007). Entry into a new field of study: Leaving a foot print. In D. Nash (ur.), *The study of tourism: Anthropological and sociological beginnings* (str. 108-121). Amsterdam: Elsevier.
95. Jennings, G. (2007). *Water-Based Tourism, Sport, Leisure, and Recreation Experiences*. MA: Elsevier.
96. Josipović, J. (1971). Mineralne, termalne i termomineralne vode na teritoriji Bosne i Hercegovine. *Geološki glasnik*, 15, 233-276.
97. Jovičić, Ž. (1989). *Turistička geografija*. Beograd: Naučna knjiga

98. Jović, G.S. & Popović, I.B. (2008) Upravljanje turističkim prostorom – upravljanje turističkom destinacijom. U: Radovi Filozofskog fakulteta br. 10, knjiga 2. Istočno Sarajevo: Univerzitet u Istočnom Sarajevu
99. Kadušić, A., Smajić, S. & Mešanović, Dž. (2018). *Turistička geografija - fizičkogeografske i društvenogeografske osnove turizma*. Tuzla: OFF-SET.
100. Kellner, I. (1895). Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva. *Glasnik Zemaljskog muzeja* VII (2), 161-198.
101. Kolinjivadi, V. (2021). It is time to end extractive tourism. – Opinions on Climate Crisis <https://www.aljazeera.com/opinions/2021/2/18/it-is-time-to-end-extractive-tourism> (12.2.2023.)
102. Korjenić, A., Banda, A. & Sivac, A. (2018). Identification and tourist valorization of the springs in the Una River system, *Geografski pregled*, 39, 9 – 28.
103. Kostopoulou, S. & Kyritsis, I. (2003). Local People's Perceptions of Sustainable Tourism Development in Protected Mountain Areas: The Case of Mount Olympus, Greece, *Sustainable World*, 6, 47–58.
104. Kovačević-Kojić, D. (2003). Borač – središte zemlje Pavlovića. U: Kuzmanović, R. (ur.) *Zemlja Pavlovića: Srednji vijek i period turske vladavine*. Banja Luka – Istočno Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske i Univerzitet Istočno Sarajevo.
105. Kranjčević, J. (2012). Turističko i prostorno planiranje - razmišljanja danas za sutra. U: Spahić, M (ur.) *Edukacija iz turizma i zaštita životne sredine kao preduvjet turističkog regionalnog i prostornog planiranja*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu - Prirodno-matematički fakultet.
106. Krejić, Ž. & Milićević, S. (2018). Nastanak putničko - agencijske delatnosti u Jugoslaviji kao pokretač razvoja kulture putovanja. *Kultura*, 161. DOI: [10.5937/kultura1861039K](https://doi.org/10.5937/kultura1861039K)
107. Kruk, E., Hummel, J. & Banskota, K. (2007). *Facilitating sustainable tourism: a resource book*. Kathmandu: ICIMOD (International Centre for Integrated Mountain Development).
108. Kudumović, L. (2020). Cultural landscape preservation in Bosnia and Herzegovina in the frame of tourism development. *TEM Journal*, 9(2), 740-749. DOI: [10.18421/TEM92-42](https://doi.org/10.18421/TEM92-42)

109. Kumar, A., Kaur, M., Jallu, K., Pawar, S. & Pandit, P. (2022) *Introduction to Geography of Tourism*. New Delhi: AkiNik Publications.
110. Kuripešić, B. (1950). *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*. Sarajevo: Svjetlost.
111. Kušen, E. (2002). *Turistička atrakcijska osnova*. Zagreb: Institut za turizam.
112. Lau, C. (2009). *Meetings, Incentives, Conventions and Exhibitions (MICE)*. Hong Kong: Tourism and Hospitality Studies.
113. Lee, S. W., Kim, H. J. (2010): Agricultural transition and rural tourism in Korea: experiences of the last forty years. U: G. Thapa, P. Viswanathan, J. Routray, & M. Ahmad (ur.). *Agricultural transition in Asia* (str. 37-64). Bangkok: Asian Institute of Technology.
114. Leung, Y.F., Spenceley, A., Hvenegaard, G., & Buckley, R. (eds.) (2018). *Tourism and visitor management in protected areas: Guidelines for sustainability*. No. 27, Gland, Switzerland: IUCN.
115. Lewis, P.A., Sindik, J. & Šiljeg, K. (2014). Lokalna sportska tradicija kao dio dubrovačkog kulturnog identiteta. *Zbornik Sveučilišta u Dubrovniku* 1(1), 193-207.
116. Lučić, I. (2019). *Presvlačenje krša – Povijest poznavanja Dinarskog krša na primjeru Popova polja*. Zagreb: Synopsis.
117. Lukić, A. (2010). O teorijskim pristupima ruralnom prostoru. *Hrvatski geografski glasnik*, 72/2, 49 – 75.
118. Madžar, I. (2010). Osnovne značajke vjerskog turizma u Međugorju. *Acta Geographica Croatica*, 36, 99 -117.
119. Makindi, S. M. (2016). Local communities, biodiversity conservation and ecotourism: a case study of the Kimana Community Wildlife Sanctuary, Kenya. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure* 5(3), 1-15.
120. Maksin, M., (2012). *Turizam i prostor, peto izdanje*. Beograd: Univerzitet Singidunum, Departman za turistički i hotelijerski menadžment, Beograd.
121. Margitich, M. & Gara, J. (2005). Muzej moderne umjetnosti New York: fundraising i financiranje izložbe. *Informatica museologica*, 36 (1-2), 8-11.

122. Mastilo, N. (1983) *Od Vlačića do Zvijezde (planinskim područjem Srednje Bosne)*. Sarajevo: SOUR Svjetlost.
123. Matić, B. (1991). *Gospa Olovska (drugo preuređeno izdanje)*. Sarajevo: Svjetlo riječi
124. McCabe, V., Poole, B., Weeks, P. & Leiper, N. (2000). *The business and management of conventions*. Milton: John Wiley & Sons.
125. Mihić, Lj. (1984). *Bjelašnica i Igman planine XIV Zimske olimpijade*. Mostar: SOUR APRO Hercegovina Odbor za programiranje razvoja.
126. Mihić, Lj. (1987). *Jahorina i Trebević planine XIV Zimske olimpijade*. Pale: Skupština opštine Pale i Vojna ustanova Romanija.
127. Milanolo, S. & Mulaomerović, J. (2008). Speleološka istraživanja na području Zaštićenog pejzaža Bijambare. *Naš krš*, 40-41, 3-25.
128. Miličević, S., Skokić, M. (2015). Vjerski turizam u BiH. U: *Zbornik radova IV naučnostručna konferencija sa međunarodnim učešćem Jahorinski poslovni dani – turizam u funkciji ekonomskog razvoja*, 557-566.
129. Mirić R., Drešković N., & Avdić B. (2016). Diversification of Tourism Offer as a Means of Socio-economic Development of Peripheral Regions – Case Study of Kupres. *Journal for Geography*, 11(1), 121-132. DOI: 10.18690/rg.11.1.3956
130. Mirić, R., Drešković, N., Avdić, B. & Hrelja, E. (2016). Concepts of tourism regionalization and analysis of contemporary trends of tourist movement in Bosnia and Herzegovina. U: Drešković, N. (ur.), *Book of Proceedings 2nd International Tourism and Hospitality Conference*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Prirodno-matematički fakultet, 293 – 303.
131. Mirić, R., Drešković, N., Avdić, B. & Nežirović, S. (2017): Tourism potentials of selected medieval fortresses in Bosnia and Herzegovina. *Revija za Geografiju*, 12(2), 71-84.
132. Momirović, P. (1954). Carske dveri Manastira Žitomislići u Hercegovini, *Naše starine* II, 99-112.
133. Morpeth, N. (2001). The renaissance of cycle tourism. U: Douglas, N. Douglas, N., Derrett, R. (ur.), *Special Interest Tourism*, Sidney: John Wiley & Sons, 212-231.

134. Mulaomerović J. & Osmanković, J. (2010a). Turizam i lokalni razvoj – Speleoturizam u Bosni i Hercegovini. *Pregled – Časopis za društvena pitanja*, 3(3), 121-137.
135. Mulaomerović, J. & Osmanković, J. (2010b). Speleoturizam u Bosni i Hercegovini: Može li bolje? *Tranzicija*, 12(25-26), 194-208.
136. Mulaomerović, J. (2015). *Djevojačka pećina - Evropska kulturna vrijednost*. Sarajevo: Centar za krš i speleologiju.
137. Musa, S. i Korjenić, A. (2006). Turistička regionalizacija Bosne i Hercegovine. U: Nurković, R. (ur.) *Zbornik radova međunarodnog naučnog seminara Turizam kao faktor razvoja BiH*, Tuzla: Univerzitet u Tuzli, 145-157.
138. Musa, S., Šiljković, Ž. & Čelik, A. (2016). Vernacular regions as a determinant for development of creative tourism in Bosnia and Herzegovina. U: Drešković, N. (ur.), *Book of Proceedings 1st International Tourism and Hospitality Conference*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Prirodno-matematički fakultet, 601 - 620.
139. Musa, S., Šiljković, Ž. & Banda, A. (2017). Are there limits for tourism development in Međugorje?. U: Drešković, N. (ur.), *Book of Proceedings 2nd International Tourism and Hospitality Conference*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Prirodno-matematički fakultet, 190-205, DOI: 10.35666/25662880.2017.3.190
140. Nežirović, S. (2022). *Regionalna geografija Bosne i Hercegovine II*. Sarajevo: Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Sarajevu.
141. Nežirović, S., Bidžan-Gekić, A., Avdić, B. & Gekić, H. (2016). Cross border cooperation between Bosnia and Herzegovina and Serbia in the case of tourism development in municipalities of Middle Podrinje. U: Drešković, N. (ur.), *Book of Proceedings 2nd International Tourism and Hospitality Conference*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Prirodno-matematički fakultet, 121 – 133.
142. Nir, D. (1990). *Region as a Socio-environmental System: An Introduction to a Systemic Regional Geography*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
143. Novelli, M. & Butterworth-Heinemann, E. (2005). *Niche Tourism – contemporary issues, trends and cases*. Oxford: Butterworth-Heinemann.
144. Opačić, V.T. & Koderman, M. (2020). Explanatory notes on tourism in protected areas of Croatia and Slovenia. U: Koderman, M., Opačić,

- V.T. (ur.). *Challenges of tourism development in protected areas of Croatia and Slovenia*, Koper: Založba Univerze na Primorskem; Zagreb: Hrvatsko geografsko društvo.
145. Operta, M. & Hyseni, S. (2013). Thermal mineral waters in Bosnia and Herzegovina as well as the potential for tourism development. *International Journal of Water Research*, 1(1), 25-29.
 146. Operta, M. (2017). *Paleogeografija*. Sarajevo: Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Sarajevu.
 147. Ouboter, D. A., Kadosoe, V. S., & Ouboter, P. E. (2021). Impact of ecotourism on abundance, diversity and activity patterns of medium-large terrestrial mammals at Brownsberg Nature Park, Suriname. *PLoS One*, 16(6), e0250390. DOI: 10.1371/journal.pone.0250390
 148. Osmanković, J. (2010). Speleoturizam – novi pristup bh. prostoru. *Sarajevo Business and Economic Review*, 30, 103-125.
 149. Osmanković, J. (2012). Bosanskohercegovačke pećine kao baza turističkog i regionalnog razvoja. U: Mulaomerović, J., Lučić, I., Osmanković, J., *Krš i pećine Bosne i Hercegovine – Prošlost za budućnost*. Sarajevo: Centar za krš i speleologiju, 16-24.
 150. Ouboter, D. A., Kadosoe, V. S., & Ouboter, P. E. (2021). Impact of ecotourism on abundance, diversity and activity patterns of medium-large terrestrial mammals at Brownsberg Nature Park, Suriname. *PLoS One*, 16(6), e0250390. DOI: 10.1371/journal.pone.0250390
 151. Ozimec, R. & Lučić, I. (2009). The Vjetrenica cave (Bosnia & Herzegovina) – one of the world's most prominent biodiversity hotspots for cave-dwelling fauna. *Subterranean Biology* 7, 17-23.
 152. Page, S.J. & Connell, J. (2009). *Tourism – A Modern Synthesis*, 3rd edition, Cengage Learning EMEA.
 153. Pašalić, E. (1960). *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zemaljski muzej.
 154. Payne, K., Warrington, S. & Bennett, O. (2002). *High stakes: the future for mountain societies*. London: Panos Institute.
 155. Pearce, D. (1989). *Tourism Development*. Second ed. Longman New York: Scientific and Technical with John Wiley and Sons.
 156. Pecelj, M., Ilinčić, M., Belij, J., Pecelj, D. & Pecelj, J. (2014). Geoeological evaluation of the Orlovača cave. *Arhiv za tehničke nauke*, 10. DOI: 10.7251/afts.2014.0610.079P.

157. Pepeonik, Z. (1977). Stanovi za odmor i rekreaciju u Jugoslaviji, *Geographica Slovenica* 5, 181-193.
158. Perchlaner, H. (2005). *Sustainable Tourism in Alpine Regions*. Bolzano: EURAC research – European Academy Bozen
159. Perišić, D. (1985). *O prostornom planiranju*, Beograd: IAUS.
160. Petrović, D. (1982). *Geomorfologija - treće izdanje*. Beograd: Građevinska knjiga.
161. Pivac, T., Dragin, A., Dragičević, V. & Vasiljević, Đ. (2016). *Selektivni oblici turizma—primeri dobre prakse u svetu i stanje u Republici Srbiji*. Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet.
162. Place, S., (1995). Ecotourism for sustainable development: oxymoron or plausible strategy? *GeoJournal* 35(2), 161-173.
163. Pobrić, A. (2002). Osnovne značajke i posljedice migracijskih kretanja u Bosni i Hercegovini. *Migracijske i etničke teme*, 4, 339-349.
164. Pobrić, A., Banda, A. & Sivac, A. (2015). City break tourism in Bosnia and Herzegovina—case study of Sarajevo and Mostar. U: Drešković, N. (ur.), *Book of Proceedings 1st International Tourism and Hospitality Conference*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Prirodno-matematički fakultet, 34-56, DOI: 10.35666/25662880.2015.1.370.
165. Podžić, E. (2021). Utjecaj pandemije Covida-19 na svjetski turizam. Završni rad prvog ciklusa studija, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu - Prirodno-matematički fakultet.
166. Popović, G. (2019). Rimske komunikacije na prostoru Bosne i Hercegovine u delima francuskih i engleskih putopisaca XIX veka. *Prilozi*, 48, 21-49.
167. Popović, T. & Relja, R. (2024). Ruralni turizam kao čimbenik neoendogenog razvoja u Hrvatskoj. *Kroatologija*, 15 (2), 177-211. DOI: 10.59323/k.15.2.8
168. Price, M., Wachs, T., Byers, E. (1999). *Mountains of the World: Tourism and Sustainable Mountain Development*. Switzerland: Mountain Agenda
169. Price M., Lysenko I. & Gloersen E. (2004). Delineating Europe's Mountains. *Revue de Geographie Alpine*, 92(2), 75-86.
170. Prostorni plan Federacije Bosne i Hercegovine za period 2008-2028. godine. Sarajevo: Federalno ministarstvo prostornog uređenja, 2012.

171. Prostorni plan Republike Srpske do 2015. godine. Banja Luka: Urbanistički zavod Republike Srpske, 2008.
172. Prostorni plan područja posebnih obilježja od značaja za Federaciju BiH „Sliv rijeke Une“ 2007 – 2027. godine. Sarajevo: Federalno ministarstvo prostornog uređenja, Urbanistički zavod BiH, 2012.
173. Prostorni plan područja posebnih obilježja za područje od značaja za Hercegovačko-neretvansku Županiju „Park prirode Hutovo blato“ 2013-2023. godina. Mostar: Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja HNŽ, 2013.
174. Prostorni plan područja posebne namjene, Nacionalni park Kozara 2011-2031. Banja Luka: Ministarstvo za prostorno uređenje, građevinarstvo i ekologiju Republike Srpske, 2012.
175. Prostorni plan područja posebne namjene, Nacionalni park Sutjeska 2011-2031. godine. Banja Luka: Ministarstvo za prostorno uređenje, građevinarstvo i ekologiju Republike Srpske, 2013.
176. Rabotić, B. (2013). *Selektivni oblici turizma*. Beograd: Visoka turistička škola strukovnih studija.
177. Radić, D. Peštek, A., Ćatić, H., Tomin Vučković, M., Činjurević, M. & Pale, M. (2021). *Analiza sektora turizma u Bosni i Hercegovini – skraćena verzija*, EU4Business Implementacija IPA 2016 podrške u sektoru konkurentnosti i inovacija – Akcija „Lokalne strategije razvoja“, Program za lokalnu samoupravu i ekonomski razvoj u Bosni i Hercegovini, Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ).
178. Ratkovčić, R. (2024). Novi prilozi istraživanju srednjovjekovnog franjevačkog samostana i crkve uznesenja Blažene Djevice Marije u Olovu. *Croatia Christiana periodica*, 48 (93), 1-19. DOI: 10.53745/ccp.48.93.1
179. Ritchie, J. (1984). Assessing the impact of hallmark events: conceptual and research issues. *Journal of Travel Research*, 22 (1), 2-11.
180. Rodríguez-Rodríguez, D. (2012). New Issues on Protected Area Management. U: Sladonja, B. (ur.) *Protected Area Management*. InTech, 19-42, DOI: 10.5772/48269
181. Rogić, I. (2006). Odnos spram kuće za odmor u Hrvatskoj u strategiji urbanizacije 1945. – 2005., *Društvena istraživanja* 15 (1-2), 3-26.

182. Ružić, E. (2005). *Ruralni turizam*. Senj: Grad Senj i Razvojna agencija Senj d.o.o.
183. Ružić, P. (2012). Analiza posebnosti i percepcije ruralnog turizma Istre. *Ekonomski misao i praksa*, 21(1), 217-238
184. Samal, R. & Dash, M., (2023): Ecotourism, biodiversity conservation and livelihoods: Understanding the convergence and divergence, *International Journal of Geoheritage and Parks* 11(1), 1–20. DOI: 10.1016/j.ijgeop.2022.11.001.
185. Ryan, E. (2009). The view from the new Old bridge: How Mostar is (re)constructed by tourists and for tourists in the post-conflict present? *The Cambridge Journal of Anthropology*, 29(1), 26-59.
186. Sarač Rujanac, D. (2013). Ajvatovica: A Bridge Between Tradition and National and Religious Identity. *History and Anthropology*, 24(1), 117–136. DOI: 10.1080/02757206.2012.759110.
187. Seaton, A.V., Jenkins, L.L., Wood, R.C., Picke, P.U.C., Bennett, M. M. & MacLellan, L.R. (1994). *Tourism the State of Art*. London: John Wiley and Sons Ltd.
188. Selimbašić, S. (2021). Djevojačka pećina – Prirodna i etnološka obilježja. *Baština Sjeveroistočne Bosne*, 13, 181-191. DOI: 10.55258/2232-7665.2021.13.181
189. Shephard, G. & Evans, S. (2005). Adventure tourism – hard decisions, soft options and home for tea: adventure on the hoof. U: Novelli, M. (ur.), *Niche tourism: contemporary issues, trends and cases* (str. 201–209), Oxford: Elsevier Butterworth-Heinemann.
190. Smith, A. C. & Stewart, B. (2007). The travelling fan: Understanding the mechanisms of sport fan consumption in a sport tourism setting. *Journal of Sport & Tourism*, 12 (3), 155-181. DOI: [10.1080/14775080701736924](https://doi.org/10.1080/14775080701736924)
191. Snowdon, P., Slee, B., Farr, H., & Godde, P. M. (2000). The economic impacts of different types of tourism in upland and mountain areas of Europa. U: Godde, P. M., Price, M.P., & Zimmermann F. M. (ur.), *Tourism and Development in Mountain Regions*. Wallingford: CAB International, 137-145.
192. South East Arts (1998). A festival's Strategy for the South East. London England's Regional Arts Boards.

193. Spahić, M. (2001). *Prirodna jezera Bosne i Hercegovine – limnološka monografija*. Tuzla: Harfo - graf.
194. Spahić, M. (2013). *Hidrologija kopna*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
195. Stanković, S. (2000). *Turistička geografija*. Beograd: Univerzitet u Beogradu.
196. Šehić, Z. (2011). Prilog istraživanju turizma u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave 1878-1918. *Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture Preporod* 11, 302-322.
197. Ševo, Lj. (2002). Pravoslavno crkveno graditeljstvo u oblasti Pavlovića. U: *Zemlja Pavlovića srednji vijek i period turske vladavine*, knjiga 7. Banja Luka: Akademina nauka i umjetnosti RS, 417-453
198. Škegro, A. (1991). Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini (na osnovi epigrafskih izvora), *Godišnjak (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja)*, XXIX, 27, 53-161.
199. Taubman, I. (1978). *Slobodne aktivnosti i rekreacija*. Sarajevo: Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakulteta.
200. Tedeschi, S. (1997). *Zaštita voda*. Zagreb: Hrvatsko društvo građevinskih inženjera, Sveučilište u Zagrebu.
201. Temimović, E., Banda, A., Korjenić, A. & Džaferagić, A. (2018). Geotourism in Bosnia and Herzegovina – State and development perspectives. *Journal of Tourism and Hospitality Management*, 4, 34-45. DOI: 10.35666/25662880.2018.4.99.
202. Vojnović, N. (2017). *Prirodna osnova i turizam*. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
203. Üzümcü, T., Çelik, A., Özkul, E. & Ugurkan, E. (2016). Evaluation of Urban Esthetics From The Aspect of Tourism the Bosnia Herzegovina Example. U: Drešković, N. (ur.), *Book of Proceedings 2nd International Tourism and Hospitality Conference*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Prirodno-matematički fakultet,
204. Vasović, M. (1975): O turističkoj regiji. *Zbornik stručnih i naučnih radova Turizmologija*, Posebna izdanja – knjiga 1. Beograd: Viša turistička škola.

205. Vrdoljak-Šalamon, B. (2006). Planinski turizam. U: Čorak, S., Mikačić, V. (ur.). *Hrvatski turizam : plavo, bijelo, zeleno*. Zagreb: Institut za turizam, 239-267.
206. Vresk, M. (1997): Regionalna geografija danas. *Acta Geographica Croatica*, 32(1), 69-81.
207. Vukonić, B. (2010). *Turizam – budućnost mnogih iluzija*. Zagreb: Visoka poslovna škola Utilus, Plejada d.o.o.
208. Vukonić, B. & Čavlek, N. (2001). *Rječnik turizma*. Zagreb: Masmedia.
209. Williams, P. & Soutar, G.M. (2009). Value, satisfaction and behavioral intentions in adventure tourism context. *Annals of Tourism Research*, 36(3), 413-438.
210. Zhang, C. X., Fong, L. H. N. & Li, S. (2019). Co-creation experience and place attachment: Festival evaluation. *International Journal of Hospitality Management*, 81, 193-204, DOI: [10.1016/j.ijhm.2019.04.013](https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2019.04.013)
211. Žambok, D. (2020). Kulturni događaji i manifestacije istočne Slavonije i Baranje. Diplomski rad, Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet ekonomije i turizma Dr. Mijo Mirković.
212. Žunić, L. (2017). Development of Sarajevo as a Tourism Destination. *International Journal of Basic and Applied Science*, 5(4), 1-13.

Izvori

1. Adventure Tourism Development index – Report 2010 -2023. Adventure Travel Trade Association. <http://www.adventureindex.travel/downloads.html> (pristupljeno 24.02. 2023.)
2. Adventure Tourism Market report 2010 -2018. <http://www.adventureindex.travel/downloads.html>
3. Adventure Tourism Market Snapshot 2023 to 2033. <https://www.futuremarketinsights.com/reports/adventure-tourism-market> (pristupljeno 17.02.2024.)
4. Adventure Travel Industry Snapshot 2023. Adventure Travel Trade Association. <https://learn.adventuretravel.biz/research/2023-adventure-travel-industry-snapshot> (pristupljeno: 18. 02. 2024.)

5. Adventure Travel Trade Association & George Washington University (2013). Adventure Travel Market Study ATTA. <https://cdn.adventuretravel.biz/docs/research/adventure-tourism-market-study-2013-web.pdf> (pristupljeno 22.02. 2024.)
6. Adventure Travel Trends 2023. <https://www.adventuretravelnews.com/adventure-travel-trends-2023>
7. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine – podaci o broju turističkih dolazaka i noćenja za period 2008-2023, dostupno na <https://bhas.gov.ba/Calendar/Category/19>
8. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2021). Strukturne poslovne statistike, 2019. (Internet): Dostupno na: https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2022/SBS_00_2020_TB_1_BS.pdf (pristupljeno 14. april 2023).
9. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2022). Strukturne poslovne statistike, 2020. (Internet): Dostupno na: https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2021/SBS_00_2019_TB_1_BS.pdf (pristupljeno 14. april 2023).
10. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2023). Bosna i Hercegovina u brojevima, 2022. (Internet): Dostupno na: https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2023/NUM_00_2022_TB_1_BS.pdf (pristupljeno 11. april 2023).
11. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2023). Turizam. (Internet): Dostupno na: <https://bhas.gov.ba/Calendar/Category/19> (pristupljeno 05. april 2023).
12. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Tematski bilten 08, Kultura i umjetnost 2021, Sarajevo, 2022. https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2022/CUL_00_2021_TB_1_BS.pdf (pristupljeno 16.03.2023)
13. Ekonomski fakultet u Sarajevu (2022). Tourism in Bosnia and Herzegovina: In-depth Analysis. Dostupno na: https://www.efsa.unsa.ba/ef/sites/default/files/peer_sebs_tourism_report_clean_2022.04.05.pdf (pristupljeno 12. april 2023).
14. Ekonsultacije (2023). Informacija o stanju u sektoru turizma u Bosni i Hercegovini. (Internet): Dostupno na: <https://www.ekonsultacije.gov.ba/legislationactivities/downloaddocument?documentId=1015111> (pristupljeno 05. april 2023).

15. Federalno ministarstvo kulture i sporta <https://www.fmks.gov.ba/o-ministarstvu/zavod-za-zastitu-spomenika?view=article&id=867:hodocasce-sv-ivi-podmilacije&catid=115> (pristupljeno 13.03.2023)
16. GMI (Global market insights) (2024). Adventure Tourism Market Size - By Type (Hard, Soft), By Age Group (20-30 Years, 30-40 Years, 40-50 Years, Above 50), By Packages (Low, Medium, Premium), By Booking Mode (Travel Agent, Individuals, Event Planners) & Forecast, 2024 – 2032 (pristupljeno: 11. 02. 2024.)
17. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika (2002). Mjesto i ostaci graditeljske cjeline Manastira Žitomislići, općina Mostar Jug (Internet): Dostupno na: http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/uploads/odluke_bos/Mostar_manastir%20Zitomislic%20BOS.pdf (pristupljeno 22. jula 2023).
18. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika (2011). Most poznat kao Rimski most. (Internet). Dostupno na: http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/uploads/odluke_bos/Kresevo_Rimski%20most%20u%20Vrancima%20kompl%20BOS.pdf (pristupljeno 10. maja 2024).
19. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika (2003). Tekija u Blagaju kod Mostara. (Internet). Dostupno na: http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/uploads/odluke_bos/Mostar_Blagaj%20TekijaBH.pdf (pristupljeno 22. jula 2023).
20. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika (2010). Crkva Majke Božje sa pokretnom imovinom, historijska građevina. (Internet). Dostupno na: <http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/nacionalnispomenici?sort=idgrad&rows=50&page=10> (pristupljeno 22. jula 2023).
21. Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine (2018). Sektor turizma u Bosni i Hercegovini. (Internet). Dostupno na: <http://www.mvteo.gov.ba/Content/Read/vodni-resursi-turistick-sektor?lang=hr> (pristupljeno: 05.04.2023).
22. World Tourism Barometer (2024) <https://www.e-unwto.org/doi/abs/10.18111/wtobarometereng.2024.22.1.1>
23. <https://www.researchgate.net/publication/288841229>

24. Izvješće o stanju kvalitete površinskih i podzemnih voda na vodnom području Jadranskog mora u FBiH za 2019. godinu, Agencija za vodno područje Jadranskog mora, Mostar, 2020. https://avpjm.jadran.ba/uploads/Izv_st_voda_19.pdf (pristupljeno: 18.03.2021.)
25. Olimpijski komitet Bosne i Hercegovine <https://okbih.ba/bs/tekst/eyof-2019-sarajevo-i-istocno-sarajevo/77> (pristupljeno 16.03.2023)
26. Postforum Report 2022, Sarajevo Business Forum 2022, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, <https://sbforum.azureedge.net/documents/ed9f402c-5993-4474-891f-a62d9feeb947.pdf> (pristupljeno 15.03.2023)
27. Pregled pravnog i institucionalnog okvira za zaštitu okoliša u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: UNEP Bosna i Hercegovina, 2011.
28. Rio (2020). Šta vidjeti u Trebinju (10 najboljih mjesta). (Internet): Dostupno na: <https://www.riopricesaputovanja.com/v1/sta-vidjeti-u-trebinju-10-najboljih-mjesta/> (pristupljeno 23. mart 2023).
29. Sarajevska zima <https://sarajevowinterfest.ba/o-festivalu/> (pristupljeno: 10.03.2023.)
30. SFF.ba (2018). Sarajevo Film Festival gradu omogućuje priliv od 51,6 miliona KM i pozitivno utječe na međunarodnu percepciju Bosne i Hercegovine. (Internet): Dostupno na: <https://www.sff.ba/novost/10853/sarajevo-film-festival-gradu-omogucuje-priliv-od-516-miliona-km-i-pozitivno-utjece-na-medunarodnu-percepciju-bosne-i-hercegovine> (pristupljeno 20. mart 2023).
31. SFF.ba (2023). Volonteri. (Internet): Dostupno na: <https://www.sff.ba/stranica/volonteri> (pristupljeno 20. mart 2023).
32. Statistički bilten 355, Kultura i umjetnost 2021, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2022. <https://fzs.ba/wp-content/uploads/2022/11/Kultura-i-umjetnost-2021-1.pdf> (pristupljeno 16.03.2023)
33. Statistički bilten, Kultura i umjetnost 2022, Republički zavod za statistiku, Banja Luka, 2022 https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/kultura_i_umjetnost/Bilten_KulturaIUmjetnost_2022_WEB.pdf (pristupljeno 17.03.2023)

34. Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine, 1992, Državni zavod za statistiku, Sarajevo, 1994.
35. The Brainy Insights (2023). Adventure Tourism Market Size by Activity Type (Soft, Hard, Others), Booking Mode (Travel Agent, Direct, Marketplace Booking), Regions, Global Industry Analysis, Share, Growth, Trends, and Forecast 2023 to 2032.
36. The International Ecotourism Society, <https://ecotourism.org/what-is-ecotourism/> (18.3.2023)
37. Tourism After The Second World War, UKessays, www.ukessays.com (pristupljeno: 23.03.2023).
38. Tripadvisor, https://www.tripadvisor.com/Attractions-g294449-Activities-c61-t245-Bosnia_and_Herzegovina.html (02. 04. 2024.)
39. TRT Balkan BHS (2024) <https://bhsc.trtbalkan.com/region/ovako-je-evlija-celebija-opisao-balkan-u-dalekom-17-stoljecu-13210281>
40. Uk Sport (1999). Major events: The Eonics-A Guide. London, UK Sport.
41. UN Tourism, <https://www.unwto.org/glossary-tourism-terms> (pristupljeno: 01. 04. 2024.)
42. UN Tourism, Ecotourism and Protected areas, <https://www.unwto.org/sustainable-development/ecotourism-and-protected-areas> (21.3.2023.)
43. UNWTO Global Report on Adventure Tourism. dostupno na: <https://skift.com/wpcontent/uploads/2014/11/unwto-global-report-on-adventure-tourism.pdf> (pristupljeno 05.02.2024.)
44. UNWTO World Tourism Barometer and Statistical Annex, January 2024
45. USAID (2024). Najljepša sela u BiH (<https://turizambih.ba/usaaid-turizam-podrzao-proglasenje-prvih-14-najljepsih-sela-bosne-i-hercegovine/>) (pristupljeno: 17.02.2023.)
46. Vanjskotrgovinska komora Bosne i Hercegovine <https://komorabih.ba/wp-content/uploads/2023/01/Kalendar-sajmova-2023.pdf> (pristupljeno: 07.03.2023.)
47. Via Dinarica BiH, <https://www.viadinarica.com/index.php/bs/o-nama> (02. 04. 2024.)
48. Vodič kroz Nacionalni park Drina, (2019). <https://npdrina.com/wp-content/uploads/2019/12/Vodic-kroz-nacionalni-park-Drina.pdf>

49. Wevotravel (2023). Sarajevo Film Festival 2023 (SFF 2023). (Internet): Dostupno na: <https://wevotravel.com/festival/sarajevo-film-festival/> (pristupljeno 20. mart 2023).
50. World Tourism Organization (WTO), 2005. Making Tourism More Sustainable – A Guide for Policy Makers. Madrid
51. World Travel & Tourism Council (2022). BOSNIA-HERZEGOVINA 2022 Annual Research: Key Highlights.
52. World Urbanization Prospects: 2018 Revision, dostupno na <https://data.worldbank.org/indicator/SP.URB.GROW?locations=BA>, pristupljeno 13.2.2023. godine
53. Zakon o lokalnoj samoupravi Republike Srpske („Službeni glasnik RS“ br. 101/04).
54. Zakon o principima lokalne samouprave u Federaciji Bosne i Hercegovine („Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine“ br. 49/06)
55. Zakon o turističkoj djelatnosti Federacije Bosne i Hercegovine („Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine“, broj 32/09)
56. Zakon o turizmu Federacije Bosne i Hercegovine (Utvrđeni prijedlog, dostupan na: <https://parlamentfbih.gov.ba/v2/userfiles/file/Materijali%20u%20procuduri%202022/Prijedlog%20ZoT%20FBIH%20bos.pdf>)
57. Zakon o turizmu Republike Srpske (Službeni glasnik RS broj: 45/17)

15. PRILOZI

Popis karata

- Karta 1. Geografski položaj Bosne i Hercegovine
- Karta 2. Turističke regije Bosne i Hercegovine
- Karta 3. Ski centri u Bosni i Hercegovini
- Karta 4. Položaj urbaniziranog područja Neuma u odnosu na zaliv Neum – Klek
- Karta 5. Jezera Bosne i Hercegovine sa većim turističkim značajem
- Karta 6. Turistički najatraktivniji banjsko-lječilišni centri
- Karta 7. Zaštićena područja prirode u Bosni i Hercegovini
- Karta 8. Geografski razmještaj turistički značajnih pećina u Bosni i Hercegovini
- Karta 9. Najvažniji centri urbanog turizma u Bosni i Hercegovini

Popis slika

- Sl. 1. Panorama Sarajeva (pogled sa Žute tabije)
- Sl. 2. Naslovna stranica Ilustriranog vodiča kroz Bosnu i Hercegovinu iz 1913. godine
- Sl. 3. Spomenik Revoluciji na Kozari
- Sl. 4. Zemljane piramide kod Miljevine
- Sl. 5. Vodopad Kravice
- Sl. 6. Tvrđava Kastel
- Sl. 7. Veliko polje, Igman
- Sl. 8. Nekropola Dolovi, Umoljani
- Sl. 9. Veliko Plivsko jezero
- Sl. 10. Rijeka Trebižat
- Sl. 11. Vodopad Skakavac
- Sl. 12. Kanjon Drine s jezerom Perućac u NP Drina
- Sl. 13. Hutovo blato
- Sl. 14. Prašuma perućica
- Sl. 15. Rafting na Neretvi
- Sl. 16. Memorijalni kompleks Sutjeska
- Sl. 17. Pogled sa Maglića na Trnovačko jezero
- Sl. 18. Pećina Vjetrenica

- Sl. 19. Gornja Bijambarska pećina
- Sl. 20. Ravlića pećina
- Sl. 21. Stari most u Mostaru
- Sl. 22. Džamija Ferhadija
- Sl. 23. Tvrđava Srebrenik
- Sl. 24. Tvrđava Velika Kladuša
- Sl. 25. Most Mehmed-paše Sokolovića
- Sl. 26. Goražde
- Sl. 27. Stari most u Konjicu
- Sl. 28. Nekropola Radimlja
- Sl. 29. Selo Lukomir
- Sl. 30. Rimski most
- Sl. 31. „Potkovano“ jaje majstora Stjepana Biletića
- Sl. 32. Tekija u Blagaju
- Sl. 33. Hercegovačka Gračanica

Popis tabela

- Tab. 1. Turistički dolasci
- Tab. 2. Stopa, % turističkih dolazaka
- Tab. 3. Turistička noćenja
- Tab. 4. Stopa, % turističkih noćenja
- Tab. 5. Prosječna dužina boravka
- Tab. 6. Pokazatelji djelatnosti pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane (hotelijerstvo i ugostiteljstvo) za 2019. i 2020. godinu
- Tab. 7. Struktura osnovnih varijabli prema područjima djelatnosti za 2019. godinu, u %
- Tab. 8. Učešće izabranih strukturno poslovnih varijabli entiteta i Brčko distrikta u Bosni i Hercegovini, po području djelatnosti pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane (hotelijerstvo i ugostiteljstvo), 2019, u %
- Tab. 9. Udjeli pojedinih hipsometrijskih nivoa u ukupnoj površini Bosne i Hercegovine
- Tab. 10. Rezultati monitoringa voda na tradicionalnim kupalištima u Neumu
- Tab. 11. Najpoznatije mineralne i termomineralne vode u Bosni i Hercegovini
- Tab. 12. Zaštićena područja prirode u Bosni i Hercegovini
- Tab. 13. Motivacija u avanturističkom turizmu
- Tab. 14. Tipologija aktivnosti u avanturističkom turizmu
- Tab. 15. Broj i vrsta festivala u Bosni i Hercegovini

Tab. 16. Poznati događaji u Bosni i Hercegovini prema pojedinim kategorijama

Popis grafikona

- Graf. 1. Promjene u turističkim dolascima (za period 2006.-2022. godina)
- Graf. 2. Stopa, % turističkih dolazaka
- Graf. 3. Indeks turističkih dolazaka i noćenja (za period 2006.-2022. godina)
- Graf. 4. Promjene u turističkim noćenjima (za period 2006.-2022. godina)
- Graf. 5. Stopa, % turističkih noćenja
- Graf. 6. Prosječna dužina boravka domaćih i stranih turista
- Graf. 7. Struktura noćenja turista u 2022. godini
- Graf. 8. Raspoloživi smještajni kapaciteti, na dan 31.12.
- Graf. 9. Ukupna ulaganja u sektor turizma u Bosni i Hercegovini, 2008 – 2019.
- Graf.10. Direktna strana ulaganja u djelatnosti vezane za turizam, 2010 – 2019
(milioni KM)
- Graf. 11. Struktura broja zaposlenih u ukupno posmatranim djelatnostima
- Graf. 12. Ukupan doprinos putovanja i turizma BDP-u
- Graf. 13. Ukupni doprinos putovanja i turizma zapošljavanju
- Graf. 14. Potrošnja stranih posjetitelja
- Graf. 15. Potrošnja domaćih posjetitelja
- Graf. 16. Prihodi u sektoru avanturističkog turizma.

Biografije autorica i autora

Aida Korjenić

Dr. Sc. Aida Korjenić, rođena je u Zagrebu 1977. godine. Zvanje doktora geografskih nauka je stekla 2015. godine. Trenutno zaposlena na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu u zvanju vanrednog profesora iz oblasti Fizičke geografije. Pored zaduženja u nastavi na studijskim programima Regionalno i prostorno planiranje i Nastavnički smjer, od osnivanja smjera Turizam i zaštita životne sredine na Odsjeku za geografiju 2005. godine, učestvuje u izvođenju nastave u svojstvu asistenta i višeg asistenta, a od 2015. godine i kao docent a zatim i vanredni profesor za na sva tri ciklusa studija. Također, aktivni je član naučnog i organizacijskog odbora International Tourism and Hospitality Management Congress-a (ITHMC) od 2015. godine. Do sada je objavila, u svojstvu autora i koautora, više od 60 radova u različitim naučnim domaćim i stranim časopisima te na naučnim konferencijama. Učestvovala je i u više naučno-istraživačkih projekata. U dva mandata obnašala je funkciju šefice Katedre za fizičku geografiju. Od 2021. godine vodi doktorski studij geografije na Prirodno-matematičkom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Također, aktivno djeluje kao koordinatorica CEEPUS mreže, čime doprinosi međunarodnoj akademskoj saradnji i mobilnosti studenata i nastavnika.

Amina Sivac

Dr. Amina Sivac je docentica na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Njeno naučno djelovanje usmjereno je na regionalno i prostorno planiranje, primjenu geografskih informacionih sistema (GIS), održivi turizam, te upravljanje prostorom i prirodnim resursima. Angažovana je na realizaciji brojnih naučnih i stručnih projekata, uključujući programe Evropske unije, među kojima se izdvaja Horizon, s fokusom na rješenjima zasnovanim na prirodi, prilagodbu klimatskim promjenama i upravljanje kulturnim pejzažima. Objavila je veći broj naučnih radova u domaćim i međunarodnim recenziranim publikacijama, te je bila uključena u izradu strateških i planskih dokumenata u oblasti prostornog razvoja. Članica je Geografskog društva u Federaciji Bosne i Hercegovine i uredničkog odbora naučnog časopisa Geografski pregled.

U svom istraživačkom radu teži povezivanju teorijskih okvira s aplikativnim pristupima planiranju i upravljanju razvojem prostora, u skladu s načelima održivosti. Živi i radi u Sarajevu.

Amra Banda

Amra Banda je docentica na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu iz oblasti Turizma i Geoekologije. Također, učestvuje i u nastavnom procesu na interdisciplinarnom studiju Konzervacije i restauracije. Njeni glavni istraživački interesi obuhvataju održivi razvoj turizma i geografiju turizma, s posebnim fokusom na valorizaciju naslijeđa u turizmu, turizam zasnovan na prirodi i selektivne oblike turizma. Autorica je više naučnih i istraživačkih radova, a učestvovala je i u izradi strateških dokumenata u oblasti turizma i zaštite prirode. Rezultate svojih istraživanja predstavila je na brojnim domaćim i međunarodnim konferencijama. Članica je Upravnog odbora Geografskog društva u Federaciji Bosne i Hercegovine. Od 2024. godine obavlja funkciju šefa katedre za Turizam i zaštitu životne sredine na matičnom odsjeku. Također, aktivno učestvuje u realizaciji različitih domaćih i međunarodnih istraživačko-razvojnih projekata.

Amra Čaušević

Prof. dr. Amra Čaušević je vanredna profesorica na Prirodno-matematičkom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Sva tri ciklusa studija završila je na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, gdje je stekla zvanje doktora ekonomskih nauka iz oblasti menadžmenta. Njeno akademsko djelovanje specijalizirano je u oblasti turizma. Kao autor ili koautor objavila je mnoge naučno-istraživačke radove u međunarodnim indeksiranim časopisima, dvije naučne monografije i više poglavlja u knjigama. U februaru 2025. godine, dobila je „Nagradu za izuzetna postignuća žena u nauci“ od strane Univerziteta u Sarajevu za 2023. godinu, kao priznanje za njene izvanredne uspjehe u ovoj oblasti. Usavršavala se kroz različite seminare, konferencije i kongrese međunarodnog karaktera. Učestvovala je i u nekoliko naučno-istraživačkih projekata. Poseban segment njenog angažmana odnosi se na razvoj praktičnih znanja kod studenata, kroz organizaciju i koordinaciju stručnih praksi u oblastima turizma, ugostiteljstva i hotelskog menadžmenta.

Boris Avdić

Boris Avdić je rođen 15. decembra 1987. godine u Sarajevu. Doktorski studij je uspješno okončao 2020. godine, postavši prvi doktor geografskih nauka u obrazovanju u Bosni i Hercegovini, a u zvanje docenta za oblasti Regionalne geografije i Geografije u obrazovanju je izabran 2021. godine. Dosad je u toku svoje akademske karijere kao koautor učestvovao u pisanju jedne monografije, tri poglavlja u različitim knjigama, te oko 40 naučnih radova, od kojih su mnogi iz oblasti turizma. Učestvovao je i u nekoliko naučno-istraživačkih i obrazovnih projekata, a naročito je aktivan na polju razvoja geografskog obrazovanja i promociji geografije kao nauke. Učestvovao je u snimanju obrazovnog programa za školski uzrast BHRT-a, stalni je član komisije za polaganje stručnih ispita za nastavnike geografije u Kantonu Sarajevo, dao je aktivni doprinos u kurikularnoj reformi za geografiju kao školski predmet u Kantonu Sarajevo, a bio je i član ekspertskeg tima za izradu Demografske strategije Kantona Sarajevo. Od 2024. godine obavlja funkciju šefa katedre za Regionalnu geografiju u okviru Odsjeka za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu.

Edin Hrelja

Edin Hrelja rođen je 14. marta 1987. godine u Goraždu, Bosna i Hercegovina. Od 2011. godine zaposlen je na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Doktorsku disertaciju odbranio je 2017. godine na Odsjeku za geografiju Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Zagrebu. Godine 2022. izabran je u zvanje vanrednog profesora iz oblasti fizičke geografije i geoekologije. Aktivno je učestvovao u organizaciji brojnih nacionalnih i međunarodnih naučnih skupova. Kao stručnjak u svojoj oblasti, dao je doprinos realizaciji više naučnoistraživačkih projekata i objavio oko 60 naučnih radova i četiri knjige. Izvodi nastavu na više predmeta u okviru prvog, drugog i trećeg ciklusa studija na Prirodno-matematičkom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Također je gostujući profesor na Poljoprivredno-prehrambenom fakultetu, Šumarskom fakultetu i Fakultetu za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu. Član je Upravnog odbora i sekretar Geografskog društva u Federaciji Bosne i Hercegovine. Dva uzastopna mandata (2020–2024. i 2024–2028.) izabran je za šefa Odsjeka za geografiju.

Nusret Drešković

Dr.sc. Nusret Drešković je redovni profesor na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, gdje predaje u oblastima fizičke geografije i geografskih informacionih sistema (GIS). Angažiran je i na drugim članicama Univerziteta u Sarajevu. Tokom svoje bogate naučnoistraživačke karijere objavio je brojne radove u međunarodnim indeksiranim časopisima i koautor je više monografija, među kojima se ističe *The Geography of Bosnia and Herzegovina* (Springer Nature). Učestvovao je u brojnim domaćim i međunarodnim projektima, a trenutno je voditelj Horizon Europe projekta “STECCI – *Stone monument Ensembles and the Climate Change Impact*”. Bio je mentor četiri doktorska kandidata te niza magistarskih i diplomskih radova. Aktivno doprinosi izradi strateških dokumenata i planova upravljanja zaštićenim područjima. Član je Upravnog odbora Geografskog društva FBiH i naučnog odbora časopisa Geografski pregled. Trenutno obnaša funkciju dekana Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, u svom drugom uzastopnom mandatu.

Ranko Mirić

Ranko Mirić je redovni profesor na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, u oblasti Regionalne geografije, te predaje na sva tri ciklusa studija. Učestvuje i u nastavnom procesu na interdisciplinarnom studiju Konzervacije i restauracije. Autor je i koautor brojnih naučnih i stručnih radova, knjiga i monografija, uključujući međunarodno priznatu publikaciju *The Geography of Bosnia and Herzegovina* (Springer Nature). Učestvovao je u brojnim naučno-istraživačkim projektima te organizaciji domaćih i međunarodnih naučnih skupova. Obavljao je funkciju prodekana za nastavu i naučnoistraživački rad Prirodno-matematičkog fakulteta u periodu 2016–2020. Mentor je brojnih magistarskih i diplomskih radova, a trenutno mentorira jednu doktorsku disertaciju. Trenutno obnaša funkciju predsjednika Geografskog društva u Federaciji Bosne i Hercegovine i glavnog urednika časopisa Geografski pregled.

Izvodi iz recenzija

Prof.dr. Almir Peštek

Ekonomski fakultet, Univerzitet u Sarajevu

Rukopis „Turizam Bosne i Hercegovine“ predstavlja sveobuhvatni i sistematični pregled i istraživanje savremenih aspekata turizma u Bosni i Hercegovini, sa posebnim fokusom na geografske, ekonomske, ekološke i kulturne dimenzije... Svako poglavlje je jasno definisano i obuvata relevante teorijske osnove, metodološke pristupe, obilje empirijskih podataka i primjera iz prakse...Rukopis ima veliki potencijal kao udžbenik zbog jasnoće izlaganja, sistematičnosti i interdisciplinarnog pristupa. Preporučujem njegovo uključivanje u nastavni program i smatram da će doprinijeti boljem razumijevanju i razvoju oblasti turizma.

Prof.dr. Simon Kerma

Fakultet za turističke studije – Turistica, Univerzitet Primorska

Cjelovita analiza rukopisa „Turizam Bosne i Hercegovine“ autora/ica Aide Korjenić, Amine Sivac, Amre Banda, Amre Čaušević, Borisa Avdića, Edina Hrelje, Nusreta Dreškovića i Ranka Mirića ukazuje na uzoran znanstveni rad, po svojoj strukturi i sadržaju funkcionalan, sistematičan te sa izrazito aplikativnom konotacijom... Potrebno je isto i naglasiti da autori/ce ove knjige o turističkim sadržajima Bosne i Hercegovine pristupaju na konstruktivno kritičan način, kako bi pored dobro valorizovanih turističkih grana i destinacija ukazali i na još uvijek nedovoljno iskorištene potencijale koji leže u različitim vrstama prostornih sadržaja, bilo da su one prirodnog ili kulturnog tipa.... studije izabranih vrsta turizma u Bosni i Hercegovini izuzetno su vrijedne i precizne u svojim elaboracijama.

